На цю книгу вже давно чекали в Україні, де не вщухають суперечки щодо ролі УПА у вітчизняній історії. Чіткий аргументований виклад, велика кількість фактів, документів, світлин, а головне — оригінальний, новаторський спосіб їхньої подачі роблять її незамінною для всіх, хто хоче робити власні висновки стосовно важливих проблем минулого. Ця книга — належна данина пам'яті учасникам визвольної боротьби.

Василь Кук,
генерал-хорунжий, Головний командир УПА в 1950—1954 роках

Пропонована книга, яку створили автори, що належать до нового покоління українських істориків, містить найповніший виклад героїчної боротьби Української Повстанської Армії. Я впевнений: кожен громадянин України, прочитавши її, переконається, що наш народ не тільки добрий, не тільки красивий і працьовитий, але й героїчний; пересвідчиться, що незалежність прийшла до нас як наслідок тривалої героїчної боротьби.
Читайте цю книгу. Вдивляйтесь в обличчя героїв УПА — там, можливо, знайдете і свою подобу.

Ігор Юхновський,
академік, голова Українського інституту національної пам'яті
в 2006 – 2010 роках

Українська громадськість уже втомилася від слів «унікальне», «феноменальне». Українська Повстанська Армія була цілком природним і закономірним явищем — іще одною ланкою національно-визвольної боротьби, яка точиться протягом багатьох сторіч. А якщо УПА виділялася на фоні інших рухів опору 40—50-х років минулого століття, то це тому, що вона єдина в Європі вела збройну боротьбу аж на трьох фронтах: протинімецькому, проти-російському та протипольському. Здавалося б, український народ унаслідок терору й голодоморів давно мав безслідно зникнути. Та він зберігся завдяки рішучому спротиву загарбникам. Цей спротив невмирущою ідеєю проходить через усю історію нації — УПА також була носієм цієї ідеї.
Знати правдиву історію Української Повстанської Армії — обов'язок кожного українця, що хоче вирватися з тенет брехні та фальші.

Ярослав Дашкевич,
професор, доктор історичних наук

ISBN 978-966-1594-03-1
9 789661 594035

Володимир В'ятрович
Руслан Забілий
Ігор Дерев'яний
Петро Содоль

УПА історія Нескорених

Володимир В'ятрович
Руслан Забілий
Ігор Дерев'яний
Петро Содоль

Українська Повстанська Армія

історія Нескорених

Центр досліджень визвольного руху

Центр досліджень визвольного руху

Володимир В’ятрович
Руслан Забілий
Ігор Дерев’яний
Петро Содоль

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ
Історія нескорених

Видання третє

Львів — 2011

УДК 94:356.13 (477.8) “19”
ББК Ц49 (4УК) 182
У-45

В’ятрович В., Забілий Р., Дерев’яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / Відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович. — 3-тє вид. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 352 с., іл.

Серед великої кількості літератури, присвяченої діяльності УПА, ця книга претендує на особливе місце: тут читач знайде структурований і лаконічний виклад історії повстанської боротьби. Видання проілюстроване великою кількістю унікальних фотографій, документами і свідченнями учасників. Специфіка кількарівневого тексту допоможе читачеві побачити цілісну картину повстанського руху, зрозуміти його місце і роль в українській та світовій історії.

Для якнайширшого кола читачів.

У книзі використано світлини і документи з архівів Центру досліджень визвольного руху та Служби безпеки України.

Відповідальний редактор та упорядник:
Володимир В’ятрович

Авторський колектив:
Володимир В’ятрович, Ігор Дерев’яний, Руслан Забілий, Петро Содоль

Рецензенти:
Доктор історичних наук, професор Ярослав Дашкевич
Доктор історичних наук, професор Леонід Зашкільняк

ISBN 978-966-1594-03-5

© 2007, 2008, 2011 В. В’ятрович, І. Дерев’яний,
Р. Забілий, П. Содоль, тексти
© 2007, 2008, 2011 В. В’ятрович, упорядкування
© 2007, 2008, 2011 О. Сало, дизайн та обкладинка
© 2007, 2008, 2011 Центр досліджень визвольного руху, світлини

Можливо, дехто з майбутніх критиків нашої боротьби засуджуватиме її, мовляв, забагато жертв вона потягла за собою. Та цим критикам я відповім коротко: свобода — це такий скарб, що навіть найбільші жертви — не завеликі.

Михайло Дяченко — ‘Марко Боєслав’, 1951 р.

Присвячується Головному командиру УПА Василеві Куку, людині, яка творила історію нескорених і допомагала робити цю книгу

Передмова до третього видання

Історія Української Повстанської Армії продовжує залишатися заручником політичних процесів в Україні. Це легко помітити не тільки за новинами, але й за передмовами до цієї книги. У 2007 році, у першому виданні «Історії нескорених», ми ставили за мету своєю книгою не просто включитися в активну публічну дискусію довкола УПА, а наповнити її новими документами та фактами, вперше в науково-популярній формі подати узагальнений образ боротьби українських повстанців.

Передмова до другого видання книги у наступному, 2008 році була сповнена оптимізму, що заборонена колись історія врешті дійде до всіх охочих, які матимуть можливість самостійно вирішувати, на яку славу про себе заслуговують вояки УПА. Підстав для такого оптимізму було чимало, адже тоді вперше за роки незалежності вище керівництво держави відважилося належно вшанувати героїв повстанської боротьби. Закриті десятиліттями архіви почали відкривати унікальну інформацію для істориків, журналістів, письменників. З'явилося чимало наукових, науково-популярних і навіть художніх книг (згадаймо хоча б найвідомішу з них — «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко), документальних фільмів. Проте активність українців у відкритті правди про своє минуле занепокоїла тих, хто був зацікавлений в її приховуванні та підтримуванні численних радянських міфів. Українська історія стала предметом гострих суперечок із Росією, керівництво якої вже кілька років впевнено тримає курс на реабілітацію радянського минулого. Причому їхніми основними дійовими особами були не історики, а політики, і вони мали радше формат дипломатичних суперечок, аніж наукових дискусій.

Зміна керівництва України, яка відбулася в 2010 році, спричинила радикальний перегляд гуманітарної політики влади в цілому, особливо помітний в історії. Найпоказовішим елементом стало витіснення за межі шкільного курсу історії цілого ряду тем, які стали вважатися «антиросійськими». Бій під Конотопом, діяльність гетьмана Мазепи, Українських січових стрільців, героїчний чин під Крутами знову, як і в радянські часи, стали «небажаними гостями» в підручниках для українських школярів. Звичайно, що в новий історичний канон, який до болю нагадує старий радянський, не вписується і діяльність українських повстанців. Тому боротьба УПА також потрапила під ножиці «цензорів» від історії. Проте інтерес до неї не спадає, а навпаки, постійно зростає. Кількість науково-популярних текстів з цієї теми в мережі Інтернет за останніх два роки зросла в кілька разів.

Щоби бодай частково задовольнити зростання цього інтересу, Центр досліджень визвольного руху підготував і пропонує до Вашої уваги третє видання книги «УПА. Історія нескорених». Впевнені, що дослідження істориків, оперті на документи, не лише відтворюватимуть справжній образ минулого, але й гарантуватимуть незворотність розвитку нашої держави як демократичної. Тому ми продовжуємо нашу роботу з донесення правди про героїв нескореного покоління.

Володимир В'ятрович

2011

Передмова до другого видання

2007 рік став до певної міри переломним у сприйнятті Української Повстанської Армії українським суспільством. Вперше на державному рівні відзначено річницю її створення, найвищим державним званням Героя України посмертно удостоєно Головного командира Романа Шухевича, видано низку указів Президента щодо цієї тематики. Активно продовжується започаткована того ж 2007 року робота з розсекречення документів з архівів Служби безпеки України, завдяки якій суспільство відкриває для себе не лише героїчні сторінки історії УПА, але й те, як зумисне фальшувалася історія. Тема дедалі частіше звертає до себе увагу науковців, нові дослідження про українських повстанців публікуються вже не лише в Україні, але й за кордоном, про них дискутують на міжнародних конференціях. Врешті, як свідчать результати соціологічних опитувань, невпинно зростає кількість українців, що змінили своє ставлення до УПА. Під впливом нових відкритих фактів, раніше невідомої загалу інформації відходять у минуле оперті на стереотипах радянської пропаганди оцінки українських повстанців.

Сподіваємося, що робота Центру досліджень визвольного руху теж причинилася до цих процесів. Проведенням численних конференцій, круглих столів, дискусій, виданням наукових досліджень, книг джерельного характеру його співробітники намагалися бодай частково задовольнити інформаційний голод у суспільстві. Особливу роль у поширенні інформації про УПА відіграв науково-популярний проект «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених». В рамках цього проекту підготовлено і проведено в багатьох містах України, а також Європи, США та Канади унікальну фотовиставку, доповнену і розширену нещодавно новими невідомими матеріалами з архівів СБУ. Матеріали цієї виставки лягли в основу мультимедійного видання та навчально-демонстраційного посібника для шкіл.

Найважливішим елементом проекту було видання першої узагальнюючої науково-популярної історії УПА. Книга «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених» викликала величезний інтерес і швидко розійшлася великим накладом. Численні прохання отримати книгу змусили нас менш ніж за рік після першого видання підготувати друге. Воно є дещо переробленим і доповненим. По-перше, усунено деякі помилки, яких, на жаль, не вдалося уникнути в першому виданні; змінено тексти деяких розділів, вони стали більш інформаційно насиченими і, на нашу думку, цікавішими; врешті, додано нові світлини з архівів СБУ. Сподіваємося, що оновлене видання книги сприйметься з таким самим інтересом, як і перше, і посяде належне йому місце серед книг, які повертають українцям їхню правдиву історію.

Володимир В'ятрович

2008

Кулеметник УПА
Степан Проців – 'Деркач'.

ЗМІСТ

Вступне слово *(В. В'ятрович)* 8

Розділ I Витоки збройного повстанського руху *(В. В'ятрович)* 13

Розділ II Розгортання повстанської боротьби *(В. В'ятрович)* 35

Розділ III Польсько-український конфлікт *(В. В'ятрович)* 55

Розділ IV Територіальна та функційна структура *(П. Содоль)* 69

Розділ V Українська Головна Визвольна Рада *(В. В'ятрович)* 81

Розділ VI Запілля *(Р. Забілий)* 91

Розділ VII Український Червоний Хрест *(І. Дерев'яний)* 105

Розділ VIII Формування старшинських кадрів *(П. Содоль)* 113

Розділ IX Роман Шухевич *(В. В'ятрович)* 125

Розділ X Щоденне життя повстанця *(Р. Забілий)* 137

Розділ XI Повстанські свята *(Р. Забілий)* 145

Розділ XII Однострій *(Р. Забілий)* 161

Розділ XIII Нагороди *(Р. Забілий)* 171

Розділ XIV Озброєння *(Р. Забілий)* 183

Розділ XV Жінки у визвольній боротьбі *(І. Дерев'яний)* 205

Розділ XVI Інформаційно-видавнича діяльність *(В. В'ятрович)* 213

Розділ XVII Закордонні рейди *(В. В'ятрович)* 229

Розділ XVIII Криївки *(В. В'ятрович)* 241

Розділ XIX Окупант змінився — боротьба триває *(Р. Забілий)* 255

Розділ XX Протиповстанська боротьба *(Р. Забілий)* 279

Розділ XXI Нескорені у таборах *(І. Дерев'яний)* 313

Розділ XXII Слід в історії *(В. В'ятрович)* 325

Епілог *(В. В'ятрович)* 335

Перелік рекомендованих джерел та літератури 342

Перелік скорочень 345

Про авторів 346

Про Центр досліджень визвольного руху 348

1921 рік. Юрій Тютюнник зі своїми вояками робить відчайдушну спробу взяти реванш у боротьбі з окупантом, що захопив Україну. Його загони, які дістали назву Українська Повстанська Армія, рейдом прорвалися глибоко в радянський тил, намагаючись підняти повстання і таким чином відновити українську державність. Однак рейд виявився невдалим, — багато з його учасників загинули, інші потрапили в полон і були розстріляні. А радянський режим протримався в Україні ще протягом 70-ти років. Пам'ять про загиблих стала ще однією цеглинкою в національній пам'яті поневоленого народу. Так уперше в українській історії прозвучала назва УПА.

У 1941 році цю назву використав для означення своїх повстанських загонів Тарас Боровець — 'Бульба', згодом її перейняли члени ОУН(б), що зуміли об'єднати десятки тисяч вояків і створити справжню армію. Відтоді абревіатура УПА залишається в епіцентрі баталій. Спочатку — справжніх, воєнних, коли в боротьбі за Україну зійшлися українці, росіяни, німці, поляки. Тепер — баталій словесних з майже таким самим національним складом учасників та майже такою самою метою, хіба що тепер мова йде не про територіальне, а про інформаційне панування. Будь-які спроби української влади визначити власну офіційну позицію щодо УПА, її місця і значення в українській історії неминуче збурюють хвилі протестів у наших східних та західних сусідів, які воліють самі давати безапеляційні оцінки нашого минулого.

Інформаційна війна проти УПА почалася ще в ті далекі 1940-ві, тоді вона була важливим доповненням до воєнних операцій. Причому Німеччина в своїх листівках називала повстанську армію творенням «московських жидів», а радянська пропаганда на весь світ оголошувала її вояків колаборантами, запроданцями Гітлера, «українсько-німецькими буржуазними націоналістами». Перемога СРСР у Другій світовій війні дала йому можливість не тільки зосередити на боротьбі з УПА свої військові сили, але й помножити потуги власної пропаганди, спрямованої проти неї. Зрештою, завзяті пропагандистські атаки не припинялися й після розгрому повстанського руху, вони тривали до останніх днів існування Союзу. Результати цієї роботи в Україні досі даються взнаки — у ставленні до УПА її населення розділилося. На теренах, де армія діяла довго й активно, народ давно уже визнав повстанців — майже у кожному селі Західної України можна побачити споруджений силами громади пам'ятник, тут досі пам'ятають імена героїв-односельців; не тільки старше покоління, але й молоді співають повстанські пісні. Натомість на інших теренах України до УПА ставляться насторожено, ба навіть відверто вороже. Це є яскравим доказом того, що таке ставлення сформувалося не внаслідок спілкування з повстанцями, а лише під впливом цілеспрямованої радянської пропаганди.

У численних дискусіях, що не вщухають у нашій державі протягом усіх років її незалежності, на жаль, значно більше послуговуються емоціями, ніж історичними фактами. Чіпляючись за тезу про колаборацію повстанців із німцями, часто вдаються до неправдивих заяв на кшталт тієї, що «УПА була засуджена Нюрнберзьким трибуналом». Очевидно, щоби спростувати таке твердження, достатньо було б опублікувати матеріали міжнародного процесу, однак цього досі не зроблено. Більшість обвинувачень на адресу УПА не витримують випробування документами. Мабуть, тому історики, зацікавлені в об'єктивному висвітленні минулого, заходилися публікувати невідомі документи та матеріали. Кількість таких документальних збірників швидко зростає, проте, як це не прикро, надруковані матеріали здебільшого не впливають на суспільну свідомість, залишаючись знаними у вузькому колі спеціалістів. Те саме можна сказати і про велику частину наукових академічних видань із цієї проблематики, які є надто складними для звичайних читачів. Отже, гостро назріла потреба узагальнити здобутки історіографії у форматі науково-популярних досліджень.

Ідея створити науково-популярну історію УПА виникла досить давно. Засновуючись, Центр досліджень визвольного руху поставив собі за мету проводити ретельну наукову роботу з вивчення різних аспектів боротьби українських повстанців. На цьому шляху його співробітники досягли вже певних успіхів — видано ряд наукових збірників «Український визвольний рух», започатковано публікації в серіях «Джерела до історії українського визвольного руху» та «Дослідження історії українського визвольного руху». Наша робота завжди мала добрий відгук серед зацікавлених. Проте на всіх наших презентаціях та інших заходах неодмінно звучало настирливе прохання: «Дайте почитати щось про УПА загалом». Очевидно, що ми не могли не відгукнутися на цей запит, тож розпочали роботу над проектом «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених». Першим етапом його реалізації стала однойменна фотовиставка, яка вирушила в мандрівку по Україні навесні 2007 року. Завданням виставки було доступно розповісти усім охочим про УПА — про виникнення, розвиток, людей, які її творили. Розповісти найзрозумілішою мовою — мовою світлин. Успіх цього проекту мобілізував нас на підготовку книжкового варіанта виставки, який ми доповнили новими матеріалами, суттєво розширивши виставковий текст. Так з'явилася ця книга.

Аби якнайповніше і водночас доступно подати історію УПА, книгу вирішено зробити кількарівневою. Перший її рівень утворений основним текстом, що популярно розповідає про повстанську армію. Його організовано за проблемно-хронологічним принципом, щоб, з одного боку, передати динаміку розвитку УПА, а з іншого — детально схарактеризувати окремі її риси. Отож, у першій частині тексту мова йде про витоки та становлення армії, що завершилось до кінця 1944 року. В наступній частині подається характеристика окремих аспектів функціонування УПА. Завершальні розділи книги розповідають про тривалу антирадянську боротьбу повстанців після 1944 року, про репресивні заходи радянської системи, спрямовані на придушення визвольного руху, та про долю тих упівців, які потрапили в табори. До кожного з розділів подано англомовне резюме, що, сподіваємося, допоможе зорієнтуватися в історії УПА читачам з-поза меж України.

Другий рівень книги складають додаткові тексти до кожного розділу. Вони подають інформацію про певні явища, фокусуючи увагу читача на важливих моментах. Це короткі енциклопедичні довідки, наведені внизу сторінки, та витяги з документів і спогадів учасників подій, котрі, сподіваємось, допоможуть читачеві краще відчути дух тієї епохи.

І нарешті третій, можливо, найважливіший рівень — світлини. У книзі їх використано кілька сотень. Походять вони з найрізноманітніших джерел — починаючи від приватних збірок людей, які переховували їх, не зважаючи на загрозу ув'язнення, та завершуючи офіційними архівними установами в Україні й далеко за кордоном. Пошуком світлин науковці ЦДВР займалися впродовж кількох років, і на сьогодні архів Центру нараховує їх уже кілька тисяч. На більшості з них зображені досі невідомі нам «безіменні» герої, — ці фотографії не мають підписів. Тим не менше, ми вирішили давати до своєї книги і такі знімки, вважаючи, що вони також несуть важливу інформацію. Серед документів тієї епохи світлини чи не найкраще промовляють до читача, особливо до мало обізнаного з тематикою. Завдяки цьому винаходу техніки кожен може сьогодні побачити борців за волю України у дні їхньої буремної молодості. Крізь десятиліття, через пошкоджені плівки та фотопапір зі старих знімків лине молодеча енергія, сила духу та віра в перемогу. Саме світлини, здатні поєднати в собі документальність та наочність, є потужним засобом для утвердження в суспільній свідомості справжнього образу українського повстанця.

Тож, автори спробували подати власне бачення історії УПА, зробити її зрозумілою і наочною. При цьому ми користувалися великою кількістю джерел та літератури. Ми зумисне не зосереджували своєї уваги на якихось надто рідкісних виданнях, використовували здебільшого доступні для читачів документи. Нашим завданням було сформувати цілісний образ УПА на основі тих уже опублікованих матеріалів, які кожен може взяти в бібліотеці. Аби не перевантажувати текст, ми не наводили покликань на цю літературу. Натомість для всіх зацікавлених подали в кінці книги перелік рекомендованої літератури, який містить дуже різні книжки і яскраво демонструє багатогранність досліджень українського визвольного руху.

Ця книга стала результатом кількарічної праці авторського колективу, але вона не з'явилася б без допомоги багатьох людей. Їхні матеріали, зауваги, поради, критика були дуже потрібними і корисними. Отож, ми висловлюємо подяку Михайлові Андрусяку, Петру Арсеничу, Юрію Богатюку, Олександру Вовку, Олександру Дарованцю, Григорієві Дем'яну, Олександру Іщукові, Степану Кубіву, Василю Куку, Володимиру Косику, Мар'яну Лозинському, Василю Лотоцькому, Олександрові Луцькому, Володимиру Морозу, Володимиру Муравському, Миколі Посівничу, Іванові Патриляку, Анатолію Русначенку, Сергієві Музичуку, Ігорю Марчукові, Олександрі Стасюк, Тарасові Хомі, колективу видавництва «Літопис УПА», Олексієві Брошку, Юрію Дроботу та колективу підприємства «Добрий друк», а також іншим людям, що безкорисливо допомагали авторам.

Володимир В'ятрович
2007

1921. Yurij Tiutiunnyk and his soldiers make a desperate attempt to take revenge against the invader that has occupied Ukraine. He called his units the Ukrainian Insurgent Army (UPA) and by means of a raid penetrated deep into Soviet territory to initiate a rebellion and thereby restore Ukrainian statehood. However the raid turned out to be unsuccessful. Many were killed, others were taken prisoner and executed. And the Soviet regime remained in power on the territory of Ukraine for another 70 years. The memory of those killed became another chapter in the national memory of an enslaved nation. This is the way, the name «UPA» first appeared in Ukrainian history.

In 1941 Taras Borovets — 'Bulba' used the name «UPA» for his insurgent units. In due course the name was adopted by OUN(b) which managed to unite tens of thousands of soldiers and create the real army. Since then the abbreviation of «UPA» remains in the epicenter of battles, initially truly military when Ukrainians, Russians, Germans and Poles confronted each other for control of Ukraine. These days the battles are verbal but it is no longer a question over territory but over informational control. Any attempts by Ukrainian authorities to define their own official attitude towards the UPA and its place and significance in Ukrainian history, inevitably causes waves of protests from our eastern and western neighbors who would rather give their own conclusions about our history.

The informational war against the UPA began as far back as the 1940's when it was used as an important addition to enemy military operations. Germany in its leaflets called the insurgent army a creation of «Moscow Jews», while Soviet propaganda proclaimed worldwide that UPA soldiers were collaborators and Hitlerite betrayers, «Ukrainian-German bourgeois nationalists». The victory of the USSR in the Second World War allowed it not only to concentrate its military forces on the war against the UPA but also to increase its own anti-UPA propaganda. Their persistent propaganda attacks did not cease even after the defeat of the insurgent movement and lasted until the final days of the Soviet Union's existence. The results of this propaganda work are still felt in Ukraine as Ukrainians remain divided in their attitude towards the UPA. On those territories, where the army operated long and actively, people recognized the insurgents long ago — almost every village in Western Ukraine has a monument dedicated to the UPA, built by its local community. The names of their heroes are remembered there, not only by the older generation, but also by the youth. At the same time in other regions of Ukraine, the UPA is treated suspiciously or even with extreme hostility. Their negative opinion of the UPA was not formed by actual, personal contact with the insurgents but only under the influence of goal-oriented purposeful Soviet propaganda.

Unfortunately, in the numerous debates on the UPA that have occurred in our country throughout all its years of independence, more often emotions prevail over historic facts. To support charges of insurgent «collaboration» with Germans, false statements are made such as: «The UPA was condemned by the Nuremberg tribunal». This untruth could be very easily refuted by simply publishing the materials of this international trial, however this has not yet occurred. The majority of «charges» against the UPA can be easily refuted with the help of documents. Probably because of this, historians interested in an objective interpretation of the past, have published previously unknown documents and other materials. The number of these document collections is growing quickly, however it is unfortunate that these printed materials for the most part have not influenced public consciousness as they remain known only among a narrow circle of specialists. The same can be said about the majority of scientific academic publications highlighting these problems as they are rather difficult for the ordinary reader to understand. So, it is time we help ordinary people to clearly understand their true past.

The idea to create a popular scholarly history of the UPA is an old one. The Centre for Research of the Liberation Movement (CRLM) set as its goal to carry out a thorough scientific work on studying various aspects of struggle of the Ukrainian insurgents. Its researchers have already achieved certain success in this regard, i.e. they contributed to the publication of a number of scholarly collections «The Ukrainian liberation movement», published in the series «Sources to the history of the Ukrainian national liberation movement» and «Research on the history of the Ukrainian national liberation movement». Our work has always been well received. However during all our presentations and other meetings we have always heard the same request: «Could you give us something to read about the UPA in general.» This project «The Ukrainian Insurgent Army. History of the unconquerable» is a response to this request. The first stage in the project's realization was a photo exhibition of the same name which began its journey throughout Ukraine in the spring of 2007. Its task was to tell people about the UPA — its formation, the history of development and about the people who created it. To this effect the easiest language for understanding was used, the language of photographs. The success of this project has mobilized us to prepare this book version of the exhibition which we have supplemented with new materials.

This book was written on several levels. The first level is the basic text which tells the story of the insurgent army including the dynamics of the UPA's development as well as its distinctive features. So the first part of the book focuses on the formation of the army which was accomplished by the end of 1944. The next part describes separate aspects of the UPA's functioning. Final parts of the book highlight the anti-Soviet struggle of the insurgents after 1944, repressive actions of the Soviet system directed against the national liberation movement and about the fate of UPA soldiers who were imprisoned in concentration camps. Each chapter of the book is supplemented with an English summary which will assist readers outside of Ukraine to understand the history of the UPA.

Additional texts in each chapter constitute the second level of the book. They provide information on certain phenomena and focus the reader's attention on important moments. Short encyclopaedic references cited at the bottom of page as well as highlights from documents and memoirs of the participants of these events we hope, will help the reader better feel the spirit of that era.

Hundreds of photographs make up the third level. They come from various sources — ranging from private collections of people who held on them despite the risk of arrest and imprisonment to official archival establishments in Ukraine and other countries. Research workers of CRLM have been gathering photographs for several years and currently the Centre's archive has several thousand photos. Many photos portray unidentified scenes and people. Still we thought it was important to include these «anonymous» heroes in the collection. Photographs of that era have their own way of communicating with the reader, especially those that know little on the subject. Thanks to these photographs, everyone can now «see» these Ukrainian freedom fighters in the days of their youth. Energy and a strong belief in victory flows through these old pictures. This photographic record unites historical documentation with visualization and is powerful method of revealing the real image of the Ukrainian insurgent.

The authors also tried to present their own vision of UPA history, making it clear and understandable. For this, we used a large number of sources and literature, mostly those that are easily accessible for the reader. Our goal was to formulate a complete view of the UPA on the basis of already published materials that everyone can borrow from the library. A list of recommended sources of literature on this topic is found at the end of this book.

This book is a result of many years' work of a group of authors, but it could not have been written without the support of many people. Their materials, remarks, pieces of advice and criticism were very necessary and useful. So we would like to express our gratitude to Mykhailo Andrusiak, Petro Arsenych, Yuriy Bohatiuk, Oleksandr Vovk, Oleksandr Darovanets, Hryhoriy Demian, Oleksandr Ishchuk, Stepan Kubiv, Vasyl Kuk, Volodymyr Kosyk, Vasyl Lototsky, Marian Lozynsky, Oleksandr Lutsky, Volodymyr Moroz, Volodymyr Muravsky, Ivan Patryliak, Mykola Posivnych, Anatoliy Rusnachenko, Serhiy Muzychuk, Ihor Marchuk, Oleksandr Stasiuk, Taras Khoma, the staff of the publishing house «Litopys UPA», Oleksiy Broshko, Yuriy Drobot, the staff of the «Dobryy druk» and other people who wholeheartedly helped the authors.

Volodymyr Viatrovych
2007

Витоки збройного повстанського руху

Армія Української Народної Республіки. Спереду – Головний отаман Симон Петлюра, у другому ряді ліворуч – полковник Євген Коновалець.

XX сторіччя стало часом політичного визволення поневолених народів. Протягом попереднього століття, яке ввійшло в історію як епоха пробудження націй, було закладено міцні ідейні підвалини, що на них пізніше вибудувалися визвольні рухи. Якщо тоді справою національного відродження переймалася лише незначна частина інтелектуалів, то тепер вона перетворилася на справу всенародну. Найбільше прислужилися до цієї зміни ті ж таки інтелектуали, котрі зуміли надихнути ідеєю національної незалежності широкі маси. Так утверджувався націоналізм — визначальна для XX сторіччя ідеологія.

Національно-визвольні рухи визрівали одночасно в різних частинах світу. Звісно, деякі з них перебували в авангарді, інші розвивалися дещо повільніше. Справжнім вибухом боротьби поневолених народів ознаменувався завершальний період Першої світової війни. Ослаблені імперії розпалися не лише внаслідок ударів ззовні, але й через потужний тиск ізсередини. Так, на руїнах двох найбільших імперій — Австро-Угорської та Російської — постала низка незалежних національних держав.

Водночас з іншими народами підняли зброю і українці. Проте з різних причин (через несприятливі зовнішні обставини, через неготовність політичної еліти тощо) вони зазнали поразки: Українську Народну Республіку та Західно-Українську Народну Республіку було розбито, а їхні території розділено між державами-окупантами.

Шок, спричинений таким поворотом подій, призвів до важливих змін у структурі українського політикуму. На задній план відійшло старше покоління (здебільшого представники соціалістичного табору), натомість наперед виступила сформована щойно в роки війни українська військова еліта. Саме військовики, котрі не встигли відіграти важливої ролі на попередньому етапі визвольних змагань, вирішили продовжити їх після капітуляції політиків. Частина з них розпочала відчайдушну боротьбу з радянською окупацією у лавах отаманських загонів, інші, об'єднавшись у підпільну структуру — *Українську Військову Організацію* — протистояли польським загарбникам.

Рішучі виступи повстанців у Холодному Яру та в інших місцевостях Центральної та Південної України було потоплено в крові російськими каральними експедиціями. Підпільна діяльність УВО, натомість, поширювалася, і незабаром вона охопила всю Західну Україну. Основу нової організації творили ветерани визвольних змагань, вояки армій УНР та ЗУНР. Очолив її полковник *Євген Коновалець*.

Головною метою УВО було не дати окупаційній владі утвердитися на українських землях. Задля цього бойовики організації проводили партизанські рейди, руйнуючи комунікації, нападаючи на державні установи та польські маєтки. Значного розголосу набула саботажна акція, в результаті якої було знищено сотні польських фільварків, поліційних станиць, залізничних станцій та мостів. 25 вересня 1921 року бойовик УВО Степан Федак — 'Смок' здійснив невдалий замах на керівника Польської держави маршала Юзефа Пілсудського та львівського воєводу Грабовського. Такими діями УВО намагалася засвідчити протест місцевого населення проти переходу українських земель під владу Польщі. Саме тому найактивніша бойова діяльність організації припадає на період до 1923 року, коли питання приналежності цих територій мали розглянути на міжнародному форумі в Парижі.

Характерно, що на цьому етапі УВО не мала докладної політичної програми. Можливо, такою була відповідь військовиків політикам, котрі в 1917—1920 роках надміру переймалися власними партійними програмами, ставлячи їх понад національні інтереси, що зрештою й призвело до втрати державності. Однак уже незабаром чільники УВО зрозуміли: подальша боротьба вимагає чіткої ідейної платформи. Тогочасне українське суспільство швидко розшаровувалося відповідно до політичних уподобань. Деякі члени УВО ставали прихильниками, чи навіть діячами різноманітних партій. До того ж, саме в цей час в організації ста-

Із підпільного видання УВО «Сурма»:
«З підпілля темного йде у світ широкий український боєвик зі сурмою в руках і мечем при боці. З-під землі виходить він на світло денне і ставить свої кроки, повільні може, але певні. Під землею він виріс, але вродився на білому світі. В надлюдських муках зродила його мати, кров невинно помордованих ворожою рукою. Кат був його повитухою, скрипіт шибениць — колисковою піснею, а казками — зойки катованих. Годувався терпінням народу, а вмивали його сльози сиріт. Дві пестунки мав він: Любов і Ненависть, а одного учителя — Правду. Церквою для нього були могили по полях, а дзвонами — ворожі стріли до засуджених на смерть. Лиця його усміх не красить, але і сум йому чужий. Що зветься страхом — не знає, про боязнь не чув. Милосердя не просить і не дає. Одну віру має, віру в нарід свій, з котрого вийшов, до котрого йде й серед котрого жити буде. А житиме вічно, бо він безсмертний. Він дух — думка, воплочена в силу. Думка міліонів, що за правду лягли, ідея міліонів, що до правди йдуть. Він вічний, безсмертний, непоборимий. І ціль у нього одна: воля у власній державі. Суверенна, Соборна, Українська Держава — то його найближча мета, а шляхом до Неї — Боротьба».

◄ *Творці УВО. Нарада Стрілецької ради в Празі. Липень 1920 р. Зліва направо сидять: сотник І. Андрух, полковник Є. Коновалець, сотник В. Кучабський; стоять: невідомий, сотник М. Матчак, сотник Я. Чиж.*

Українська Військова Організація — підпільна військово-політична організація, яку створили 1920 р. (за іншими джерелами — 1921) ветерани збройних формувань УНР та ЗУНР з метою продовжити боротьбу проти іноземних окупантів. Очолив її полковник Євген Коновалець. Основними засобами діяльності УВО стали пропаганда й терор проти представників окупаційної влади. Від 1927 р. функціював друкований орган УВО — часопис «Сурма», який нелегально розповсюджували в Західній Україні. Наприкінці 1920-х рр. УВО поступово зближується з молодіжними націоналістичними організаціями, в результаті чого виникає єдина Організація Українських Націоналістів (1929). Після створення ОУН УВО ще деякий час існувала автономно; процес її влиття остаточно завершився 1932 р.

Євген Коновалець (1891—1938). Народився в с. Зашків на Львівщині в учительській родині. Навчався на правничому факультеті Львівського університету. Активний громадський діяч, згодом — хорунжий австрійської армії. Потрапив у російський полон, з якого звільнився восени 1917 р. У Києві виступив співорганізатором Корпусу Січових стрільців, став його командиром. Корпус під його керівництвом став найкращою бойовою одиницею армії УНР. Після поразки визвольних змагань Коновалець став одним із засновників УВО та очолив цю організацію. 1929 р. обійняв посаду Голови Проводу новоствореної ОУН. Убитий агентом НКВД Павлом Судоплатовим 23 травня 1938 р. в м. Роттердамі.

▲ *Група членів УВО. Долинщина, Івано-Франківська обл.; 1920-ті рр.*

ли ширитися радянофільські настрої — частина з її членів, дотримуючись принципу «ворог мого ворога — мій товариш», вирішила покластися в антипольській боротьбі на допомогу СРСР. Засадничі розходження у виборі союзників призвели до конфлікту, який, утім, невдовзі було залагоджено. Прихильники співпраці з Радянським Союзом відійшли від УВО, створивши Західно-Українську Народну Революційну Організацію.

Вироблення єдиної політичної лінії УВО було доволі складним і тривалим процесом через закономірний спротив військовиків, які вважали його зайвим політиканством.

Значно швидше політична та ідеологічна кристалізація відбувалася в молодіжному середовищі. Політична еліта старшого покоління, що не зуміла повести український визвольний рух до перемоги, була скомпрометована, і це відкрило дорогу новому поколінню борців. Молоді, енергійні, багато в чому непередбачувані ідеалісти, — саме вони визначали політичне життя Західної України міжвоєнного періоду, саме вони стали основою українського визвольного руху, основою ОУН та УПА. Виховані на героїці попередніх поколінь борців за волю, на творах модних тоді волюнтаристських філософів, справжні романтики, вони були готові взяти на свої юні плечі тягар боротьби та донести його до переможного завершення. Коли старші політики обмірковували, як використати наявну ситуацію, щоб поліпшити життя свого народу, вони готувалися її докорінно змінити. Їх мало цікавили засади так званої реальної політики й раціональні спроби подолати проблеми, їхнім гаслом стало: «Якщо потрібно — значить можливо».

Ольга Басараб (1890—1924) — громадсько-політична діячка, член Першої жіночої чоти Українських січових стрільців. У роки Першої світової війни працювала в Червоному Хресті. Від 1923 р. була членом Головної управи філії Союзу українок у Львові; згодом — членом УВО, працювала у розвідчій референтурі. Заарештована польською поліцією і замордована в тюрмі в ніч з 12 на 13 лютого 1924 р.

Очевидно, що цей масовий молодіжний рух розпочинався стихійно — спонтанно з'являлись організації, деякі з них існували довше, інші ж зникли геть непоміченими. Можливо, молодь так і не відіграла б жодної важливої ролі, а її енергію було б випущено, наче пару з киплячого казана, якби вона не віднайшла спільного річища, в якому змогла розвинутися, поступово консолідуючись і водночас не втрачаючи запалу та динамізму. Таким річищем стала ідеологія націоналізму. Це й не дивно, адже націоналізм поєднував у собі все те, що приваблювало тодішню молодь — романтику боротьби, зухвалість, впевненість у своїх силах. Культовим твором для молодих стала книга Дмитра Донцова «Націоналізм». Ця праця, хоч і далека від розважальної літератури, сприймалася дуже легко, від неї віяло енергією, що запалювала серця. Багатьом книжка дала перший поштовх до боротьби. Поняття чину — одне з центральних її понять — стало визначальним для світогляду цілого покоління.

Єдність ідеологічного начала молодіжних структур спонукала до організаційного єднання. Крім того, молодь прагнула виправити помилки своїх попередників та протиставитися тогочасним політикам, нездатним сконсолідувати численні партії та організації. Союз української націоналістичної молоді, Група української державницької молоді, Організація вищих кляс українських гімназій, Легія українських націоналістів та багато інших націоналістичних структур стали полігонами, на яких випробовувалися головні засади ідеології та діяльності майбутнього українського визвольного руху.

В кінці 20-х років дійшло до зближення двох крил українського визвольного руху — молодіжного та військового. Поєднання бурхливої молодечої енергії та вагомого досвіду ветеранів воєнних дій дало вкрай небезпечну для ворогів вибухову суміш, яка ввійшла в історію України під назвою Організація Українських Націоналістів.

▲ *Дмитро Донцов – один з ідеологів українського націоналізму.*

◤ *Перше видання праці Д. Донцова «Націоналізм» (1926).*

▼ *Засновники ОУН. Конгрес Українських Націоналістів. Відень, 1929 р. Зліва направо: у першому ряді – Юліан Вассиян, Дмитро Андрієвський, Микола Капустянський, Євген Коновалець, Микола Сціборський, Яків Моралевич, Володимир Мартинець, Микола Вікул; у другому ряді – Іван Малько, Осип Бойдуник, Максим Загривний, Євген Зиблікевич, Петро Кожевників, Дмитро Демчук, Леонід Костарів, Олесь Бабій, Ріко Ярий, Михайло Антоненко, Зенон Пеленський; у третьому ряді – Юрій Руденко, Ярослав Барановський, Степан Охримович, Степан Ленкавський, Андрій Федина, Ярослав Герасимович, Теофіл Пасічник-Тарновський, Олександр Згорлякевич.*

▲ *Група членів ОУН. 1930-ті рр.*

Полковник Євген Коновалець, котрий очолив ОУН, став своєрідним містком між двома поколіннями борців. Його вагомий авторитет та непересічний розум згладжували неминучі непорозуміння між молодшими та старшими членами.

Нова організація суттєво відрізнялася від інших тогочасних суб'єктів політичного процесу. Адже її задумували не як звичайне політичне утворення, а, радше, як орден борців за визволення України. Тому тут більше уваги приділялося не програмі вирішення конкретних суспільних проблем, а морально-етичній підготовці членів, вихованню лицарів української ідеї. В цьому плані ОУН насправді дещо нагадує середньовічні військово-релігійні ордени. «Бог і Україна» — такими були ключові поняття виховного процесу, а головні постулати було викладено в «Декалозі українського націоналіста», «12 прикметах українського націоналіста» і «44 правилах життя українського націоналіста», що не тільки формою, але й змістом суголосні з релігійними канонами.

Несподівані бойові акції ОУН, що завжди мали чітку й зрозумілу мету; потаємні підпільні зв'язки, що, здавалося, сягали кожного закутка української землі, героїзм жертв, які, не схиливши голів перед ворогом, прощалися зі своїм молодим життям із кличем «Слава Україні!» на вустах — від усього цього віяло звитяжною романтикою та містичністю. Мóлоді, яка зачитувалася книжками Чайковського та Кащенка, видавалося, ніби повернулись героїчні часи Запорозької Січі. Тим часом старше покоління, яке нишком проклинало недолю українського народу, відчуло, що Бог урешті почув їхні молитви і з'явилася сила, здатна захистити українців.

▲ *Члени ОУН. Зліва направо: внизу – Дмитро Данилишин, Володимир Білас, Микола Мотика; вгорі – Василь Білас, Олекса Буній.*

▶ *Судові фото Дмитра Данилишина (поранений) і Василя Біласа. Обидва бойовики були страчені 23 грудня 1932 р. Вийшовши на ешафот, Данилишин заявив: «Мені дуже жаль, що я можу лише раз вмерти за Україну». Білас попрощався з життям вигуком «Хай живе Україна!»*

«Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї» — цю клятву виголошували тисячі юнаків та дівчат, що ставали до лав ОУН. І то не були порожні слова — молоді люди справді гинули, потрапляли до в'язниць, до концтабору «Береза Картузька». Однак це їх не зупиняло.

Поступово основний тягар боротьби перебирали на себе саме молоді. Більшість старших членів ОУН, як колишні військовики, змушені були покинути Польщу, а тому не брали безпосередньої участі в бойових акціях. Тож молодь уже не тільки була кістяком ОУН, але й очолила її структури на українських землях.

Пік діяльності Організації Українських Націоналістів припадає на 1933—1934 роки — час, коли Крайову екзекутиву (КЕ) — виконавчий орган — очолював *Степан Бандера*.

Саме під його керівництвом проведено гучні пропагандистські акції — «шкільну» (масова відмова учнів від навчання польською мовою, нищення польської державної символіки в школах, вимога повернути українських учителів) та антимонопольну (бойкот тютюнових та алкогольних виробів, на які існувала державна монополія).

22 жовтня 1933 року 19-річний юнак Микола Лемик здійснив замах на радянського консула у Львові. В результаті було вбито урядовця консуляту О. Майлова. Після замаху Лемик здався в руки поліції. На судовому процесі він заявив: «На приказ ОУН я прийшов до консуляту з метою вбити представника московської влади, яка силою загарбала українську державу, нищить українську культуру і терором та голодом нищить українську націю».

15 червня 1934 року 21-літній Григорій Мацейко здійснив вдалий замах на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Пєрацького. Поліція так ніколи й не спіймала виконавця атентату. Натомість хвиля масових арештів винесла на лаву підсудних цілу когорту провідних членів ОУН. Коли на так званих Варшавському та Львівському процесах було оприлюднено їхні імена та біографії, суспільство зазнало шоку — судили молоду еліту українського народу. Серед 12 підсудних — сім студентів, дві жінки, одна з них, Катерина Зарицька, — донька відомого професора математи-

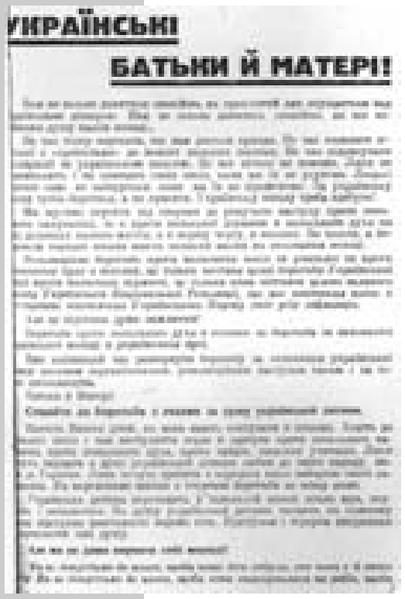

УКРАЇНСЬКІ

БАТЬКИ Й МАТЕРІ!

▲ *Звернення ОУН, поширюване під час «шкільної» акції 1933 р.*

◀ *Одним із пріоритетних напрямів діяльності ОУН було видання пропагандистської літератури та листівок, що мали виховувати населення в націоналістичному дусі. Обкладинка «Розбудови Нації» — журналу, що був офіційним виданням ОУН до 1934 р.*

■ Вік провідників Крайової екзекутиви ОУН

Богдан Кравців — провідник від лютого 1929 р. до червня 1930 — 25 років;
Юліян Головінський — від червня до вересня 1930 р. — 36 років;
Степан Охримович — від жовтня 1930 р. до квітня 1931 — 25 років;
Іван Ґабрусевич — від літа 1931 р. до березня 1932 — 29 років;
Богдан Кордюк — від серпня 1932 р. до січня 1933 — 24 роки;
Степан Бандера — від січня 1933 р. до червня 1934 — 24 роки;
Осип Мащак — від серпня до грудня 1934 р. — 26 років;
Лев Ребет — від лютого 1935 р. до грудня 1938 — 23 роки;
Мирослав Тураш — від грудня 1938 р. до червня 1939 — 28 років;
Володимир Тимчій — від серпня 1939 р. до лютого 1940 — 26 років.

Степан Бандера (1909—1959) — лідер націоналістичного руху, за чиїм ім'ям протягом десятиліть діячів цього руху називали бандерівцями. Народився в с. Старий Угринів на Івано-Франківщині у сім'ї священика. Активний учасник молодіжних націоналістичних організацій, член ОУН від часу її створення. З 1933 р. — провідник Крайової екзекутиви ОУН. 1934 р. заарештований і засуджений до смертної кари, згодом вирок змінено на довічне ув'язнення. 1939 р., з падінням Польщі, вийшов на волю, очолив опозицію до чинного Провідника ОУН Андрія Мельника і 1940 р. став лідером Революційного проводу ОУН. Улітку 1941 р. заарештований німцями за відмову відкликати Акт відновлення Української Держави; до 1944 р. перебував у нацистському концтаборі «Заксенгаузен». Вийшовши на волю, очолив Закордонні Частини ОУН. Ще довго після війни і навіть після придушення повстанського руху в Україні його вважали небезпечним ворогом радянського режиму. Вбитий 15 жовтня 1959 р. агентом КҐБ Богданом Сташинським.

Із виступу Степана Бандери на суді:
«Прокурор сказав, що на лаві підсудних засідає гурт українських терористів та їхній штаб. Хочу сказати, що ми, члени ОУН, не є терористами. ОУН огортає своєю акцією всі ділянки національного життя… Заявляю, що ні програмово, ні якщо йде мова про кількість членів у поодиноких ділянках організаційної праці, бойова акція не є єдиною, не є першою, але рівнорядною з іншими ділянками. Тому, що в цій залі розглядали атентати, що їх виконувала Організація, міг би хтось думати, що Організація не числиться з життям людини взагалі і навіть з життям своїх членів. Коротко скажу: люди, які ввесь час у своїй праці є свідомі, що кожної хвилини самі можуть втратити життя, такі люди як ніхто інший вміють цінити життя. Вони знають його вартість. ОУН цінить вартість життя своїх членів, дуже цінить; але — наша ідея в нашому понятті є така велична, що коли йде про її реалізацію, то не одиниці, не сотні, а мільйони жертв треба посвятити, щоб її таки реалізувати. Вам найкраще відомо, що я знав, що накладу головою, і відомо вам, що мені давали змогу своє життя рятувати. Живучи рік із переконанням, що втрачу життя, я знав, що переживає людина, яка має перед собою перспективу в найближчому часі втрати життя. Але впродовж цілого того часу я не переживав того, що переживав тоді, коли висилав двох членів на певну смерть: Лемика і того, хто вбив Перацького».

ки. Найстаршому — 31 рік, наймолодшій — 21. Величезна увага до процесів з боку громадськості та засобів масової інформації, як польських, так і закордонних, дала змогу перетворити суд на трибуну для пропаганди ідей ОУН. Горда постава підсудних, що відмовилися розмовляти польською мовою, підтримка їх з боку присутніх у залі, повага, яку виявляли інші ув'язнені до Степана Бандери, змусивши навіть суддів та присяжних мимоволі підвестися при його появі, — усе це формувало в суспільстві образ члена ОУН як незламного українського революціонера.

◥ *Листівка з портретами засуджених на Варшавському процесі членів ОУН.*

▼ *Члени товариства «Луг» села Берлин на Львівщині.*

Удар, завданий структурі ОУН після вбивства міністра внутрішніх справ Польщі, був дуже сильним. Але на той час потужна хвиля репресій уже не здатна була зупинити хвилі спротиву. Лави ОУН поповнилися тисячами юнаків і дівчат, для яких поведінка Степана Бандери та його товаришів стала прикладом до наслідування.

Щоби не підставляти членство ОУН під нові удари з боку поліції, більше уваги було приділено їхньому вишколу. Головними напрямами підготовки стали ідеологічний та військовий. Щоправда з другим виникало особливо багато труднощів через надто прискіпливу увагу поліції та влади. За таких умов ази військової справи почали викладати молодим українцям у різноманітних спортивних та парамілітарних товариствах, передовсім у «Пласті». Саме через цю організацію перейшла більшість майбутніх командирів УПА різних рангів. Коли ж діяльність «Пласту» було заборонено, його заступили інші організації — «Луг», «Січ», «Сокіл».

Тож протягом декількох років ОУН згуртувала кількатисячну армію членів. Вони знали, що таке дисципліна, як вижити у важких природних умовах, а головне — усвідомлювали, чого прагнуть, і це значною мірою компенсувало всі інші недотягнення. Їхньою метою була Українська Самостійна Соборна Держава, і вони готові були боротися за неї в будь-якому її куточку з будь-яким ворогом. Першим таким куточком стало Закарпаття — земля, яка сотні років залишалася відірваною від загальноукраїнського історичного процесу, земля, що довго спала, земля, що прокинулася до українського національного життя саме напередодні великої бурі — Другої світової війни.

Події 1938—1939 років на Закарпатті — проголошення автономії краю, формування української влади, війська, врешті, проголошення незалежної Карпатської України — стали закликом, на який не могли не відгукнутися сотні й тисячі молодих українців, вихованих ОУН. Можливо, з позиції холодного розуму, не було жодної надії втримати державність цього клаптика української землі, затиснутого між сусідами-агресорами, тим паче в таку передгрозову пору. Але відгук ішов із гарячих сердець молодих патріотів, тому ніхто і ніщо не могло їх спинити, надто ж не пробувала цього

Зі свідчень сотенного УПА Володимира Щигельського — 'Бурлаки':
«В "Соколі", окрім гімнастики, мали ми також військовий вишкіл, що проходив нелегально. Військові заняття, які складалися з орієнтації в терені, маршів, нічних маршів, атак загонів, розтягування в ланцюг і тому подібне, проводив підпоручник польської армії, який був, однак, українцем і до санаційного уряду був неприхильно налаштований. Зброєю ми не володіли, тому що її не було, проробляли теорію, а на заняттях в терені вживали замість карабінів киї».

МАНІФЕСТ
УРЯДУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ
ДО ВСІХ ГРОМАДЯН КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ
Ми, Уряд Карпатської Руси,
Карпатською Україною,
Др Августин Волошин м. р.

Зі спогадів діяча ОУН Ярослава Гайваса:
«Для нас Карпатська Україна мала виняткове значення, бо тут ми мали змогу випробувати своїх людей, що вони варті та що кожен з них може зробити. Тут фразеологія не могла заступити діла, треба було діяти. Тут ми не лише мали змогу організувати й підносити народні маси в напівреволюційних умовах, але при цій нагоді вивчити, як маси сприймають наші гасла, як відгукуються на наші постулати та як наша програма й методи діяльности витримують пробу життя в таких особливих умовинах».

◀ *Президент Карпатської України проголошує незалежність краю. 15 березня 1939 р.*

зробити організація, яка доклала стільки зусиль, щоб їхні серця стали саме такими.

Щоночі гірськими стежками перебиралися на Закарпаття невеликі групи юнаків, які бажали влитися до лав новоствореної Карпатської Січі. Її кістяк сформували найбільш готові до цього люди — члени ОУН. Михайло Колодзінський — 'Гузар', Зенон Коссак — 'Тарнавський', Роман Шухевич — 'Щука', Іван Бутковський — 'Гуцул', Осип Карачевський — 'Свобода', Юрій Лопатинський — 'Калина', Олекса Гасин — 'Лицар', — а також сотні інших бойовиків ОУН стали героями Карпатської Січі. Частина з них заплатила своїм молодим життям за прагнення захистити свободу в цьому куточку України, інші ж здобули неоціненний бойовий досвід, який став їм у пригоді в подальшій боротьбі в лавах Української Повстанської Армії.

Після коротких кривавих боїв віддана на поталу угорським воякам Карпатська Україна припинила існувати, — відійшли в інший світ сотні тих, хто присягнув захищати її. Клятву «Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї» було виконано сповна. Полите кров'ю молодих патріотів Закарпаття стало новою легендою в боротьбі українців за свою державу.

Зі спогадів вояка Карпатської Січі В. Щербія:
«Полчища гонведів* звужували перстень довкруги Карпатської України. Їхню навалу здержували лише сотні молодих карпатців та "пришельців" з різних куточків України. Між карпатською молоддю були цілком "жовтодзьобі" школярі. Озброєння Карпатської Січі не можна було рівняти з мадярським. Найціннішою зброєю Січі були молоді гарячі серця, сповнені вщерть Україною, якій вони ті серця віддали.
В Штабі Січі діловий спокій. Перший президент Карпатсько-Української Держави о. Августин Волошин конферує з начальником Штабу, пол. Михайлом Гузарем — 'Колодзінським' та штабовими старшинами, пор. Щукою (Романом Шухевичем), пор. З. Тарнавським (Зеноном Коссаком), пор. Чорним і іншими. Очікує відповіді від німецького уряду, куди вислав прем'єра і міністра закордонних справ. Німецький консул у Хусті повинен кожної хвилини таку відповідь передати.
Коло півночі консул привіз депешу… Уряд Третього Райху "не має заінтересування в самостійності Карпатської України… радить піддатися мадярам без зайвого проливу крови…".
У Штабі була тиша, але така, що за нею слідує буря. Ця буря пронеслась якось дуже лагідно. Поручник Карпатської Січі Зенон Тарнавський-Коссак, якось невдавано, з питомою йому культурою спокійно проказав: "В українському словникові немає українського відповідника для слова капітуляція"».

* Вояки угорської армії.

▼ *У штабі Карпатської Січі.*

▲ *Початок Другої світової війни. Адольф Гітлер вітає війська, що рушають на Польщу.*

▼ *Радянський пропагандистський плакат з вересня 1939 р.*

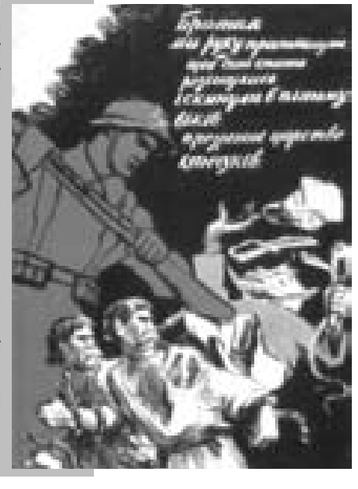

Події на Закарпатті — національне піднесення українців, блискавичне становлення їхньої державності — серйозно занепокоїли польську владу. Саме тому поліція та сили безпеки активно виловлювали добровольців, які перебиралися через гори до Січі, отож вони відіграли не останню роль у ліквідації цього військового формування. Після поразки Карпатської України польський окупаційний режим тільки посилив свій тиск на населення Західної України — тривали масові арешти членів ОУН та всіх національно свідомих українців. Проте не минуло й кількох місяців, як у вересні 1939 року Польська держава, що, здавалося, залізною рукою тримала за горло український визвольний рух, сама впала під ударами німецького Вермахту.

Подекуди в Галичині ще до приходу німецьких військ спалахували масові повстання. Члени ОУН, які керували цими акціями, перебирали владу в свої руки. Так, у декількох десятках сіл було оголошено про відновлення української державності та розпочато її розбудову.

Проте, крім самих українців, жодна зі сторін у великій політичній грі, яка тоді щойно розпочиналася, не була зацікавлена в реалізації їхніх прагнень. Землі Західної України,

За неповні два роки панування радянського режиму від вересня 1939 до червня 1941 р. із західноукраїнських земель депортовано 1 млн. 200 тис. осіб, тобто кожного десятого. Загалом за цей час було репресовано в 3-4 рази більше людей, ніж за понад трирічну німецьку окупацію.

Пробоєві групи зазвичай поділялися на дві частини. Перша виконувала організаційне завдання на території України, а друга, менша, забезпечувала охорону першій, коли та перетинала кордон, після чого негайно поверталася назад. Озброєння груп здебільшого складалося з одного легкого кулемета, гвинтівок, пістолетів та ручних гранат (по дві на кожного бойовика). Кордон переходили обов'язково вночі, переважно в лісистій місцевості. Речей брали небагато, інструкції та розпорядження керівництва старалися завчити напам'ять. Усі члени групи мали з собою фальшиві документи, справжні радянські гроші й іноземну валюту (її зашивали у взуття чи одяг). Свій рух на схід пробоєвий відділ починав після того, як розвідники оунівської Служби безпеки повідомляли, що німецький прикордонний патруль перейшов через заздалегідь обрану ділянку кордону.

згідно з укладеним між СРСР та Німеччиною договором, було передано першій з цих держав. Тож у лабетах сталінського режиму опинилися майже всі етнічні землі українців. Уперше за сотні років вони знову були об'єднані, але під владою жорстокого тирана. Каральні органи радянської системи, що мали багатолітній досвід боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» на Великій Україні, отримали тепер можливість застосувати його проти жителів Галичини та Волині. Уже через кілька днів після приходу радянських військ нова влада показала своє справжнє обличчя. Масова депортація «неблагонадійного» населення до Сибіру, арешти представників інтелігенції, колективізація — усе це було лише повторенням сценарію, відомого ще від 1920—1930-х років.

На перешкоді утвердженню тоталітарного режиму в регіоні стояла добре зорганізована й законспірована ОУН. Вона не лише чинила опір окупантам, зайнявши оборонні позиції, але й посилено готувала масштабне повстання. На західноукраїнських землях, що після вересня 1939 року опинились під німецькою окупацією розгорнулася робота з підготовки бойовиків, які мали підняти народ на боротьбу проти жорстокого режиму. На спеціальних вишколах опановували зброю, боротьбу карате, студіювали топографію та криміналістику, вчилися фотографувати. На іспиті курсант мав розробити детальний план повстання в конкретній місцевості, — з огляду на її топографічні особливості, на розташування ворожої адміністрації та настрої населення. Вишколені члени ОУН групами по 5—20 осіб, пробивалися через німецько-радянський кордон (це були т. зв. «пробоєві групи»).

29.10.1940 — процес над 11 керівниками ОУН; вирок: десятьох засуджено до смертної кари, одного — до довголітнього ув'язнення.
15—19.01.1941 — процес 59-ти; вирок: 42 - на смерть, 17 — до десяти років заслання й п'яти каторги.
7.05.1941 — процес над 62 членами ОУН; вирок: 30 — засуджено до розстрілу, 24 — до десяти років тюрми, щодо восьми продовжено слідство.
12—13.05.1941 — процес над 39 членами ОУН; вирок: 22 — засуджено до розстрілу, вісьмох — до десяти років ув'язнення, чотирьох — до п'яти років тюрми, п'ятьох — на довічне заслання до Казахстану.
Загалом втрати ОУН у протистоянні з НКВД, за різними даними, склали від 16 до 35 тис. арештованих та страчених.

Очевидно, що ОУН стала мішенню «№ 1» для НКВД. На лаві підсудних знову, як і в польські часи, опинилися тисячі юнаків та дівчат, що своїм життєвим кредо обрали гасло «Воля або смерть!»

Аби залякати населення й тим самим позбавити ОУН його підтримки, суди виносили максимально жорстокі вироки. Судові процеси не мали нічого спільного з тими, які відбувалися в Польщі і які націоналістам вдавалося перетворити на трибуну для виголошення своїх ідей. Вони проходили за зачиненими дверима, роль адвокатів була винятково позірною. Проте все це не завадило молодим патріотам гідно триматись і навіть кидати виклик репресивній системі.

▶ *Учасники «Процесу 59-ти» – Кость Арпад-Березовський та Галина Столяр.*

ОУН витримала це страшне протистояння, зберегла свою структуру, а численні втрати зуміла компенсувати новими членами. Тим часом організації було завдано ще дошкульнішого удару, цього разу зсередини. Напередодні доленосних подій стався розкол ОУН. 10 лютого 1940 року виник Революційний Провід ОУН на чолі зі С. Бандерою. То був закономірний вислід непорозумінь, що наростали в організації вже протягом довгого часу.

Відмінність тактик керівництва крайової ОУН (на території України) та еміграційного Проводу Українських Націоналістів на чолі з Андрієм Мельником не раз виявлялась у важливих історичних моментах. У 1939 році ПУН намагався зупинити масовий перехід членів ОУН із Галичини в Закарпаття, тобто проводив політику невтручання. Попри це молоді націоналісти таки взяли активну участь у захисті Карпатської України. Початок Другої світової війни засвідчив неготовність керівництва ОУН діяти швидко та рішуче — брак інструкцій та єдиного бачення ролі організації в нових обставинах виливсь у нескоординовані дії, а часом — у стихійні повстання. Згодом вичікувальна позиція ПУНу, котрий цілковито поклався на Німеччину як на силу, що допоможе відновити незалежність України, сильно дисонувала з активною підготовкою крайовиків до антирадянського повстання. Врешті конфлікт, який розгортався в багатьох площинах (край/еміграція, молодь/старше покоління), призвів до появи, по суті, двох незалежних організацій, що носили одну назву — ОУН, а в народі розрізнялися за іменами їхніх провідників — Андрія Мельника і Степана Бандери. Хто був правий у цій суперечці, розсудив час: якщо діяльність ОУН(м) в Україні фактично припинилася 1944 року — з завершенням німецької окупації, — то бандерівці боролися ще понад десять років.

22 червня 1941 року масованою атакою Вермахту на західний кордон СРСР почалася німецько-радянська війна. Поки на лінії фронту, що швидко відсувався на схід, точилися бої, ОУН підняла збройне повстання. Його масштаби та рівень зорганізованості були на кілька порядків вищими від аналогічних подій 1939 року. Повстанці активно діяли на теренах 70 районів Львівської, Дрогобицької, Станіславівської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Житомирської областей; у деяких місцевостях їм вдалося захопити владу ще до приходу німців.

Окремим об'єктом для атак ставали тюрми, адже на початку війни НКВД отримав директиву винищити політичних в'язнів. Часом українцям вдавалося визволити своїх братів і сестер, але здебільшого визволителі приходили надто пізно і заставали пекельні картини мордувань.

Із виступів обвинувачуваних членів ОУН під час судових засідань у Львові 15—19 січня 1941 р.:
Кость Арпад-Березовський: «Я особисто вороже настроєний проти радянської влади, і я перший зі зброєю в руках виступлю проти радянської влади».
Володимира Ковалик: «Я особисто являюсь керівником Краєвої екзекутиви жіночого відділу. Цю роботу виконувала дуже активно. Я буду до кінця боротися активно з радянською владою».
Ірина Пик: «Я поділяю всі думки і завдання ОУН, знала, що борюся за повстання проти радянської влади, як член ОУН є ворогом радянської влади… як член ОУН я свідомо боролася за створення Самостійної України шляхом повалення радянської влади».
Наталка Винників: «Я, будучи націоналісткою, яка б не була держава, я б боролася за створення Самостійної України, а раз тут радянська влада, я свідомо боролася проти радянської влади».
Галина Столяр: «З 1939 я належу до ОУН… Своєю роботою в ОУН я прагнула створення Самостійної України шляхом повстання проти радянської влади. Це я робила свідомо і добровільно. Якщо б мені як члену ОУН доручили забити когось з партійних, радянських робітників, як член ОУН забила б при створенні Самостійної України».

Із листа Степана Бандери до Андрія Мельника, 10 серпня 1940 р.:
«10 лютого ми покинули слова, а взялися за діло. Висунений революційний Провід ОУН на ініціативній нараді відвернувся від кліки в ПУНі та її починів і сам зачав кермувати найістотнішими частинами й галузями діяльності ОУН. Не мали ми тоді нічого того, що дає позиція офіційного Проводу, ані такої свободи в диспонуванні членами, ані засобів, що були не в наших руках, ані тої зовнішньої позиції, що її завдяки боротьбі впродовж довгих років здобула собі ОУН, а змогу користуватися нею мав передусім офіційний Провід. Зате ми мали на своєму боці правду, чисту справу, віру і незламне рішення довести справу до успішного кінця. А передусім між нами були тільки люди чину й ми мали повне довір'я членських кадрів».

▲ *Наступ німецької армії на Україну. Літо 1941 р.*

Зі статті «Партизанка ОУН в перших днях німецько-большевицької війни»:
«Завдяки надзвичайній активності Організації Українських Націоналістів вибух німецько-большевицької війни не застав нас непідготованими. Провід ОУН заздалегідь числився з кожною ситуацією, в якій міг би опинитися наш народ після вибуху воєнної хуртовини на Сході Европи, та відповідно до цього опрацював у подробицях плян, по якому нам слід будувати нове життя. Пляновість і порядок замість хаосу і безладдя — ось що в загальному характеризує зрив…
Події надто ще свіжі, ми живемо в них, і кінець епопеї, мабуть, ще далеко. Йде про те, щоб, познайомившись принаймні з кількома епізодами з нашої найновшої партизанки, оцінити як слід велетенську роль Організації Українських Націоналістів як одинокого спадкоємця й носія наших славних традицій збройної боротьби з ворогами та творцями нового життя.
Візьмім, для прикладу, Львів. Дня 25 червня 1941, цебто в часі, коли большевики ставлять німцям завзятий опір на фронті, щоб здержати їх наступ на Львів, у самому місті п'ятьох українських підпільників обстрілюють большевицькі касарні на Клепарові. Також з городу при вул. Задвірнянській, 21 стріляють на большевиків у цьому ж дні українські націоналісти. Другого дня націоналісти обстрілюють з дому при вул. Перацького, 8 у Львові панцерні колони червоних. Большевики щойно при помочі гармати й важкого танку руйнують цей дім, а одчайдушні націоналісти, мабуть, гинуть. Рівночасно в околицях Львова оперують озброєні загони українських партизан.
Дня 29.VI. сотня з 54 людей під проводом Василя Лялюка роззброює в Коломиї при допомозі місцевого населення 24-х червоноармійців.
Поповнивши дня 30.VI. в селі Чижикові свій склад 41 чоловіком з підльвівських сіл Гаїв, Дмитрович, Чижикова, Підсоснова й інших, сотня, озброєна двома кулеметами, рушницями, гранатами й револьверами, наступає на містечко Винники біля Львова…
В першому дні війни один партизанський відділ, озброєний кулеметом, рушницями й гранатами, здобуває містечко Лопатин, що його обороняють 30 енкаведистів і 50 міліціонерів. В бою гинуть три енкаведисти, частина міліціонерів прилучається до партизан.

Тому, що прибувають сильні частини Червоної армії, партизани розбиваються на малі групи й, зібравшись знову дня 25.VI. в селі Струмилові, занимають день скоріше від німців Берестечко.
Інший партизанський відділ здобуває дня 24.VI. містечко Вербу, де вистрілює 50 енкаведистів і міліціонерів…
Великі успіхи мали партизани, що воювали з большевиками в околицях міст Рівного й Дубна на Волині, де партизанка захопила багато сіл. В селі Новосілках партизани відбивають змобілізованих до Червоної армії й вивішують на сільраді національний прапор. Мобілізовані з Торговиці й Красного обстрілюють військові частини, нищать міст і змушують ворога до відступу. В Тростянці партизани розбивають більшовицький відділ, при чому гине один московський старшина й один червоноармієць. В бою в Кальнятичах, що тривав півгодини, гине п'ять українських партизан.
Прикладів, що свідчать про геройство, самопосвяту й відвагу українських партизан, можна наводити безліч. Але й уже ті, що ми їх угорі навели, говорять самі за себе».

Зі статті «У львівських тюрмах НКВД»:
«Ні людською мовою, ні письмом ніхто не в силі зобразити тих страхіть і тортур, що потерпіли загинувші многочисленні жертви большевицького НКВД. Це можна тільки пережити, це треба тільки бачити. Точного числа і прізвищ закатованих жертв ще не знаємо. Поки що подаємо тільки перші, на швидку руку зібрані, відомості про тих, хто загинув у казематах львівських тюрем НКВД.
В тюрмі при вул. Сапіги і Лонцького знайдено в келіях стоси кількасот постріляних і змасакрованих трупів мужчин, жінок і дітей. Малу частину з них родини розпізнали і поховали, решту поховано у збірних могилах, тіла були вже так розложені, що годі їх було розпізнати. Ці жертви люди оглядали вже в суботу 29 і в неділю 30 червня, тобто перед приходом німецької армії, коли через Львів проходили вже нечисленні останні частини совєтської армії і коли львов'яни порозбивали тюрми. Крім цього, на подвір'ї тюрми при вул. Лонцького і Сапіги були закопані на великому просторі трупи, число їх невідоме.
В тюрмі при вул. Замарстинівській добули 36 трупів, а решта, біля 600, як ствердила комісія, лежать ще у півницях верствою висотою до 2-ох метрів. Тіла в такому стані розкладу, що їх не можна вже повитягати, тому комісія казала їх там замурувати.
В тюрмі "Бригідки" при вул. Казимірівській кількість трупів невідома. Тільки на подвір'ї земля свіжо зрушена на великому просторі, де теж, мабуть, лежать маси трупів.
Велику кількість людей розстріляно на Повиставовій площі. Шофер, який впродовж цілої ночі возив туди з "Бригідок" в'язнів, подав, що там вбито понад триста людей. Повідомляють теж про розстріли в Білогорському лісі».

▶▶ *Кривавий слід залишила відступаючи радянська влада. Такі жахливі сцени масового знищення в'язнів спостерігалися в кінці червня — на початку липня по всіх містах Західної України. Львів, подвір'я в'язниці на вул. Лонцького, червень 1941 р.*

▶▶ *Акт проголошення Української Держави від 30 червня 1941 р., надрукований у газеті «Самостійна Україна» 10 липня 1941 р.*

Загалом в останні дні червня та перші дні липня у тюрмах Західної України знищено близько 22 тисяч осіб. Залишивши такий кривавий слід, радянська влада відступила із Західної України.

У ніч з 29 на 30 червня до Львова ввійшов один із двох батальйонів *Дружин українських націоналістів* — «Нахтіґаль» під командуванням Романа Шухевича.

Його вояки зайняли стратегічні об'єкти міста — вокзал, ратушу, електростанцію, радіостанцію. Вранці того ж дня із Кракова до Львова перебралася спеціальна група ОУН у складі відомих її діячів — *Ярослава Стецька*, Василя Кука, Івана Равлика, Миколи Лебедя. Головним завданням групи було зорганізувати проголошення у Львові незалежності України.

Протягом дня члени групи провели інтенсивні переговори з громадсько-політичними діячами, представниками українського духовенства, заручившись їхньою підтримкою, скликали Народні збори, на яких оголосили Акт відновлення Української Держави.

Акт проголошення незалежності було підтримано на численних зборах місцевих громад по цілій Західній Україні, члени ОУН активно взялися за розбудову української державності, створюючи місцеві самоуправи та міліцію.

▶ *Головним завданням українських націоналістів у Другій світовій війні було створити власні збройні сили. Тому вони вирішили скористатися з нагоди й вишколити з німецькою допомогою два батальйони – «Нахтіґаль» і «Роланд», – відомі також як Дружини українських націоналістів, що мали стати основою української армії. На світлині – рій вояків «Нахтіґалю».*

Дружини українських націоналістів (ДУН) — два українські батальйони («Нахтіґаль» і «Роланд») в лавах Вермахту, створені ОУН у результаті співпраці з військовою розвідкою Абвером. Розформовані німцями в серпні 1941 р. через незалежну політику українських націоналістів. Вояки, що пройшли військовий вишкіл у ДУН, згодом стали кістяком старшинського складу УПА.

Ярослав Стецько (1912—1986) — народився в Тернополі в родині священика. Студіював право та філософію у Львівському й Краківському університетах. Активний учасник молодіжних націоналістичних організацій, згодом — УВО та ОУН. В ОУН обійняв посаду ідеологічного референта Крайової екзекутиви. В'язень польських тюрем. Від 1941 р. — член Революційного Проводу ОУН, у червні цього року став прем'єр-міністром новоствореного Українського державного правління. За відмову відкликати Акт 30 червня 1941 р. заарештований німцями і відправлений у концтабір «Заксенгаузен». Вийшовши на волю, активно долучається до націоналістичного руху за кордоном. 1946 р. створює і очолює Антибільшовицький блок народів. 1968 р. обраний Головою Проводу ОУН. Помер у Мюнхені.

Самостійна Україна

Рік I. Станиславів, 10 липня 1941. Ч. 3.

Ціна 50 коп.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Волею Українського народу, Організація Націоналістів під проводом Степана БАНДЕРИ проголошує створення Української Держави, за яку вокладали свої головки цілі покоління борців України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом Творця й Вождя Євгена КОНОВАЛЬЦЯ вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-большевицького поневолення нашому боротьбу за свободу, взяла ввесь український нарід у сьому боротьбі тим довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та задоволення всіх його потреб.

2. На західніх землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується українському Національному Урядові, що створюється у столиці України — КИЄВІ.

3. Новоствочена Українська держава буде тісно співпрацювати з Націонал-Соціялістичною Великою Німеччиною, що під проводом свойого Вождя Адольфа ГІТЛЕРА творить новий лад в Европі і в світі та допомагає Українському Народові визволитися з відмосковської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься дальше в СОЮЗНОМУ НІМЕЦЬКОМУ АРМІЄЮ проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Українська Суверенна Соборна Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе провідник Організації Українських націоналістів й Українського Народу СТЕПАН БАНДЕРА!

СЛАВА УКРАЇНІ!

Зі спогадів учасника Народних зборів Василя Кука: «30 червня, у понеділок, о 6 годині після полудня на другому поверсі будинку "Просвіти" у Львові (площа Ринок, 10) відбулися Народні Збори. Тут зібралися представники громадськості міста Львова й околиць, церковні достойники, провідні члени ОУН, учасники підпільного визвольного руху. Зал був переповнений делегатами. Збір відкрив перший заступник Провідника ОУН Ярослав Стецько вшануванням пам'яті борців, які загинули в боротьбі за волю України. У змістовному вступному слові він з'ясував політичне становище України у зв'язку з війною, вказуючи, що війна в Україні ведеться за Україну, за те, кому належатимуть багаті наші землі, й що український народ не сміє мовчки спостерігати розвиток подій, але мусить стати їх активним і самостійним учасником. Щодо Німеччини промовець підкреслив, що союз із нею можливий лише за умови визнання Німеччиною державної незалежності України та її уряду. Усебічно обґрунтувавши необхідність відновлення української державності як вияву волі українського народу до самостійного державного життя, Ярослав Стецько зачитав Акт відновлення Української Держави. Присутні вислухали оголошення Акту стоячи, одностайно схвалили його та відспівали гімн "Ще не вмерла Україна"».

На вулицях міст з'явилися плакати з закликами вступати до українського війська. Відновлення української державності не обмежилося Західною Україною: із завданням встановлювати українську адміністрацію та відроджувати українське національне життя на схід вирушили тисячі юнаків і дівчат, об'єднаних у *похідні групи*.

Активна діяльність націоналістів аж ніяк не вписувалась у плани Німеччини. Керівництво Третього Райху розглядало Україну лише як колонію, сировинний придаток імперії. Відповідно, жодних союзних держав на захоплених теренах німці бачити не бажали. З іншого боку, вони не хотіли виявляти своїх справжніх намірів у той час, коли ще тривали активні бойові дії на Східному фронті, аби не налаштовувати проти себе місцевого населення. Дії ОУН примусили нацистську владу відкрити своє справжнє обличчя — обличчя окупанта. Уже в перші дні після проголошення Акта німецька адміністрація почала тиснути на провідних діячів ОУН, вимагаючи його скасувати. Проте на закиди, мовляв проголошення відбулося без дозволу

Похідні групи — спеціально підготовлені групи членів ОУН, що мали завдання організовувати українську владу на землях, звільнених з-під більшовицької окупації. Крім того, члени цих груп активно займалися пропагандистською діяльністю, залучали до лав ОУН українців з Центральної, Південної та Східної України. У результаті їхньої роботи на цих землях було створено розгалужену сітку ОУН. Значну кількість членів Похідних груп знищили нацисти — як активних діячів антинімецького опору. Окремі учасники груп, а також залучені до ОУН місцеві жителі продовжили визвольну боротьбу на цих землях і підчас радянської окупації.

Зі спогадів учасниці Південної похідної групи:
«29/6. Неділя. Прийшов наказ першого їхати на Сянік. Мешкаю з подругою в нашого священика, але противника, він "мірошник"*. Тому приготування наші є скриті, але більше нервові, ладую всі речі. Наплечник годі двигнути, а до того ще дві валізки…
17/7. через Підволочиська переїздимо другу границю на нашій рідній землі. Година 18.15, серце товчесь, якесь зворушення огорнуло всіх — ми переїздимо річку Збруч, історичну річку… Їдемо по обітованій землі, чим дальше від границі, тим краще чуємось, то почування буде степенуватись. Іду в рої симпатичнім, кожний друг — це для себе окремий тип людини, а однак цілість нашої "13" гармонійна, нас, подруг, тільки 3. Добре чуємось, товариське життя процвітає, заслуга це нашого роєвого, все спокійний, зрівноважений, строгий і добрий. Любимо його і поважаємо. Напрям дороги — Проскурів. Переночували в Бокіївці, це, мабуть, село, де всі наші рої гостювали. Їдемо дальше кіньми, люде нас вітають щиро. Спочатку здержано, беруть нас за німців, що вміють говорити по-українськи, і звідси та здержаність і холодність. Та коли переконуються, що ми такі самі українці, як і вони, то гостинності й щирості нема меж. Так, як вміють наші брати з-за Збруча гостити, так ми не вміємо. Хто раз загостив на наші степи, того все щось тягне туди, де чуєш серце України…
А потім щодня інше село, інші люде, вечором збори й вибрання управи села та міліції. Я починаю вироблятися на бесідницю, говорю так, як чую, нічого не обіцюю, ані не страшу, селяни мене розуміють і по кожній мові запитів і звірювань повна сила. Дається чути, що тут елемент приголомшений тим режимом, НКВД, але багато цікавіший та в деяких випадках мудріший, чим у нас, крім національної свідомості. З тим тут гірше. Теорії марксизму знищили нам душу народу, але не зовсім, бо гін до власного, окремішного від наїзників дрімає в душах тих сірих мас. Так, серед чудових степів золотої пшениці, серед добрих людей, збіджених і застрашених, серед нашої молоді "комсомольської" та у щирих розмовах сходили нам дні. Не чулося змучення, ані невигод. Вечорами по зборах спалося в клуні (якщо була, бо це рідкість) на соломі по-королівськи. Ставали рано, о 5 годині, вели таборове життя. Спільна молитва "на струнко" робила величезне враження на селян…
Аж 12/9 прийшов день мойого від'їзду у Дніпропетровськ, лишала подруг ще на постої, а з Анкою прощались — їхала на полудне. В полудне 13 вересня в'їхали ми одною фірою з другом Д. і вояками з-під Одеси. Перед нами на похилих берегах Дніпра пишався Дніпропетровськ, величезне промислове місто, а за сивою лентою нашого Дніпра гуділи гармати, бахкали бомби. Ми вже застали тут наших друзів, які вже при праці організували міліцію, школи, харчопостачання. Замешкали ми в домі й мали спати в ліжку, але тому що бомби били, прийшлося спати в льоху…
Ішла праця, темпо міське, прийшлось зустрітися з тутешньою інтелігенцією, враження гарні, спомини теж. Місто скоро прибрало нормальний вид, аж тут нараз ґестапо й арештування…»

* Мова йде про члена ОУН(м). Гра слів: «мельниківці» — «мірошники».

Анна Максимець, член ОУН, учасниця Південної похідної групи. Розстріляна ґестапо на початку 1942 р. в Кривому Розі.

З огляду на розгорнуті репресії, керівництво ОУН вирішило повернутися до підпільних форм діяльності. У цей час головними завданнями визначено розширювати організаційну мережу, передовсім залучаючи українців з Центральної, Південної та Східної України, та готувати всенародне визвольне повстання. Воно мало б початися в той момент, коли обидва супротивники — Німеччина та СРСР — навзаєм виснажаться в боротьбі.

Наказ німецької Поліції безпеки (СД) знищувати бандерівців без суду від 25 листопада 1941 р.:
«Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Райхскомісаріаті (Україна) з метою створити незалежну Україну. Всі функціонери (активісти) руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно страчені як грабіжники.
Протоколи допитів належить переслати в айзацкоманду Ц/5. Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання.
Підпис (нечіткий)
СС-оберштурбанфюрер».

Проте дедалі важче було накопичувати військову потугу, але водночас утримуватися від рішучих протинімецьких виступів. Якщо ця стратегія більш-менш задовільно спрацьовувала на теренах Галичини, що належали до Генеральної Губернії і відзначалася м'якшим окупаційним режимом, то на інших теренах України, в так званому Райхскомісаріаті, українським націоналістам усе частіше доводилося піднімати зброю на захист населення.

Особливо загострилася ситуація в кінці 1942 року, коли становище німців на фронтах почало погіршуватися. Їхнє просування на схід уповільнилось, тож вони відчули потребу збільшити власну ресурсну базу. Цього намагалися досягнути коштом продовольчих реквізицій. Економічний грабунок України довершувався посиленою експлуатацією людських ресурсів: щораз більші потреби Райху в робочій силі змушували його масово вивозити працездатне населення на роботу до Німеччини. В таких умовах люди усе частіше вступали в безпосередній конфлікт з окупаційною системою, що висувала непомірні вимоги. Молодь утечею рятувалася від примусового вивезення. Втікачі переховувались якнайдалі від окупаційної влади, провідник ОУН Степан Бандера заявив, що у справі проголошення незалежності України він спирався винятково на повноваження, надані йому українським народом.

Німці, переконані, що їм вдасться задушити спротив у зародку, дали наказ про арешт Степана Бандери, прем'єр-міністра Українського державного правління Ярослава Стецька та інших керівників ОУН. 15 вересня 1941 року почалися масові арешти націоналістів в Україні, Польщі, Чехії, Німеччині. За ґратами опинилися понад півтори тисячі оунівців, що від початку німецько-радянської війни працювали, по суті легально розбудовуючи національне життя у різних куточках України та в інших країнах Європи. 25 листопада 1941 року Поліція безпеки Третього Райху (СД) видала наказ про негайний арешт усіх членів ОУН як таких, що готують антинімецьке повстання.

▼ *Дев'ять українців перед стратою. Серед них два вояки куреня УНС ім. Кривоноса – Василь Якимів та Михайло Дмитришин, зв'язковий Григорій Макар, комендант повітової боївки ОУН Іван Хом'як – 'Лис'. Імена інших не встановлено. Дрогобич, 2 грудня 1943 р. Фото знайдено у вбитого німецького офіцера.*

адміністративних центрів, у місцях, недосяжних для каральних німецьких органів. Подекуди вони організовувались у групи, щоб збільшити свої шанси на виживання, також старалися здобути зброю.

Щоб утримувати місцеве населення в постійному страху, окупанти спалювали цілі села. Це було чи не найвагомішим стимулом для швидкого розвитку самооборонного руху. І втримати цей рух було неможливо, тому оунівці вирішили організувати й очолити його. Так виникла Українська Повстанська Армія.

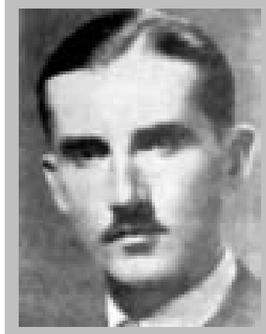

▶ *Дмитро Мирон – 'Орлик', крайовий провідник ОУН на Східно-Українських Землях. Заарештований гестапо в Києві, загинув при спробі втечі у липні 1942 р.*

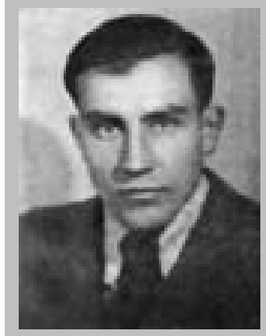

▶ *Один із провідних діячів націоналістичного руху Іван Климів – 'Легенда', Крайовий провідник ОУН у 1940 – 1941 рр., член Проводу ОУН, його організаційний і військовий референт в 1941-1942 рр. Замордований гестапо 4 грудня 1942 р. Посмертно поіменований генерал-політвиховником УПА.*

УКРАЇНА ПІД НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ (1941—1944 рр.)

Origins of the armed insurgent movement

The struggle of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) was a manifestation of the Ukrainian national liberation movement in the 20th century. As with most enslaved nations, this movement went through several stages of development. At the beginning of the century, it took the form of a political movement, which overflowed into the national revolution of 1917—1920 that marked the formation of an independent republic. But the renewed Ukrainian state was unable to withstand external forces and was subsequently was divided among four countries that occupied its lands. Defeat did not stop the development of the national liberation movement which then took the form of an armed underground movement. On the territories of Western Ukraine annexed by Poland, the Ukrainian military organization (UVO) developed its activity. The UVO's core foundation was made up of veterans of the national liberation struggle of 1917—1920. The UVO's ultimate objective was to prevent the occupational forces from establishing themselves and they did this by means of attack operations and propaganda. Simultaneously with the activity of the UVO, different youth organizations began to appear that adopted nationalism as their ideological platform. In 1929 both wings of the national liberation movement united and formed the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). Though the OUN had been headed by UVO Supreme Commandant, Colonel of the Sich Riflemen, Yevhen Konovalets until his assassination in 1938, for over thirty years the youth was gradually replacing the veterans of the 1917—1920 national liberation struggle. Finally, the young nationalists became not only the main backbone of the OUN in Western Ukraine, but also took control of it. During the 1930's, the OUN was developing and became the leading Ukrainian political force. In March 1939, members of this organization took an active role in defending the newly-proclaimed state — Carpatho-Ukraine which existed only for a few days before being occupied by Hungarian armies. The period of 1939-1941 when Western Ukraine was annexed by the USSR became one of the most difficult in the history of the OUN. For the first time, the organization had to encounter the horrors of the USSR's repressive machine — the NKVD. As a result, the organization suffered numerous losses among its membership: according to various figures from 16,000 to 35,000 people were arrested and executed. But despite this pressure the OUN survived. On June, 30th, 1941, the National Assembly in Lviv proclaimed the renewed Ukrainian state and formed a Ukrainian provisional government headed by Yaroslav Stetsko. The nation building policy of the OUN went against the intentions of the Germans who demanded a retraction of the independence proclamation. The nationalists' refusal to obey resulted in massive German repressions: hundreds of OUN members were incarcerated in prisons and concentration camps and in September 1941, the Gestapo was ordered to execute OUN members on the spot as dangerous political criminals. Taking this into account, the OUN launched underground anti-German activities that initially took the form of propaganda and information, but in 1942 began to form armed units to protect the local population from the occupational forces. By the end of 1942 these armed groups unified into an army — the Ukrainian Insurgent Army. The symbolical day of its formation was the Feast of the Holy Mother of God — the Protectress (Denj Pokrovy), October 14th.

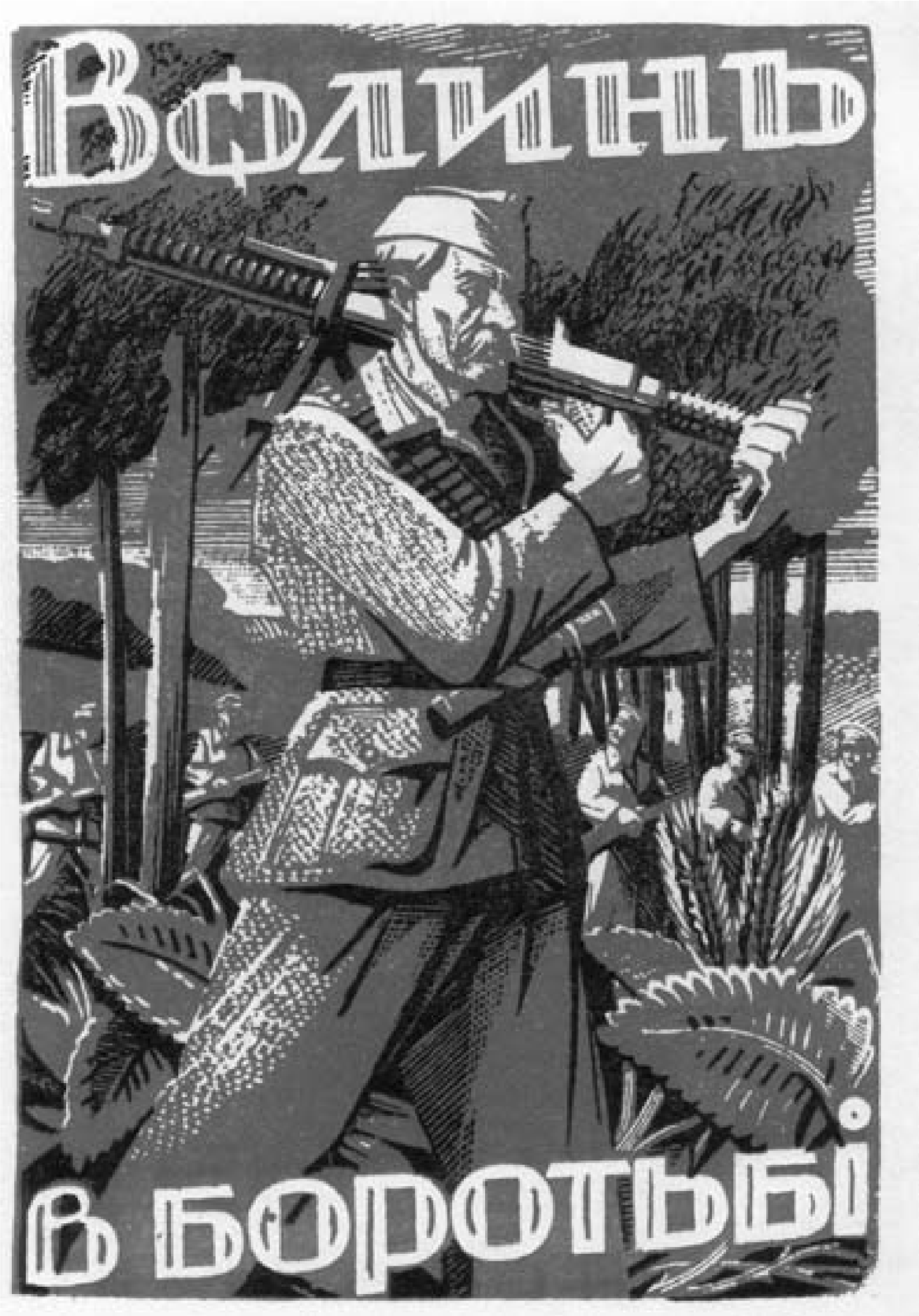

Розгортання повстанської боротьби

Повстанці в наступі.

Обкладинка альбому дереворитів підпільного художника Ніла Хасевича.

Українська Повстанська Армія почала творитися на Волині. Можна назвати декілька причин, чому саме цей регіон став місцем її народження. По-перше, це зручні географічні умови — наявність великих лісових масивів; по-друге, сприятливий політичний клімат — місцеве населення відзначалося високим рівнем національної свідомості, підпільна мережа ОУН тут нараховувала кілька тисяч членів. А по-третє, радянське керівництво розглядало Волинь як базу для розгортання власного партизанського руху.

За внутрішнім організаційним поділом ОУН(б) Північно-Західні Українські Землі (ПЗУЗ) склали край і включали більшість територій німецької Генеральної округи Волинь—Поділля (крім Кам'янець-Подільської обл.). На ПЗУЗ діяв крайовий провід ОУН(б), якому підлягали обласні, окружні (повітові) та подекуди районові, кущеві й станичні (головно сільські) структури. На кінець 1942 р. ОУН(б) мала на ПЗУЗ близько 1 тис. організаційних осередків та юнацьких підпільних груп загальною чисельністю понад 7 тис. осіб, — на тлі цілковитої прихильності населення.
Восени 1942 р. на ПЗУЗ законспіровано діяв крайовий провід ОУН(б), до якого входили: провідник Дмитро Клячківський — 'Охрім', політичний референт Яків Бусел — 'Галина', референт Служби Безпеки (СБ) Василь Макар — 'Безрідний'. При проводі в рамках військової референтури діяв крайовий військовий штаб на чолі з військовим референтом поручником Василем Іваховим — 'Сомом' ('Сонарем').
Територія ПЗУЗ була охоплена діяльністю підпільної організаційної мережі ОУН (сітки), яка, підлягаючи крайовому проводові, ділилася на нижчі, прив'язані до відповідних адміністративно-географічних утворень щаблі: області, округи (повіти), надрайони, райони, підрайони, кущі. Найнижчою клітиною підпілля була станиця ОУН, до якої входило від кількох членів і кандидатів організації та членів жіноцтва і юнацтва ОУН до декількох десятків. Станиця, здебільшого, діяла в межах одного села або в одному закладі в місті. На всіх щаблях сітки підпільною роботою керували місцеві проводи ОУН. До їхнього складу, крім керівників-провідників, входили референтури: суспільно-пропагандистська, організаційна, СБ, військова, жіноча, юнацтва, зв'язку, господарська. Очолювані референтами місцевих проводів референтури поділялися на підреферентури. На початках, через брак кадрів, члени проводів нерідко очолювали по кілька референтур одночасно.

Із листа Василя Макара — 'Безрідного' референта СБ ОУН ПЗУЗ:
«Повстанчу акцію на північно-західніх і частинно східніх теренах ми мусіли почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусіли ми це робити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони — почали множитись отаманчики, як Бульба Боровець, а з другої сторони — червона партизанка почала заливати терен. Отже коли б ми не були почали повстанчої акції, то не мали б, що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли приневолити населення до здавання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже в тій цілі вибирали одно село в окр[узі] чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабіжі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже ми мусіли організаційно охоплювати тих людей в лісі. — Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: "Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?" і т. п. Тепер ми тим балакунам заткали роти, а революцію усуспільнили. Тягар боротьби розложили на плечі усього суспільства, хоче воно того чи ні, мусить нести його. Значить — тотальна революція».

▶ *Поручник Сергій Качинський — 'Остап', організатор перших відділів УПА. 11 березня 1943 р. відділ під його командуванням здійснив напад на німецьку зброярню в Оржеві. Під час бою загинули 60 німців та троє повстанців, а серед них — і сам легендарний командир 'Остап'.*

Усі ці чинники змушували керівництво ОУН(б) переглянути дотеперішню стратегію і, не чекаючи на виснаження двох головних противників — СРСР та Німеччини, — взятися до негайного формування збройних сил. У кінці 1942 року позицію волинського керівництва було схвалено на засіданнях Проводу ОУН.

Через п'ять років після цих подій символічним днем створення УПА визначено 14 жовтня 1942 року — Свято Покрови та українського козацтва.

Постанова Української Головної Визвольної Ради
про визнання дня 14-го жовтня 1942 р. днем постання Української Повстанчої Армії (УПА) та про встановлення цього дня святковим днем УПА.
В жовтні 1942 р. на Поліссі постали перші збройні відділи, що дали початок Українській Повстанчій Армії.
1. Для зафіксування цього історичного моменту визнається день 14-го жовтня 1942 року днем постання УПА.
2. Для вшанування цього моменту день 14-го жовтня, що збігається з історичним козацьким святом Покрови, вводиться як святковий день УПА.
30 травня 1947 р.
Українська Головна Визвольна Рада

Новостворені військові відділи негайно включились у боротьбу з німецькими та радянськими збройними формуваннями. Так, 7 лютого 1943 року сотня *Григорія Перегіняка — 'Коробки'* зробила вдалий наскок на районний центр — м. Володимирець, де розбила станицю німецької жандармерії, а 20 лютого здійснила успішний напад на табір радянських партизанів біля с. Заморочене. 22 лютого під час постою сотні поблизу районного центру (м. Висоцька) її атакували німці. При відступі повстанців перед сильнішим супротивником Григорій Перегіняк загинув.

Повстанське військо істотно посилилося, коли до нього влились українці, що служили в поліції. За наказом ОУН «в ліс» перейшли поліційні підрозділи та інші спеціальні формування з повітових міст Рівного, Луцька, Ковеля, Володимира-Волинського, Дубна, Кремінця, Костополя та з більшості районів. Це були, за словами полковника штабу УПА М. Омелюсіка, «основні кадри сяк-так вишколених людей для розгортання більших відділів УПА». Загальна чисельність поліцаїв, які покинули німецьку службу, склала 3—5 тис. осіб.

Із повідомлення начальника поліції і СД Томаса від 19 березня 1943 р.:
«Усе частіше спостерігається перехід до банд поліційних та козачих підрозділів разом зі зброєю. В бандерівських групах подальша радикалізація. Створюються таємні склади зброї, видаються накази й інструкції. Звільнення України можливе тільки за допомогою збройного повстання, — говориться в цих документах».

Протягом кількох місяців із чисельним зростанням повстанських сил збільшувався розмах їхніх бойових дій.

Від березня 1943 року УПА взяла участь у бойових діях проти загонів німецької поліції та каральних відділів СС в околицях чи в обороні кількох десятків міст і сіл. Найбільші бої розгорілись у місцевостях Жуків, Сергіївка та Бугрин на Рівненщині; Жмига, Замчисько, Білгородка та Студінка на Дубенщині; Цумань та Колки під Луцьком; Вережці та Новостав на Крем'янеччині; Гурійськ та Доротин на Ковельщині; Постійно, Яполоть, Чубан, Бігаль та Велика Любаша на Костопільщині; Дружкопіль та Горохів на Горохівщині. Бої локального характеру між УПА і німецькими поліційними з'єднаннями відбувалися також у сотнях інших українських населених пунктів на Волині, Поділлі, Поліссі та Житомирщині. Упродовж березня відділи УПА зайняли Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровицю, а в останні дні того ж місяця — Деражне, Людвипіль, Оли-

Григорій Перегіняк – 'Коробка' (1910—1943) народився в с. Старий Угринів у бідній селянській родині. Уже змалку він змушений був працювати, тому й не отримав жодної освіти. В 1930-ті рр. став членом ОУН. За її наказом убив сільського війта, що співпрацював із поляками. Ув'язнення відбував у тюрмі «Свєнти Кшиж» — разом зі своїм славетним земляком Степаном Бандерою та іншими відомими діячами ОУН, які організували для Григорія навчальні курси за програмою неповної середньої освіти. Вийшов на волю 1939 р., брав участь у похідних групах. 1942 р. перейшов у підпілля і став командиром першої сотні УПА.

▶ *Гравюра Ніла Хасевича.*

ку, Цумань та Горохів. У квітні, з тактичних міркувань, повстанські частини відступили з цих населених пунктів.

2 травня 1943 року в результаті успішної засідки українські вояки ліквідували нацистського генерала, командира СА Віктора Лютце. Навесні—влітку 1943 року вони очистили від німецьких військ цілі райони Волині й Полісся, проголосивши тут *повстанські республіки*.

Дмитро Клячківський — 'Клим Савур' (1911—1945). Член ОУН від 1930-х рр. Студіював юриспруденцію у Львівському університеті. Політв'язень польських, а відтак і радянських тюрем. 1941 р. був засуджений на кару смерті, замінену 10-річним ув'язненням. Вийшов на волю в липні 1941 р. і взяв активну участь у підпільній роботі. Один із організаторів УПА, Командир УПА (травень—осінь 1943 р.), командир УПА-«Північ», полковник. Загинув 12 лютого 1945 р. в бою з НКВД.

Повстанські республіки — цілком звільнені від окупаційної присутності території, на яких з ініціативи представників ОУН та УПА розбудовувалося місцеве самоврядування, реалізовувалася земельна політика визвольного руху через передачу землі селянам, відкривалися школи, інші освітньо-культурні заклади. Існували в 1943—1944 рр. на Волині, в 1944 — в Карпатах, у 1945 — на Закерзонні.

◀ *Територіальна структура УПА-«Північ».*

Зі звіту про акцію:
«Наступ на місто Камінь-Каширський
Камінь Каширський — це головна випадова база середнього Полісся, тут то німці українців розстрілювали, звідси тероризували та інші свої "блага" посилали на народ. Місяць серпень 1943 р. був дуже напружений, бо німці готувалися до акцій в околиці, ми готувалися до наскоку на німців, большевицькі партизани також, стараючися нас випередити в тому. Ми плянували провести наступ на Камінь-Каширський 10-го серпня 1943 року. Наступом командував к-р Рудий. Участь в акції брали: курінь Назара-Криги, сотня Лисого та сотня Кубіка. 19-го серпня згадані відділи стояли в одному ліску, віддаленому на 12 км від міста. Наступ мав відбутися так, що в середину міста мала вдертися спецгрупа, яка мала знищити або стероризувати "горку" (частина міста, де були укріплені німці), а щойно тоді мали вдарити згадані відділи, які мали в розпорядженні одну сімдесят п'ять міліметрову гарматку та тяжкі міномети. Загально, відділи були сильні, хрещені та заправлені в тяжких боях.
19-го серпня під вечір, к-р Рудий зробив збірку та оголосив: "Хто бажає до спецгрупи — хай виступить!" Очевидно, завдання було нелегке. Вдертись на "горку" і знищити або стероризувати німців, що мали там сильно укріплені підземні становища, — це риск очевидний. К-р Назар-Крига запропонував, щоб спецгрупу створити з тих, що прийшли з ним з Пісок. Пропозиція була прийнята і наша 25-ка виступила та ще 5-ть з інших відділів. Спецгрупу очолив к-р Черник.
Ми мали спочатку впоратися з "горкою", а тоді на наш знак ракетою на парашуті мали вдарити інші відділи. Наша група з добрим тереновим відійшла. У нас: 4 кулемети, решта фінки. В кожного пістоль, штилет, сірники, електричні ліхтарики, по кілька гранат, по одній чверть літрі бензини, крім того сокири, пилки, ножиці до дроту, ракетники.
Вже озвався перший півень, як ми затрималися перед містом. Ми поскидали чоботи, заховали їх в траві та трохи відпочили, набираючи сил до так непевного скоку. Ми підсунулися під місто до перших хат. Місто спало. Часто до вуха долітало вистукування повільних кроків німецьких стеж. Час від часу долітали голоси п'яних німців. Ми вже між будинками. По два-три прокрадаємося з тіні в тінь, бо місяць як на зло світив, як вдень сонечко…
Кілька хвилин — і ми під самою "горкою" затрималися в тіні кількох кущиків. Чути, як покашлює вартовий. Нас кількоро, перерубавши дріт, вилазило вже на "горку", де були німці в двоповерховому гарно впорядкованому будинку. Чути кроки вартового, що наближається до нас. Вже на землі показалася його тінь. Кілька наших здорових рук кинулося до вайликуватого німця. Момент — і німець без одного слова потяг на собі вниз двох наших стрільців. Там він і дійшов. За ним глухо покалатав шолом, що покотився дальше вниз. Одна частина з нас скочила і зайняла німецькі відкриті становища, друга обливала бензином будинок, де дрімала польська поліція, третя входила всередину будинку, де були німці.

В одній з кімнат, де були німці, світилося. То була вартівня. Троє наших спритно відчинили двері. Німці спали на ліжках, тільки один куняв біля столу та в куті дрімав перекладчик-поляк. Чути тихе "руки вгору", і за хвилину наші почали виносити зброю та вивели 9-ох німців, яких замкнено до возівні.

Німці поводилися послушно, як ягнята, — ці самі, які ще підвечір лаяли та били безборонних полонених Червоної Армії. Деякі з наших позасвічували електричні ліхтарики та, повісивши їх на стінах, готувалися захопити рівночасно партер та обидва поверхи.

На другому поверсі почулися довгі серії. В той же час блиснуло вогнем, і пекельні язики зі всіх боків невмолимо тулилися до стін будинку, де була польська поліція. Почулися зі всіх боків стріли, вибухи гранат в будинку поліції, біля будинку СД та навколо — по місті.

Вікна будинку поліції були закриті віконницями, і сонні поліцаї, не орієнтуючись в ситуації, розривали себе гранатами — "чесно" гинули за "Нову Европу". Тільки один з поліцаїв вискочив через вікно та почав до нас стріляти. Він мав усього 5 шт. набоїв та й тих не зміг вистріляти, бо коротка серія зробила йому "несподіванку" — продірявила лоба.

На другому поверсі від гранати виник небажаний вогонь, якого не вдалося погасити. Навколо "горки" почулися крики німців, які почали нас обстрілювати. Над нами почав кружляти літак, часто викидаючи зелені ракети.

Настала хвилина — або здобути, або до одного згинути. Ми вистрілили червону ракету, та наші не відзивалися. Минали хвилини, хлопці, обливаючися потом, зносили скриньки боєприпасів, кулемети та інші цінні трофеї. Робота кипіла. Після 25-ти хвилинного спізнення зі східного боку міста спурхнула на парашуті червона ракета і два важкі вибухи сколихнули місто. Це почали "говорити" наші і повели наступ. Важкі вибухи безперервно поновлювалися, а між ними вривався клекіт кількох десятків кулеметів. Ситуація на "горці" покращала. Німці, які почали нас оточувати в підніжжі "горки", відступили, а ті, які були в будинку, почали здаватися, бо змушував їх до того вогонь, що вибух на другому поверсі. Вогонь перекинувся на цілий будинок. Деякі з наших "на ходу" повдягалися в новенькі мундури та повзували чоботи.

Вже світало, як на "горці" з двох будинків залишилися догоряючі вогнища. Тут ми здобули понад 20 тисяч боєприпасів, 5 кулеметів, 4 "емпі", понад 100 шт. пістолів, 16 машин до писання, 4 радіоприймачі та один надавчий апарат, 11 коней зі сідлами, 7 мотоциклів, одну легкову автомашину, 600 цнт. соли, 500 цнт. борошна, 80 цнт. цукру, багато шкіри, мундирів та іншого майна. Захоплено 14 німців та перекладача-поляка.

До нас прибіг провідник Я. — задиханий, спітнілий. Перекинувшися кількома словами з к-ром Черником, він підійшов до возівні, де були німці. Німців випровадили. Вони йшли настрашені… Провідник Я. спитав їх, чи вони брали участь в акції на село Кортиліси. Відповідь була: "так". Тоді провідник Я. сказав до них кілька слів і дав наказ їх розстріляти. Наказ виконано таки тут на місці — нехай народ бачить, нехай народ знає… Наша група дістала наказ залишити "горку", відправити за місто трофеї і там відпочити.

▲ *Невідомий повстанський відділ. Рівненщина, орієнтовно 1947 р.*

До роботи взялися сотні. На наказ пров. Я. все рушило лявіною в середину міста, де був бій з невеликою групою німців. Щез літак, що цілий час над нами кружляв — він був большевицький. Німецькі літуни з бази повтікали, а всі інші поховалися в місто. Місто до год. 17-ї було в наших руках. Цивільне населення міста того дня не ходило, бігало як зачароване. Цивільні показували нам, де є німці, де їх мешкання, водили нас по вулицях. Діти бігали табуном за нами. Старі бабусі витирали від сліз очі та часто христили нас рукою. Молоді хлопці й дівчата мудро нас зорієнтували, де можуть бути німці, звідки можуть повести протинаступ — не обійшлося без жартів.

О годині 17-ій ми залишили місто та подалися до лісу. Ворог втратив понад 100 вбитими (разом з польською поліцією); сили ворога були: 147 поліцаїв, 200 вермахту, літуни з бази, яка була за містом та цивільні німці з адміністрації. Крім того, в місті було багато інших цінних трофеїв. З нашого боку було двоє легко ранених, а з нашої спецгрупи навіть раненого не було.

Вістка про подію понеслася ген-ген по Поліссі…

Большевицькі партизани прямо дуріли…»

◀ *Невідомі вояки УПА з с. Устє (Волинь).*

▼ *Повстанці на марші. Калущина, ймовірно 1945 р.*

Наказ у справах виборів місцевих адміністрацій, земельних комісій та введення загального навчання молоді.
27 серпня 1943 р.

НАКАЗ ч. 7
УПА в боях з окупантами України, імперіалістами Москвою і Німеччиною здобула цілий суцільний ряд теренів. На ціх теренах, де безоглядно панує УПА, треба урегулювати життя громадян, завести бодай частинно певне нормальне життя.
Негайно приступити до:
1) Вибору сільських і районових Рад. До кінця місяця вересня предложити їх вибір до затвердження місцевим політичним чинникам УПА.
2) Вибору земельних комісій, які, згідно зі зарядженням УПА з дня 15.8.43 р., мають бути поділені поміж селян. Всі землі колгоспні, фільварчні, залишені поляками, мусять бути до 30 вересня [19]43 р. розділені, поорані і засіяні. 30. IX. 43 р. зложити акти розподілу землі поміж селян до затвердження через УПА.
3) Введення загального навчання шкільної молоді.
Отворити:
а) Народні школи
б) Середні школи
в) Фахові школи.
В теренах Волині і Полісся звернути уваги на сільсько-господарчі школи. Піднести рівень господарки згаданих теренів. Всі школи повинні бути поотвирані до 30 вересня [19]43 р.
4) Всі вчительські сили, що не заняті конечно в УПА, ужити [для] навчання в школі. Однак всіх вчителів заняти рівночасно і в громадській роботі. Весь [час] поза школою мусить вчитель обов'язково зужити для роботи поміж населенням.
Справи шкільні належать [до] політичної референтури УПА через громадські управи.
Слава Україні!
Дня 27 серпня 1943 р.

Шеф політичного штабу
Роман Галина

Командир Української Повстанчої Армії
Клим Савур

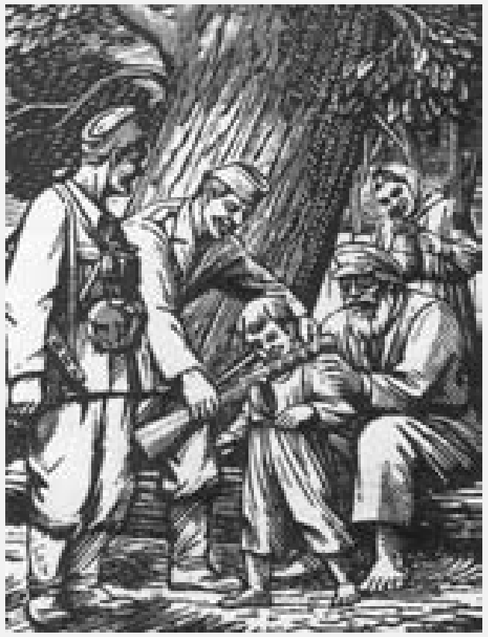

▲ *Гравюра Ніла Хасевича із циклу «Волинь у боротьбі».*

Однак антинімецький фронт виявився не єдиним для повстанців на Волині. Майже відразу їм довелося вступити в боротьбу з радянськими партизанами. Одним із перших боїв став напад 20 лютого 1943 р. сотні 'Коробки' на табір радянських партизанів біля с. Заморочене (північна Сарненщина). На Цуманщину (східна Луччина) перші великі радянські партизанські формування прибули у квітні 1943 р. Серед них — загони Розвідувального управління Червоної армії «Переможці» (к-р май. Д. Мєдвєдєв) та «Мисливці» (к-р підполк. М. Прокопюк). Відразу по їхньому прибутті біля с. Берестяни зав'язався великий бій між ними та повстанцями. Радянські партизани разом з поляками силою у 200 осіб наступали на дві повстанські чоти (60—80 осіб). У підсумку нападники втратили понад 50 бійців убитими, а повстанці — 28 убитими і п'ять пораненими.

Навесні 1943 р. значно загострилося польсько-українське протистояння. Польські політичні сили своєю стратегічною метою визначили відновлення Речі Посполитої в довоєнних кордонах. Тож вони активно намагалися зберегти вплив на Волині та в Галичині. Саме тому виник «третій, непотрібний фронт», на якому українці змушені були чинити опір полякам.

▲ *Відділ, до звіту! Повстанці: 1. 'Голуб', 2. Гайдащук, 3. 'Сокіл', 4 – 5. невідомі, 6. 'Карпо', 7. 'Лиско'. 8. 'Олекса', 9. 'Захар', 10. 'Отаман', 11. Тетяна Кондратюк. Волинь, 8 жовтня 1951.*

Збройні сили повстанців, зростаючи кількісно, вимагали чіткої структури та доброї організації. Виникла цілком реальна небезпека, що повторяться події 1920-х років, коли більшовики швидко ліквідували потужний повстанський рух в Україні, скориставшись його розрізненістю, тим, що окремі групи не підпорядковувались єдиному командуванню, ба навіть поборювали одна одну. На момент створення перших відділів під проводом ОУН(б) на Волині вже діяли збройні загони іншого відламу організації — «мельниківців» — та загони отамана *Тараса Боровця — 'Бульби'*.

Тарас Боровець — 'Бульба' (1908—1981) — керівник одного з повстанських загонів, що діяли 1941 р. на Волині, згодом оформленого в «Поліську січ». У 1942 р., не бажаючи під тиском німців розформовувати своє збройне утворення, переформатував його в Українську Повстанську Армію. На межі 1942/1943 рр. УПА-«Поліська Січ», що діяла малими міліційними та партизанськими відділами, нараховувала приблизно 700 осіб, зберігаючи деякий мобілізаційний потенціал серед прихильників. Оскільки формування Т. Боровця було реальною збройною силою на Поліссі, його намагалися використати різні сторони, а серед них — і німецька адміністрація, і радянські партизани. Сприяла цьому відсутність в «отамана» чіткої політичної програми. Ідеологічна невизначеність також стояла на заваді організаційно-чисельному зростанню підрозділів «Поліської Січі». Боровець був заарештований німцями під час переговорів та відправлений у концтабір. Вийшов на волю в 1944 р., виїхав на еміграцію, де й помер.

Наказ відділам командира ‘Бульби’ про підпорядкування ГК УПА. 6 вересня 1943 р.
УПА
«Заграва»
Командирам відділів Бульби
В імені Української Повстанчої Армії наказую:
До дня 8.9.1943 год. 12 — перейти зі зброєю у відділи УПА. По цім терміні уважатиму відділи Бульби за ворожі та буду змушений силою підпорядкувати наказам Головної Команди УПА.
Зголошуватись — місцевість Хмелівка — відділ Негуса.
6.9.1943, год. 8
(Славута Макаренко)

У результаті переговорів та силових заходів ОУН(б), яка опиралася на розгалужену підпільну мережу, зуміла встановити абсолютний контроль над усіма повстанськими силами. Представники інших політичних середовищ — «мельниківці» чи «бульбівці» — за короткий час змушені були або влитися до керованого бандерівцями збройного руху, або припинити свою діяльність.

Таким чином проблему політичної єдності в українському збройному підпіллі було досить швидко вирішено. Цим воно суттєво відрізняється від підпілля польського чи литовського, де не припиняли існувати збройні загони різної політичної орієнтації.

Протягом другої половини 1943 року істотно збільшуються масштаби повстанської боротьби, до якої долучаються представники інших поневолених народів. Так, у лавах УПА виникають азербайджанські, грузинські, узбецькі й татарські відділи. У листопаді 1943 року керівництво українського визвольного руху провело Конференцію поневолених народів за участю представників 17 національностей.

Відозва
1-ої Конференції Поневолених Народів Сходу до народів Східньої Европи й Азії
В днях 21—22 листопада 1943 р. відбулася на теренах, опанованих Українською Повстанчою Армією, І Конференція поневолених народів Східньої Европи і Західньої Азії. Конференція винесла ряд постанов відносно дальшої спільної боротьби проти російського та німецького імперіялізмів та звернулася до поневолених народів з відозвою, яку саме передруковуємо.
Редакція

▶ *Командування Воєнної округи УПА «Богун» із прибулими гостями. 1943 р. Нижній ряд зліва праворуч: шеф розвідувального відділу Андрій Кисіль – ‘Немо’, член Проводу ОУН Омелян Логуш – ‘Іванів’, керівник угорської місії до УПА підполковник Ференц Мартон, комендант запілля УПА-«Північ» Ростислав Волошин – ‘Горбенко’, командир групи Петро Олійник – Еней’, керівник охорони делегації Василь Процюк – ‘Кропива’. Верхній ряд зліва праворуч: заступник шефа розвідувального відділу Василь Коренюк – ‘Палій’, господарчий референт УПА-«Північ» Антін Мороз – ‘Зубатий’, шеф військового штабу Дмитро Казван – ‘Черник’.*

▶▶ *Під час проведення Конференції поневолених народів. Зліва направо: Роман Шухевич, Дмитро Грицай, Катерина Мешко-Логуш. Село Будераж Рівненської обл. 21 – 22 листопада 1943 р.*

Дорогі брати і сестри!
В тяжкі хвилини лютування імперіялістичної війни, в час гибелі міліонів наших братів на фронті і винищування наших родин в запіллі, в час варварського нищення нашого майна та пам’яток культури по наших містах і селах — звертаємося до вас з братнім закликом: станьте одностайно до оборони життя і майна вашого і ваших рідних, станьте до боротьби проти ворогів людства — паліїв війни!
Хто ж і для чого розпочав цю страшну і жорстоку війну? Хто являється виновником міліонних вбивств і страждань невинних? Хто мусить понести кару за народне горе? Проти кого нам боротися?
Сучасну війну розпочали і ведуть правлячі імперіялістичні верхівки Берліна і Москви — німецькі націонал-соціялісти і російські большевики.
Війна ведеться за те, котра з імперіялістичних клік має надалі поневолювати і експлуатувати народи Европи і Азії. Імперіялісти рішили, що їм замало награбованих земель, замало загарбаних багатств, замало підбитих народів, вони хочуть ще більше поширити свої імперії, ще міцніше придушити гноблені ними народи і затягти до такого ж ярма нові.
Прямуючи до цих розбишацьких цілей, імперіялісти силою змобілізували ввесь здоровий елемент поневолених і гноблених ними народів та погнали його на фронт. Міліони синів України, народів Кавказу, Середньої Азії, Надволжя і Уралу знаходяться сьогодні в окопах, віддаючи життя за своїх гнобителів. В той же час в запіллі НКВД тероризує їхні родини, знущається над ними. В тилу запрягають до непосильної праці у воєнних заводах стариків та дітей, видираючи в них з рота останній кусень хліба.
Війна вже погубила міліони бійців, зруйнувала народні господарства як поневолених, так і воюючих народів. Одначе кінця війни ще не видно. Для випередження аліянтів на Балканах кремлівські «вожді» кидають непідготовлені військово-солдатські маси в безнастанний наступ під вогонь німецької зброї. Ще не закінчилась війна з Німеччиною, а вже сталінська кліка, внаслідок загарбницьких задумів на Балканах і в Середній Европі попадає в нові конфлікти, готується до нових воєнних дій. Ще не вигоєні одні рани, а вже готуються удари для нанесення нових.

Та даремні надії імперіялістичних катів, коли вони думають, що й далі народи пасивно виконуватимуть їхні накази. Сьогодні вже не тільки поневолені народи, але й маси народів, з яких вийшли правлячі імперіялістичні верхівки, побачили все безглуздя і ввесь злочин теперішньої війни. Зараз всім стало ясно, що безперспективне змагання на фронті постійно доводить і в кінці кінців приведе до повного спустошення рідних земель і знищення народів. Всі зрозуміли, що мусить припинитися безглузда бійня народів, що мусить наступити переміна.
Одначе, яка має бути зміна і як до неї дійти?
Чи може наступити зміна, коли залишаться при владі існуючі імперіялістичні кліки? Чи може наступити суттєва зміна, коли залишиться дотеперішній державний лад насильства і експлуатації? Відомо ж, що державний лад, побудований на поневоленні одних народів другими, породжує змагання до дальшого підбою і дальшого поневолення, породжує імперіалізм. Устрій, побудований на поневоленні одним народом других, неминуче веде до імперіялістичних воєн і руїни.

Щоб вийти з сьогоднішнього трудного становища, припинити лише війну замало. Для цього необхідно повалити цілий державний устрій, знищити імперіялістичні кліки і побудувати новий лад на сході Европи і в Азії. Цей лад виключить можливість поневолення одного народу другим, виключить всякий імперіялізм і гарантуватиме повну волю розвитку кожного народу. Цей лад мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнографічній території.

Здійснити цей лад можна тільки в безпощадній боротьбі з імперіялістичними правлячими верхівками, тільки шляхом національної революції. В боротьбі проти спільних гнобителів — сталінського й гітлерівського імперіялізмів — необхідний єдиний фронт всіх народів Сходу, керованих своїми національними проводами. Для перемоги національної революції потрібний підйом міліонових мас. Поневолені народи Сходу вже вступили на шлях цієї священної боротьби. В цій боротьбі вони добились вже поважних успіхів. Національні повстанчі армії і відділи в Україні, на Кавказі, в Середній Азії і в Прибалтиці високо підняли прапор боротьби проти імперіялістів, обороняючи свої народи перед грабунком імперіялістичної наволочі та визволяючи цілі терени від імперіялістів, борючись за повну національну незалежність своїх народів. В повній солідарності з ними ведуть таку ж боротьбу проти імперіялістів народи Західньої Европи (національна повстанча боротьба на Балканах, у Франції, Норвегії, Бельгії, Голандії, і т. д.). Слідом за цим боротьба поширюється на території Европи та цілої імперії СССР, втягаючи до повстання всі поневолені народи, також російський та німецький народи, придавлені власними імперіялістичними кліками.

Міліони бійців Червоної Армії розсіяні по цілій Европі і Азії, — в окопах на фронті, в запіллі, в німецькому полоні, в національних баталіонах при німецькій армії; міліони робітників у воєнних заводах, в колгоспах, на каторжних роботах в Німеччині і в Сибірі — це велика армія націоналістичної революції Сходу, це запорука її перемоги.

Бійці Червоної Армії! Дорогі наші брати в окопах! Своєю героїчною боротьбою ви проганяєте німецьких імперіялістів з рідних земель. Одначе ви виконуєте лише половину роботи. За плечима у вас жирує на народному горі другий імперіалізм — сталінський. Він такий же ворог народів, як і німецький імперіялізм, він так же поневолює і експлуатує народи, як і німецький. Поверніть свою зброю проти нього. Бийте його зараз так нещадно, як б'єте гітлерівську наволоч. Творіть військові революційні протисталінські, протиімперіялістичні національні організації. Нав'язуйте контакт з національними революційними повстанчими арміями і переходьте до них організованим порядком — індивідуально та цілими військовими частинами.

Робітники воєнних заводів! Не помагайте імперіялістам своєю працею в запіллі вигублювати ваших братів на фронтах. Виготовлену вами зброю, амуніцію захоплюйте в свої руки і бийте нею наших гнобителів — імперіялістів, передавайте її національним повстанчим арміям та відділам.

Приналежні до національних баталіонів при німецькій армії! Гітлерівські окупанти використали ваше тяжке становище і вашу волю битися проти сталінського імперіялізму, погнавши вас на фронт братовбивчої війни, при вашій допомозі гітлерівські імперіялісти хочуть поневолити ваших рідних на батьківщині, а потім і вас знищити як непотрібний елемент. Не дозвольте використати себе проти ваших братів! Ваше місце не при німецьких дивізіях, а в революційних протиімперіялістичних національних повстанчих арміях. Нав'язуйте з ними контакт, ширіть національно-революційну свідомість серед своїх товаришів та зі всіма боєприпасами переходьте до своїх Повстанчих Армій, де ж їх немає, сміливо творіть такі.

Працюючі інтелігенти! Не посилюйте своєю працею державного апарату насильства над народами! Вступайте спільно зі своїми народами в революційну боротьбу проти імперіялістичних катів. Покидайте уряди, з'єднуйтеся з відділами своїх національних Повстанчих Армій та віддавайте свої знання для їх скріплення. Своєю працею помагайте двигнути єдиний фронт народів в боротьбі проти імперіялістів за свої Національні Незалежні Самостійні Держави.

Революційними силами народів у спільнім фронті боротьби проти імперіялістичних загарбників повалимо існуючий лад насильства і збудуємо новий лад, оснований на справедливості і волі народів і людини.

Геть імперіялістичну війну!

Смерть імперіялістичним хижакам більшовицької Москви і націонал-соціялістичного Берліну!

Смерть Гітлерові і Сталінові!

Геть гітлерівську «Нову Европу» і більшовицький СССР!

Хай живуть національні революції поневолених народів!

Хай живуть незалежні національні держави всіх народів Европи і Азії!

Хай живе мир і дружба вільних народів!

Президія:
1. Голова — Шевченко — професор, 2. 1-й заступник — Фібул — лейтенант, 3. 2-ий заступник — Гогія — майор, 4. Секретар — Шірмат — учитель, 5. Секретар — Дружний — мінометчик, 6. Секретар — Зелена — лікар.

Очолюючі національні делегації: 1. Білоруську — Дружний — мінометчик, 2. Кабардинську — Баксан — піхотинець, 3. Черкеську — Джігіт — артилерист, 4. Осетинську — Храм — учитель, сержант-піхотинець, 5. Грузинську — Гогія — майор технічних військ, 6. Вірменську — Антратк — воєнтехніх 1 рангу технічних військ, 7. Азербайджанську — Чайлі — лейтенант, учитель, 8. Татарську — Тукай, ст. сержант кавалерії, службовець, 9. Чуваську — Скварцов — сержант-піхотинець, 10. Башкирську — Кагарман — піхотинець. 11. Казахську — Джуман — технік, кавалерист. 12. Узбецьку — Шірмат — танкіст, учитель, 13. Українську — Стеценко — професор гуманітарних наук.

Також УПА здійснювала глибокі рейди на терени Центральної та Східної України.

З інформації про рейд відділу 'Гордієнка':

«15.VII.43 р. пополудні, на шосі Рівне—Житомир, в с. Користь Межирицького району відділ розбив 3 німецькі машини. Здобуто 1 пістоль. На допомогу прилетіли 2 літаки. При бомбардуванні спалено 3 хати. Іншої шкоди не заподіяно.

Вночі з 16—17.VII наша розвідка зустрілася з червоною розвідкою. Червоні втекли. Здобуто один кріс, віз і одну пару коней.

17.VII.43 р. в год. 9-ій ранку відбувся бій з червоними під Каменкою Ярунського р-ну. По стороні ворога 8 вбитих і один поранений. Здобуто 5 крісів, 5 фінок та 10 дисків до них.

17.VII днем по дорозі з села Жолобне Ярунського р-ну був бій з німцями. Вбито 34 німців. Наших згинуло 3-ох, один легкоранений.

Дня 19.VII біля села В'юнок Мархлєвського району відбулися два бої з німцями та шуцманами. З сотні противника згинуло 30 чоловік. З наших один легкоранений. Ворог відступив.

20.VII поблизу Шнецької Буди прийшло до бою з мадярами. З 50-ти мадярів згинуло 6-ох, а 2-ох взято в полон. Здобуто 4 кріси, 1900 набоїв, 10 гранат. Сотня німців і чота шуцманів, що стояла в Швецькій Руді, побачивши втечу мадярів, самі повтікали до Житомира. По нашій стороні втрат не було.

23.VII в год. 8-ій ранку прийшло до бою в містечку Котельня Андрусівського [у тексті — Андрюшинського] району з німцями та шуцманами. Наша розвідка зустрілася з шуцманами. Під розвідчиками вбито коней, а розвідка швидко зорієнтувалася і повідомила нашу головну силу. Вбито 20 ворогів і 3-ох взято в полон. Здобуто дві автомашини, 3 кріси, 1 фінку. По нашій стороні один вбитий.

Того ж самого дня біля станиці Івниця наші передні частини обстрілювали поїзд. Вбито 2-ох лейтенантів і 8-ох рядовиків. Наших втрат не було.

25.VII вночі на передмісті міста Коростишева відбувся бій з німцями в забудованих тартаках. Вбито 7 німців, а 2-ох шуцманів здалося. Здобуто 3 кріси, 3 гранати та 6 мундурів. Німці втекли. По нашій стороні втрат не було.

Вночі з 26.VII наші зустрілися з червоними на Вишневі, біля р. Тетерева. Здобуто віз з одіянням. По нашій стороні один важкоранений.

28.VII між селом Шевченко і Устинівкою Потіївського р-ну дійшло до бою з школою жандармерії з Коростеня. З сотні ворога вбито 83-ох, а 8-ох взято в полон і 5 важкоранених. Згинуло 5 німецьких офіцерів. Здобуто 8 кулеметів, 8 "МП", 94 кріси, 17 револьверів, 33 гранати та 6000 набоїв. Кілька недобитків в паніці втекло. По нашій стороні втрат не було.

Настрої мас. Населення приймало нас добре. Зустрічаючись, кричали "Слава Україні!" З радости плакали. Оповідали про свою біду за СССР і Німеччини. Давали поміч харчами, говорили: "Їжте, хлопці, це останній". Інформували про німців і червоних. Населення говорило: "Ми чули, що ви йдете. Бандерівці б'ють всіх захватчиків, а добро з розбитих магазинів роздають поміж населення". Наші частини справді так робили (біля Котельні, роздавали сіль).

Повстанці робили й пропагандивну роботу. Всюди розкидали летючки. Люди розліплювали листівки в хатах, по стінах. Самі селяни зараз же гуртом їх читали. Місцями ліквідовано сексотів.

Говориться, що частіші рейди по східніх теренах зродять в людей віру у власні сили.

29 липня 1943 р.»

▶ *Вояки УПА з Перемишлянщини (Львівська обл). Зліва направо: Павло Корляк, невідомий, 'Черник', Григорій Грицьків, Андрій Цап – 'Чумак'.*

▶ *Відділ кінноти УПА-«Північ». Волинь, 1943 р.*

Улітку 1943 року розпочинається формування військових підрозділів у Галичині. Безпосередніми поштовхами до цього стали, по-перше, німецька мобілізація до щойно створеної дивізії «Галичина», яка могла серйозно зменшити кадровий потенціал повстанського руху на цих теренах, а також рейд загону червоних партизанів під командуванням Ковпака, котрі намагалися закріпитись у Карпатах.

Щоби дезорієнтувати німців, новостворені відділи деякий час називали себе Українською народною самообороною. Її командиром став поручник *Олександр Луцький — 'Андрієнко'*.

4—6 серпня 1943 року відділи УНС провели низку боїв проти з'єднання Ковпака біля Делятина у Карпатах і змусили червоних партизанів розпорошитись і відступити на північ.

У грудні 1943 року УНС перейменовано на УПА-«Захід».

1944 року полум'я боротьби охопило терени Надсяння та Холмщини, згодом виділені в окрему Воєнну округу УПА «Сян». Таким чином було завершено формування територіальної структури УПА, яка охопила землі теперішніх Волинської, Рівненської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської областей, східні землі Підкарпатського та Люблінського воєводств Польщі.

Олександр Луцький – 'Андрієнко' (1910—1945) народився в с. Боднарів на Калущині. Навчався в гімназії у Станіславові (тепер Івано-Франківськ), член ОУН, працював у «Просвіті». Політв'язень польських тюрем (1933—1937), окружний провідник ОУН у Станіславові (1937—1939). 1939 р. був курсантом старшинської школи ім. Коновальця в Кракові. Учасник II Великого збору ОУН, вояк «Нахтіґалю», 1943 р. став командиром УНС у Галичині (один із її організаторів), відтак — першим командиром УПА-«Захід» (1943—1944). 1945 р. схоплений спецзагоном НКҐБ, який діяв під маскою УПА. Засуджений до смертної кари.

◀ *Командир ВО «Богун» Петро Олійник – 'Еней'.*

Загальна площа території, охопленої повстанським рухом у 1944 р. сягала 150 тис. км², на ній проживало близько 15 млн. осіб. Це складає чверть площі сучасної України та майже третину її населення, або ж — територію більшу від Греції і з населенням Нідерландів.

▼ *Кінна розвідка УПА.*

Сотня УПА «Березівська» перед вишколом. Осінь 1944 р.

◄ *Юний повстанець. Ярослав Пилипчук – 'Чиж'.*

Expansion of the insurgent struggle

The UPA was formed in Volyn and there were many reasons for this. First there were favorable natural geographic conditions — large, difficult to access forests. Secondly, there was a special political situation — Volyn was a region where the population had a highly developed national consciousness. There were several thousand in the OUN underground network. Thirdly, Soviet authorities considered Volyn to be an important base for the expansion of their own partisan movement. During the winter of 1942—1943, the structure of the Ukrainian underground army was developing and gained even more momentum after 3,000 to 5,000 Ukrainian militiamen were ordered by the OUN to defect from the German service and join the insurgent movement. The army developed against the background of constant opposition to three enemy forces on three separate fronts — anti-German (against the occupational authority), anti-Soviet (against the Red partisans) and anti-Polish (against units of the Polish underground that considered Western Ukrainian territories to be an integral part of the Polish state). Nevertheless the insurgents managed to liberate a significant number of regions from occupational control, the so-called insurgent republics where the Ukrainian authority was established. The insurgents had to overcome another difficult problem — the need to unite the various insurgent units under a single political leadership and military command. By the end of 1943 the armed struggle of the UPA also spread to Galicia and in 1944 — to Nadsiannia and Kholmshchyna. In this way, the formation of the UPA's territorial structure was completed which spread over the territories of today's Volyn, Rivne, Zhytomyr, Khmelnytskyj, Vinnytsia, Ternopil, Ivano-Frankivsk, Lviv, Zakarpattia oblasts, and eastern parts of Pidkarpatsky and Liublinsky provinces in Poland. The total area of territory involved in the insurgent movement in 1944 was made up of 150,000 square kilometers where nearly 15 million people lived. It was approximately a quarter of the area of the present Ukrainian state, a territory larger than modern Greece with a population equal to that of the Netherlands.

Польсько-український конфлікт

Спалене польськими вояками українське село Сагринь. Холмщина, 9 березня 1944 р.

Польсько-український конфлікт, що розгорівся в роки Другої світової війни, мав глибоке історичне коріння, яке сягало в минуле на кілька сотень років. Здавна чимало ключових подій української національної історії так чи інакше було пов'язано з антипольською боротьбою: козацькі повстання кінця XVI сторіччя, визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, Коліївщина. Звісно, українці поборювали сусідній народ не через якусь особливу ненависть до нього, а через те, що зміцніла Польська держава, реалізуючи ідею Великої Польщі, відмовила їм у праві на суверенітет на їхніх же етнічних територіях. Політичне суперництво швидко перейшло в національно-культурну площину. Не зник антагонізм в українсько-польських відносинах і після падіння Польської держави в кінці XVIII століття: протистояння тривало всередині Австро-Угорської та Російської імперій, а 1918 року вилилось у відкритий збройний конфлікт між відновленою Польщею та щойно проголошеною Західно-Українською Народною Республікою. Українці зазнали поразки — і поляки знов окупували землі Західної України. Проте і ті, і ті розуміли, що крапку у протиборстві ще не поставлено. Українці розгорнули підпільну боротьбу проти органів окупаційної влади, натомість влада вдалась до жорсткої денаціоналізації українства.

Двадцять років у складі Другої Речі Посполитої стали для українського народу часом дошкульних утисків у сфері культури, освіти, політики. Обіцяна колись автономія українських земель залишалася обіцянкою. Крім того, уряд запровадив програму внутрішньої колонізації земель — тут оселялися польські «осадники». Таким чином до національного й політичного аспектів конфлікту додався ще й соціальний — боротьба за землю. Отож не дивно, що українці радше з ентузіазмом, ніж зі співчуттям сприйняли новий поділ Польщі у 1939 році. Здавалося б, жорстокі сталінські репресії, що однаково вдарили по українцях і по поляках у 1939—1941 роках, мали примирити обидва народи. Але цього не сталося.

Перші спроби налагодити контакти з польським підпільним рухом припадають на часи німецької окупації. ОУН, що очолила боротьбу на два фронти — проти німців та СРСР, — розуміла, наскільки непотрібним був третій, антипольський фронт. Платформою для порозуміння, на думку українців, мало стати обопільне визнання права народів на власну державність. А це означало, що поляки мали б відмовитися від етнічних українських територій.

Натомість польська сторона домагалася відновлення Польщі у довоєнних кордонах, і землі Західної України мали стати її невід'ємною частиною. Тож інтереси сторін кардинально розійшлись. Переговори зайшли в глухий кут — після цього збройний конфлікт між обома підпіллями, які швидко нарощували свої сили, вже не міг не спалахнути.

▼ *Вояки УПА Золочівщини (Львівська обл.).*

Із «Постанов» II Конференції ОУН, 1942 р.:
«Свою політику ми будуємо на політиці вилучення другорядних фронтів і розгортанні боротьби тільки на вирішальних фронтах… Стоїмо за злагіднення польсько-українських стосунків у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання панування права українського народу на ЗУЗ».

▲ *Група вояків АК. Самбірщина (Львівська обл.), липень 1944 р.*

Із «Постанов» III Конференції ОУН, 1943 р.:
«Ставлення до поляків. Стоїмо за злагіднення польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на плятформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західно-Українських Землях. Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо Західніх Українських Земель, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки господарсько-адміністративного апарату Західньо-Українських Земель коштом відсторонення українців».

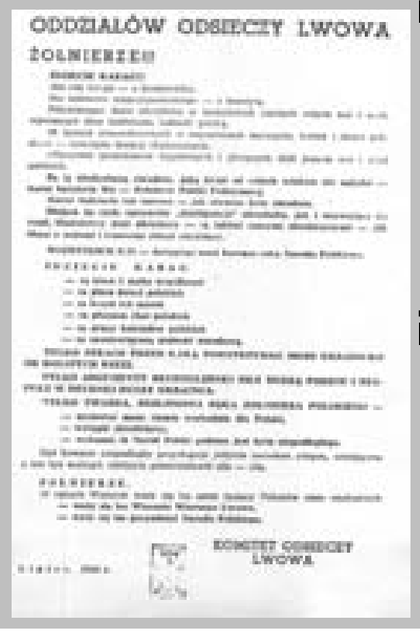

ODDZIAŁÓW ODSIECZY LWOWA

ŻOŁNIERZEM

KOMITET ODSIECZY LWOWA

Зі «Звернення Крайової Політичної Репрезентації польського народу до українців», 1943 р.:
«Розуміємо і поціновуємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Усвідомлюємо однак, що не уступимо зі східних земель Речі Посполитої, в південній частині якої від віків живуть поляки біч-о-біч з українцями, яким польський народ протягом віків надав велетенський цивілізаційний і господарський внесок. Землі ці нарешті повинні стати тереном братерського співжиття для обох народів. Гарантуємо на тих землях вічно повний і вільний розвиток українського населення на засадах свободи і рівності громадянських прав і обов'язків».

Зі статті Василя Мудрого, віце-президента УГВР, колишнього віце-маршалка Польського сейму:
«Пактувати з поляками про мирне співжиття тільки тоді, коли в наших руках є щонайменше така сила, як у них. Тільки тоді вони будуть поважати наше право на життя, і тільки тоді бодай на деякий час вони будуть респектувати підписувані з нами договори. Хвилеве ослаблення вони завжди використають для себе, на що в історії ніколи не йшли ми. Поляків до лояльности партнера можна наломити тільки силою і то силою наглядною».

◀ *Звернення до польських вояків із закликом карати українців, липень 1944 р.*

▲ *Відділ УПА. Самбірщина.*

Коли на Волині українці покинули лави німецької поліції та влились до УПА, на їхнє місце прийшли поляки, що мали намір із допомогою німців придушити український визвольний рух. Крім того, польські поселення в Пінщині, Сарненщині, Костопільщині, Ковельщині та Берестейщині стали пристановищем для червоних партизанських формувань, ці населені пункти мали перетворитися на радянський плацдарм у боротьбі з УПА.

До перших значних боїв за участі українських повстанців та поляків дійшло у квітні 1943 року. 7 квітня в с. Бутейки Степанського району на повстанські відділи напали червоні партизани у спілці з поляками. Цей напад було відбито, обидві сторони зазнали відчутних втрат. 22 квітня 1943 року три сотні УПА провели наступ на німецький опорний пункт у с. Іванова Долина. Повстанці розбили німецький гарнізон і захопили близько 2 т вибухівки. Під час наступу в селі загинула частина цивільного польського населення.

Подібні збройні акції ставали усе частішими й масштабнішими. Локальні сутички невдовзі переросли у справжню українсько-польську війну, в якій діяли також німецькі й радянські чинники. Дуже швидко вона охопила не лише терени Волині, але й Галичину та Холмщину. Особливістю цієї війни була відсутність чітких ліній фронту, масова участь цивільного населення та особлива жорстокість.

Вогнище боротьби почало вигасати щойно тоді, коли стало зрозуміло, що західноукраїнські землі не належатимуть ні українцям, ні полякам — їх окупував СРСР. Поляки втратили не тільки ці території, але й суверенітет власної держави — її очолив промосковський маріонетковий уряд, який ударними темпами вибудовував у Польщі тоталітаризм радянського зразка.

◀◀ *Тіла поляків – жертв атаки УПА. 16 червня 1944 р.*

▼ *Відділ АК на тлі палаючого села. Сагринь, 9 березня 1944 р.*

Із хроніки боїв УПА, липень 1943 р.:

«Дня 16 липня 1943 р. в год. 23-ій три відділи УПА вирушили до наступу на село Гута, польську кольонію, де були сконцентровані узброєні польські банди, що були сталою загрозою місцевого українського населення та переводили в ньому морди та грабунки. Вихідним пунктом для всіх відділів було с. Рудна. Перший відділ пішов в напрямі Борок, другий — на Курорт, третій — на південну частину.

Ліквідуючи по дорозі колонії Борок, Ляди і частину Курорту, відділи рушили під укріплені становища. Заалярмований ворог сильним кулеметним вогнем вдержав наступ. Бій тривав до полудня. На місце притягнено гарматку та переведено підготовку до дальшого наступу. Ворожі втрати цього дня поверх 150 вбитих. По стороні повстанців жертв не було. Слідуючого дня поновлено наступ. Одній з груп вдалося вдертися в середину укріплення позицій та підпалити будинки. Між нашими вже 6-ох убитих і 3-ох ранених. Бій тривав до вечора, а ранком 19.VII укріплення здобуто, будинки спалено, а мури висаджено в повітря. Цивільне населення втікло з Гути та попало в руки другої групи. Розбиті частини ляхів та червоних повтікали в ліси.

Перший відділ головною силою вдарив на оселі Островки, Вирка, Переспа, Ужани, Сошники і Тур. Другий відділ наступав на Гали. Зломили сили ворога вже по першому вогні, перейшли Гали, Тур, Березину, Шимонисько, вдаряючи від півночі на Сошники, і відійшли до Вирки і Виробок.

В наступі на Вирку перший відділ наткнувся своєю передовою охороною на ворожу заставу. Ворог, відстрілюючись, відступив. По зліквідуванні Острівок в год. 3-ій почався бій за Вирку. Ворог загніздився у мурованих будинках біля костела й у костелі та, змістивши на деревах кулемети, цільно спрямував вогонь по нашій лінії. Після двохгодинного бою відділ перейшов до наступу. З великою завзятістю середній відтинок фронту відтиснув ворога з мурів і костела та палив село. Сила ворога доходила до 50 узброєних людей. Ворог залишив на полі бою багато вбитих. В год. 10-ій Вирка була вже в повстанських руках. Після цього відділ пішов на Зівку. Зайняв і знищив її. До помочі ляхам прибули автами німці. Наші повстанці сильним наступом розбили їх, так що німці були змушені втікати, залишаючи на полі бою 6-ох вбитих. Здобуто 1 кулемет, 1 мін[омет], 14 крісів і 13 гранат, 400 амуніцій.

18.VII друга група ліквідує решту колоній, в часі акцій захоплено ворожий табір, який втікав з Гути (150 фір з майном). Втрати ворога цього дня виносили понад 300 вбитих.

Застава командира Ц., виконуючи охорону, перевела бій з німцями біля місцевості Яполоть. Він тривав 45 хвилин. Розбитий ворог, утікаючи, залишив 10 власних трупів. Здобуто 2 важкі кулемети, 1 легкий, 3 м[і]н[омети], 3 короткі пістолі, 7 крісів, 15 гранат, понад 1000 амуніції та спалено 2 авта; по нашій стороні лише 2-ох легко ранених. Ніччю 19 липня відділ знищив в Степані укріплені становища та спалив і висадив в повітря ті будинки, які були місцем постою і оборони для німців.

Так повстанці розбили в цьому терені польські узброєні банди, усунули загрозу, яка тяжіла над населенням».

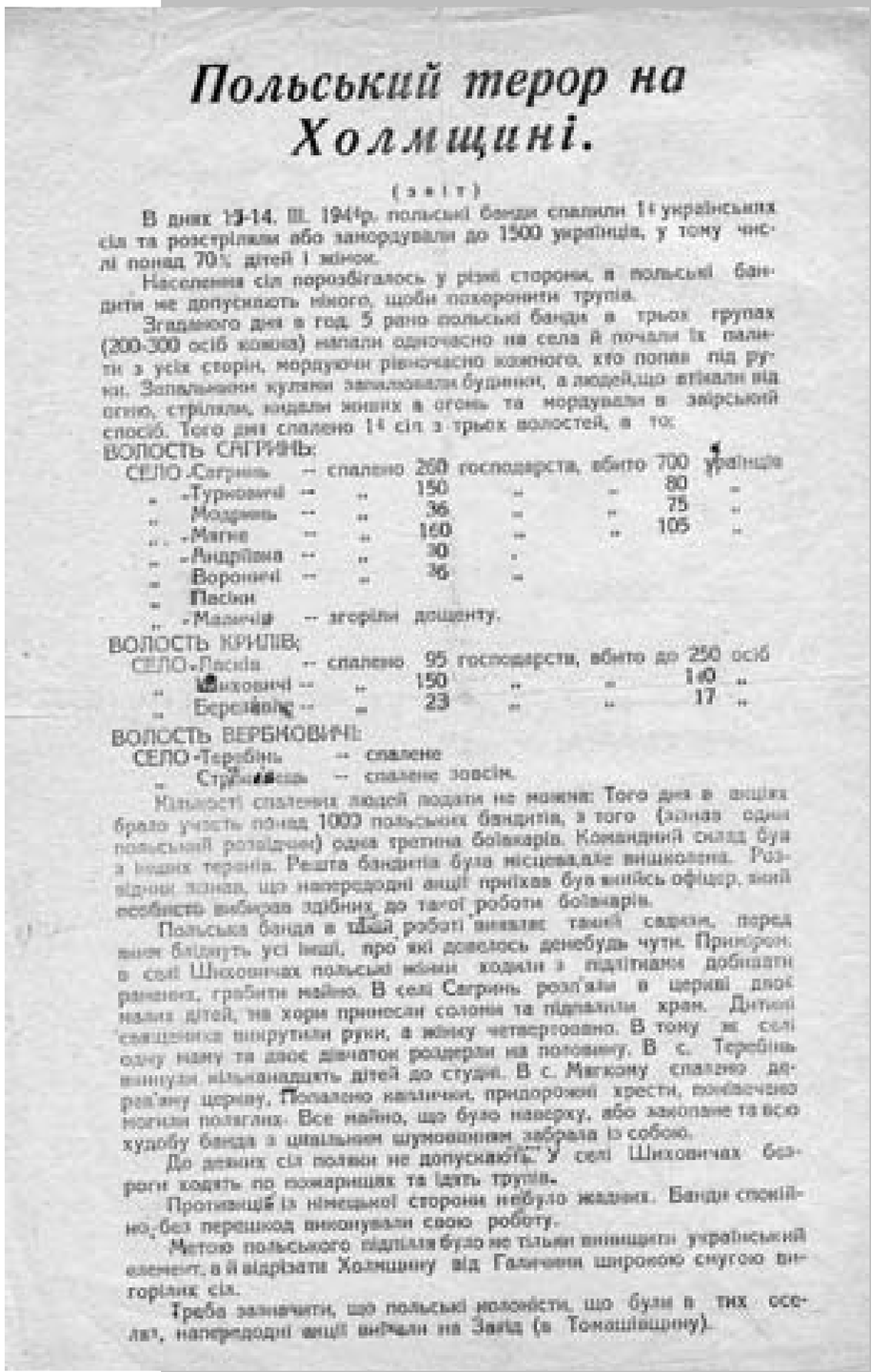

Польський терор на Холмщині.

(з е і т)

В днях 13-14. III. 1944р. польські банди спалили 14 українських сіл та розстріляли або замордували до 1500 українців, у тому числі понад 70% дітей і жінок.

Населення сіл порозбігалось у різні сторони, а польські бандити не допускають нікого, щоби поховати трупів.

Згаданого дня в год. 5 рано польські банди в трьох групах (200-300 осіб кожна) напали одночасно на села й почали їх палити з усіх сторін, мордуючи рівночасно кожного, хто попав під руки. Запальними кулями запалювали будинки, а людей, що втікали від огню, стріляли, кидали живих в огонь та мордували в звірський спосіб. Того дня спалено 14 сіл з трьох волостей, а то:

ВОЛОСТЬ САГРИНЬ:

СЕЛО Сагринь	-- спалено	260	господарств,	вбито	700 українців
„ Туркович	-- „	150	„	„	80 „
„ Модрижь	-- „	36	„	„	75 „
„ Мягко	-- „	160	„	„	105 „
„ Андріївка	-- „	30	„		
„ Вороничі	-- „	36	„		
„ Пасіки					
„ Малинчів	-- згоріли дощенту.				

ВОЛОСТЬ КРИЛІВ:

СЕЛО Пасіки	-- спалено	95	господарств,	вбито до	250 осіб
„ Шиховичі	-- „	150	„	„	140 „
„ Березівці	-- „	23	„	„	17 „

ВОЛОСТЬ ВЕРБКОВИЧІ:

СЕЛО Теребінь -- спалене

„ Стрибисць -- спалене зовсім.

Кількості спалених людей подати не можна. Того дня в акціях брало участь понад 1000 польських бандитів, з того (зокрема один польський розвідчик) одна третина болвакарів. Командний склад був з інших теренів. Решта бандитів була місцевадля вишколена. Розвідник зонав, що напередодні акції приїхав був якийсь офіцер, який особисто вибирав здібних до такої роботи болвакарів.

Польська банда в цій роботі виявляє такий садизм, перед яким блідуть усі інші, про які довелось денебудь чути. Приклад: в селі Шиховичах польські жінки ходили з підтиками добивати ранених, грабити майно. В селі Сагринь розп'яли в церкві двох малих дітей, на хори принесли соломи та підпалили храм. Дитині священика вкрутили руки, а жінку четвертовано. В тому ж селі одну жінку та двоє дівчаток роздерли на половину. В с. Теребінь вивчили кільканадцять дітей до студні. В с. Мягкому спалено дерев'яну церкву. Позалено каплички, придорожні хрести, повівчено могили полеглих. Все майно, що було наверху, або закопане та всю худобу банда з цвільним шумовинням забрала із собою.

До деяких сіл поляки не допускають. У селі Шиховичах безроги ходять по пожарищах та їдять трупів.

Противиць із німецької сторони небуло жадних. Банди спокійно, без перешкод виконували свою роботу.

Метою польського підпілля було не тільки винищити український елемент, а й відірвати Холмщину від Галичини широкою смугою вигорілих сіл.

Треба зазначити, що польські колоністи, що були в тих селах, напередодні акції виїхали на Захід (в Томашівщину).

Повстанська листівка з інформацією про антиукраїнський терор на Холмщині.

Тіла українців, помордованих вояками польського відділу Народових сил збройних. Верховина, 6 червня 1945 р.

Незгодні з такою долею батьківщини поляки вступили в боротьбу з новим окупантом, згуртовані в лавах підпільної Армії Крайової, що згодом реформувалася в загони ВіН («Вольносьць і Нєзавісьлосьць»).

Протидія радянському тоталітаризмові підштовхувала польський та український підпільні рухи до співпраці. Врешті її вдалося налагодити: в результаті переговорів, що відбувалися на Закерзонні в 1945—1946 роках, не лише було призупинено взаємну боротьбу, а навіть проведено спільні бойові акції, з яких найвідоміша — напад на місто Грубешів. Проте розвинути цю співпрацю не вдалося, оскільки польське підпілля вже незабаром згорнуло свою діяльність.

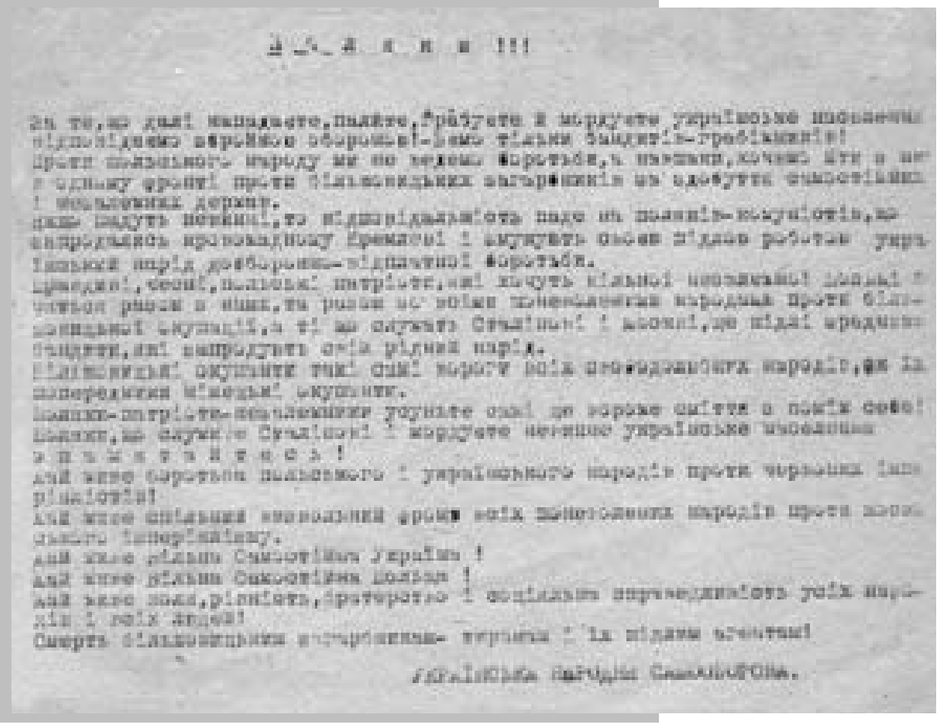

Звернення Української народної самооборони до поляків. Галичина, 1943 р.

Група «Сян» ТВ «Данилів»
Звіт з акції на місто Грубешів, переведеної в ночі з 27 на 28 травня 1946 р.
На конференції представників УПА з представниками «ВіН» — у дні 18 травня 1946 р. представники «ВіН»-у запроектували спільну акцію на м. Грубешів в цілі знищення тих ворожих інституцій, які шкодять для обох народів, які тероризують польське та українське населення і підпільні організації, і в цілі надання нашій співпраці конкретного характеру. Усталено, що акція має відбутися з 27 на 28 травня 1946 р. В акції в місті мали взяти участь відділи УПА. Розвідку, застави теренових провідників мав дати «ВіН». Представники «ВіН»-у настоювали головно на знищенні НКВД, перед яким явно зраджували панічний страх. Обіцяли взяти участь в акції в силі одної сотні. Усталено збірний вихідний пункт і розпізнавчі знаки.
Представники «ВіН» передали плян Грубешова з зазначенням ворожих об'єктів і подали стан ворожих сил.
1) НКВД — 150 люда — кватирує в двох бльоках домів. Обдротовані і підготовані окопи. Стійка від улиці і від городів поза дротами. (Ці дані різнилися від наших даних — 250 НКВД-истів, які ми дістали на підставі зізнання НКВД-иста, зловленого в бою з УПА дня 14 травня 1946).
2) УБП — коло 60 осіб. Будинок мурований, обдротований від улиці, має мурований паркан — висоти 2 м.
3) МО — до 60 осіб — 2 малі будинки.
4) Штурмівка — до 20 осіб.
5) Охорона команданта міста («штурмівка») — до 40 осіб.
6) Виселенча комісія — 12 осіб (з пістолями).
7) ВП за містом в кошарах — до 300 осіб.
8) Дім ППР.
Представники «ВіН»-у ствердили, що ВП участи в бої не візьме. Всі дані об'єкти були сконцентровані в одному бльоку міста, дуже близько себе, що дуже ускладнювало оперування поодиноких наших груп.

Наша підготовка
На відправі з к-ром 'Богданом' дня 24 травня постановлено акцію перевести. Акцію ускладнювало те, що наша розвідка донесла, що «ВіН» — голосно про акцію говорить. Знає багато польського населення. На 24 травня замовлено збірку членів АК. Це все грозило, що наші пляни ворог розшифрує.
На відправі вирішено, що на вихідному до акції збірному пункті буде д. 'Петро', 'Дунайський' і спільно обговориться з представниками «ВіН» плян акції. Д. 'Петро' відповідає за організування оборони перед акцією. За переведення акції відповідає і керує акцією д. 'Прірва'. Назначено збірний пункт відділів УПА на день 26 травня і боєві розпізнавчі знаки. Постановлено, щоби взяли участь в акції кращі вояки, добре одіті, належно пропаґандивно підготовані, щоби гідно зарепрезентувати наші збройні сили перед сусідами.
Дня 26 травня 1946 на збірному пункті зібралися відділи УПА, з кожного вибрана кількість стрільців і БСБ. К-р 'Богдан' перевів перегляд і спільно відсвятковано свято 23 травня. Ніччю перемаршеровано на збірний пункт, 6 км від Грубешева, де мали бути відділи «ВіН»-у. Стріча з їхньою стежою мала бути на мості на р. Гучва. Але там нікого не було. Як виказалося пізніше, їм сприкрилося чекати, і вони пішли спати. Розложено відділи УПА в боєво-оборонному характері. Приготовано кулеметні гнізда. В лісі відділів «ВіН»-у не було. Їх представник приїхав 27 травня рано і сказав, що відділи є в дальших лісах, прийдуть вечером, а в 12 год. приїдуть командири «ВіН»-у для обговорення пляну наступу.

Стріча з сусідами і обговорення пляну акції
Представники «ВіН»-у, офіцери, приїхали фірою на означений час. Представилися: капітан 'Віктор', довудца обводу, командир їхнього війська, кап. 'Вирва' — до усталення пляну, пор. 'Млот' — к-р оперування в місті, пор. 'Сьлєпи' — к-р застав поза містом. Всі вищі як середнього росту. 'Віктор' брунет, не підголений, лице грубих рис — вигляд типового різника. 'Вирва' — темно бльондин, лице кругле, інтеліґентні черти лиця, середна будова. Оба вбрані в цивільнім убранні, скромно. Пор. 'Млот' (з Холмського району) — брунет, «тлустий» панок, кругле лице, черти лиця нормальні, «кругленький». Подібний 'Сьлєпи', в окулярах. Оба в військових уніформах. Убрані скромно. Всі озброєні в пістолі, кап. 'Вирва' — ППС, 'Сьлєпи' і 'Млот' — НКБ.
Привітання відбулося в приязній атмосфері, взаїмно частували себе тютюном. Скликано командирів поодиноких груп, постелено коци і розпочато укладання оперативного пляну. Представники «ВіН»-у представили теренові умовини і розклад ворога. Укладення оперативного пляну передали нашим представникам, кажучи, що не знають нищівної сили «торпед» і можливости їхнього поцілу. Заявили, що на себе беруть обезпечення поза містом, будуть брати участь в акції в місті, самі хочуть нищити УБП, роззброїти МО, знищити ППР і дадуть провідників до всіх інших опірних пунктів ворога. Ґварантували, що ВП не візьме участи в жаднім випадку, а будуть сидіти тихо. Проєктів було багато, в чім представники «ВіН»-у займали становище більш пасивне, але з їхнього говорення вичувалося, що в укладанні оперативного пляну стоять нижче від наших представників. Врешті укладено поверховний плян акції. К-р 'Прірва' з командирами відділів УПА усталили подрібнений плян акції на НКВД і розміщення застав і інших боєвих груп, і передано це до дискусії, що принято. На КБП призначено ще одно технічне звено з «торпедами». Підвідділи УПА в силі 120 осіб, плюс два технічні торпедні звена — наступ на НКВД. 30 люда резерва, плюс 15 люда — боївка 'Ясеня' — обстріл з крила. Командир наступу — 'Прірва'.
Боєва група «ВіН» — 25 люда плюс технічне торпедне звено — на УБП. Командир пор. 'Млот'. МО — роззброїть «ВіН» сам. Виселенча комісія — 20 люда — б. СБ. Командир 'Охрим' (наші). ППР — 5 з «ВіН»-у. Приватні мешкання «асів» з УБП — 1 з «ВіН»-у плюс 2 з наших. Знищення пошти і застава, щоби нас не окружило НКВД — боївка 'Хоми'.
Застава на холмськім мості — б. СБ. — к-р 'Багряний' — забезпечення від ВП. Застава в метеленському лісі і спалення моста в Вербковичах — «ВіН» в числі 25 люда, узброєні в 15 кулеметів (як вони заявляли). Застава від Холма — на роздоріжжі Груберів—Холм—Городно — 25 люда «ВіН», 15 кулеметів. Черничин — застава від Сокаля — «ВіН» — 20 люда, 10 кулеметів. Застава від Устілуга — на мості зі східної сторни Грубешева — 20 люда «ВіН», 10 кулеметів. Дрібніші застави — «ВіН».
Подано боєві клички і завдання поодиноким групам. Усталено час наступу. Починати мала група, яка атакує НКВД. Враховано всякі евентуальности. З нашої сторони — командир акції 'Прірва', з польської сторони — кап. 'Віктор'. Представники «ВіН» від'їхали. З командирами поодиноких груп зроблено відправу і точно пояснено плян акції, розміщення ворога і завдання поодиноких груп. Опісля це саме зроблено з роєвим. Перед вечером зроблено збірку з усіми боєвими групами, повідомлено про акцію і назначено завдання поодиноких груп. Передано плян Грубешева кожньому з командирів, і він познайомлював свою групу зокрема.
Перед заходом сонця прибули відділи «ВіН»-у, зайшли на поляну, де була наша збірка і дістали команду «свобідно». Посідали і курили. Веселі, убрані в військові уніформи ВП, або шиті з дреліху. Виглядали репрезентативно. Наші відділи вже також мали «свобідно» і між стрільцями нашими і «ВіН» почалася розмова, пізнавали себе, оповідали про минулі стрічі — коли ми ще були ворогами. Варта підмітити, що зверхній вигляд відділу

◀◀ *Переговори між представниками польської ВіН і УПА. Руда Ружанецька, 21 травня 1945 р.*

«ВіН» був більш репрезентативний, як наших. З відділами прибув політичний референт з Варшави п. «Остоя».
Кілька хвилин спочинку, останні накази. Відділи «ВіН»-у як розпізнавчі знаки насадили на рукави приготовані попередньо червоно-білі опаски. Наші стрільці зробили опаски з хусточок (білі). Відійшли. Перед Грубешевом остання розвідка — в місті спокій, ніхто нічого не сподівається.

Переведення акції
Всі бойові групи увійшли непомітно в місто. Ворожі варти недописували і ніхто нічого не сподівався. В місті зловлено 5 вояків з МО і придержано (група «Вовки» I). Відділи прийшли на призначене місце багато пізніше, як було передбачено (12:50 год.) До того провідник «ВіН»-у, який проводив на призначене місце групу «Вовки» I, помимо кількакратного пояснення, де мав завести, завів її в таке місце, де грозив сильний обстріл ворога і своїх. (Ця група мала зачати наступ). Група хотіла перейти в згори призначене місце, але не було можливо; заняла лише більш вигідне місце.

Початок, год. 1:30
НКВД: Група УПА з півдня відсунулася під самі дроти, а деякі і в окопи НКВД. Поставлено торпедник на становищі. Наші становища були розложені півколом довкруги НКВД. Друга група, 2 рої, була з півночі (не згідно з пляном) — «Вовки» I. Один — як охорона «торпед» перед штабом НКВД, другий на становищах, на яких мав бути 'Ясень'. Перша «торпеда» вдарила в будинок, де було військо НКВД. Зразу почалася стрілянина в цілому місті. Будинки НКВД вкрив пил з мурів вибухнутої «торпеди». Другу «торпеду» пускає стрілець 'Володя' і бунчужний «Вовки» II — 'Шпак'. Також цільна. Ще пущено 4 торпеди, з цього 2 цільні. Частина НКВД вибігла на становища з південної сторони і відкрила вогонь з двох «Максимів» і іншої зброї, але їх зразу знищено перехрестним кулеметним вогнем, ґранатами і гарлачем. В кінці стріляв лише один «Максим», але його становище було призначене на обстріл другої, східньої частини терену, і через зле поле обстрілу не робив жадної шкоди нашим відділам. Північна група к-р 'Громовий' («Вовки» I) лише завважила, як деякі НКВД-исти втікали на схід у місто. Другий рій обстрілював втікачів з будинку УБП з віддалі 30 м (кулеметник 'Стець'). 2 впало, 3 вернуло назад.
Вкоротці НКВД почали пускати ракети з міста. Як ми довідалися опісля, в місті ще було коло 20 авт ЧА, які вертали десь з Німеччини. Бій тривав коло півтора год. Як почало світати, дано знак до відступу.
УБП: З гуком першої торпеди група 'Млота' і БСБ 'Ясеня' почала наступ на будинок УБП. УБП-исти втікли на гору, де їх нищено кулеметним вогнем; решта втікла з кам'яниці, або їх знищено в середині. Будинок здобуто приступом. Випущено в'язнів, а будинок зі всіми актами спалено. Аківці билися дуже добре.
МО — не роззброєно. Виселенчої комісії не знищено, тому що там була сильна охорона з кулеметами і не дали доступати до будинку, а розвідка «ВіН»-у донесла мильно (з пістолями). Приміщення ППР: Знищено, забрано документи, зліквідовано кілька працівників, які там були.
З нашої сторони був ранений інструктор «Вовки» II 'Березинський', 2 вояки з «ВіН»-у при здобуванні «ресорту», один з БСБ 'Охрима' — вбитий під час перестрілки з переселенчою комісією. На знак ракети почато відступ. На холмському мості група «Вовки» I вбила майора НКГБ (пізнано по пагонах) і 3 вояків з ВП. Вони ранили роєвого 'Перемогу'. Тут же танкетка заатакувала відступаючу групу пор. 'Млота'. Був з нашої сторони вбитий д. 'Віктор', підреферент СБ, зі сторони «ВіН»-у чотири вбиті і три ранені. Задня частина «ВіН»-у розбіглася і пізніше одинцем пробилася додому.
Втрати ворога: УБП і ВП — понад 30 осіб.
Роззброєно 5 МО. Вбито кілька працівників ППР.
НКВД: здемольовано «торпедами» майже цілі приміщення. Розвалено будинки в двох місцях і частину бараку. Вбитих забрано ніччю, а не знати, що було в тих частинах будинку, що знищено.

▲ *Євген Штендера — 'Прірва', командир ТВ «Данилів», активний учасник польсько-українських переговорів, атаки на м. Грубешів.*

Бій в теребінському лісі
Найперше відступив відділ «Вовки» I. Опісля відступали інші відділи і БСБ. На збірному пункті лишився ще д. 'Петро', д. 'Дунайський' і 'Горинь', бо не вернув ще БСБ 'Ясень'. Коли відділи перейшли шосу в метеленському лісу, над'їхало кілька авт НКВД і ВП з Грубешева (ворог вже вспів опам'ятатися і зорганізуватися) і обстріляли відділи. Ми скоро розтягнули розстрільну, в часі якої частинно помішалися зі собою боєві одиниці, тому що було багато без військового вишколу. В тім місці не було сенсу приймати бою і дано наказ до відступу в напрямі теребінського лісу. В 2 км від лісу ворог вже був на віддалі цільного стрілу і почав обстрілювати відступаючу розстрільну. Відстрілюючись, відступлено аж до теребінського лісу. В часі відступу було 2 наші ранені — один легко, другий тяжче. На краю лісу скоро привернено бойовий порядок і прийнято оборону. Наспіла ворожа танкетка.
Наступ відбито, скоростріли на танкетці знищено. Тут також був вд. «Вовки» I. В бої було 3 вбитих і 3 ранених, в тім к-р 'Прірва' був ранений. Ворог заліг, обстрілював наші становища і не наступав. Відділи почали відв'язуватися. Наостатку лишилися ще відділи «Вовки» II і III. Вони вицофали до яких 200 м в лісі і залягли. За якийсь час зі сторони ліса в напрямі нашої розстрільної почав зближатися ворог, який хотів нас обкружити. Ворога підпущено на близьку віддаль і принято гураґанним вогнем. Ворог почав панічно втікати. Наші відділи відв'язалися в іншому напрямі. Бій тривав від 4:20 до 6:30 год. Втрата ворога: 32 НКВД і 6 ВП вбиті (подали з «ВіН»-у). Втрати наші: 3 вбиті, 5 ранені.

28 травня коло 8 год. ранку ворог дістав підкріплення з Люблина, Холма та Замостя і почав нагінку за відділами, але не попав на сліди відділів. Група 'Ясеня' під командою 'Дунайського' і 'Ікара' відступила в метеленський ліс. Під лісом почав хтось стріляти. Д. 'Ікар' вислав 4 боєвиків в розвідку на кольонію, щоби розпитати, що діється довкола. Ворог був уже на краю ліса, і коли стрільці вийшли на поле, почали по них вогонь. Тут згинули 2, в тім д. 'Горинь'. Група вицофала до ліса коло Діброви, де получилися з частиною вд. 'Дуди', на чолі з к-ром 'Дудою'. По обіді подано, що зближається ворог (КБВ з Люблина). К-ра 'Дуди' прийнято гураґанним вогнем. Ворог почав панічно втікати. Відділ відв'язався. Як почало смеркати, відділ почав відступати в південний терен. Коло кольонії Вишнів запримічено, що в нашу сторону зближається ворог. Частина відділу залягла, частина ще стояла. Д. 'Дунайський' почав перекликатися з ВП, питаючи: «Хто є?» ВП відповіли: «КБВ з Люблина, а то кто?» «Войско з Варенжа» — пор. 'Дунайський'. Ворог не сподівався підступу, машерував дальше. Коли ворог зблизився на близьку віддаль, принято його гураґанним вогнем. Ворог панічно втік, лишаючи коло 10 вбитих. Наші відділи відв'язалися.
Втрати ворога: (перший бій — не провірено), другий бій — коло 10.
Втрати наші: 3 вбиті, один ранений — забрав ворог.
Постій, 7.7.1946.
Слава Україні. 'Нерв'.

▲ *Санітар УПА робить перев'язку полоненому польському вояковi. Дурницький ліс біля Перемишля, зима 1947 р.*

◄ *Вояки сотень 'Хріна' та 'Стаха' після переходу із Закерзоння. Самбірщина, 1948 р.*

The Polish-Ukrainian conflict

The Polish-Ukrainian conflict during World War II and the first post-war years had deep historical roots. Opposition between the neighboring countries often took the form of bloody encounters. During World War II the conflict was caused by the fight over Western Ukrainian lands which each side regarded as its own. The rapid development of both Ukrainian and Polish armed structures and the influence of German and Soviet factors transformed the Ukrainian-Polish problem into another Ukrainian-Polish war. Very quickly it spread not only over the territories of Volyn but also to Galicia and Kholmshchyna. It was characterized by the absence of clearly defined front lines, mass civilian participation in the fight and brutality on both sides. The conflict began to die down only when it became obvious that both Ukrainians and Poles faced the inevitable threat of the Soviet occupation. Besides, the reality of the common enemy — the USSR, contributed to the development of cooperation between the underground movements of both states that even resulted in joint military actions.

Територіальна та функційна структура

Повстанці Гуцульщини.

УПА від самого початку вважала себе зародком Збройних сил Української Самостійної Соборної Держави і тому структурувалася як регулярне військо. Організаційна структура УПА була проста, прямолінійна, але водночас достатньо гнучка, щоб можна було ефективно розподіляти людські та матеріальні ресурси, пристосовуючись до мінливих воєнних реалій, та досягати значних бойових успіхів. Дбаючи про суворий контроль згори, її творці сприяли також виявам ініціативи знизу.

Штаби різних за чисельністю бойових відділів УПА стали з'являтися вже від початку 1943 року. Водночас відбувалася щораз більша централізація. Військова структура остаточно усталилася в листопаді 1943 року, коли Роман Шухевич став Головним командиром УПА, — тоді було створено її *Головний військовий штаб* (ГВШ). Терен дій армії було поділено на три Генеральні воєнні округи (ГВО): УПА-«Північ» (первісна УПА в північно-західних землях Полісся й Волині), УПА-«Південь» (повстанські відділи на Поділлі) та УПА-«Захід» (колишня Українська народна самооборона в Галичині).

ГВШ Постій. 18/XII.43.
IV.орг.
НАКАЗ Ч. 2.43

З уваги на різні політичні і теренові умовини поодиноких Країв, початкові формування української Збройної Сили (УПА, УНС) пішли різними шляхами. Щоб усунути всі витворені за той час різниці та зуніфікувати і звести всі ці відділи до одної військової форми, наказую

I. Військова залежність Української Збройної Сили.

Найвищим звершенням Української Збройної Сили є: Головна визвольна Рада. Фактичним керівником усіх збройних дій та чинностей є Головний Командир УПА. Його допоміжним тілом у керуванні цілостію військових справ на всіх теренах є Головний Військовий Штаб УПА.

Головному К-рові УПА підпорядковані Краєві Командири УПА. Кожний із них веде на своєму терені цілість військових справ за допомогою штабів, яких начальники йому безпосередньо підлягають. Краєвий Військовий Штаб керує чисто військовими справами терену. Краєвому командирові УПА підпорядковані Командири Воєнних Округ із відповідними як вище штабами: Військовий Штаб Воєнної Округи, ВШВО.

Всі оперативні відділи підлягають на свойому терені К-ові Воєнної Округи (і його ВШВО), а через нього — Крайовому Командирові УПА (і його КВШ) старатись, щоб К-ри теренових відділів не сповняли рівночасно теренової влади.

II. Військові ступені та функції.

Внаслідок різних вишколів у різних арміях, довгої відсутності у війську, провізорочних військових вишколів різних військових курсів, неправного присвоювання ступнів різними людьми в часі визвольних змагань та тепер, дуже часто поза якимось військовим ступнем нема відповідного військового звання, чи то дуже важко ті різні ступені звести до спільного знаменника. Тим то: До часу остаточного оформлення справи старшинських ступнів ГВШ уводить окремим наказом на всіх теренах функційні старшинства.

III. Дисциплінарні кари та судове поступовання у війську.

До хвилини видання відповідних правильників, командири частин мають право видавати дисциплінарні кари на підвладних у висоті, що відповідає правильникам регулярної армії (російської, німецької чи іншої). При тому командири самостійних одиниць користуються правами курінних. Найнижчим командиром, що має право карати, є сотенний чи то чотовий самостійної чоти.

З уваги на спеціяльні умовини військового життя наших частин, що не дозволяють стосувати багато кар, як то буває у регулярних арміях, старшини мають право стосувати, залежно від умовин, також інші роди кар, непередбачені військовими правильниками. Однак ті кари не можуть нарушувати здоров'я, ані гідності вояка (фізичне биття, тортури, голодування, непристойні чи глузливі чинності і т. д.).

▲ *Територіальна структура УПА, 1944 р.*

◄ *Група повстанців із Закерзоння.*

А в тім допускаються так звані козацькі суди, де присуд, особливо за важкі провини (грабіж, крадіж, лиха поведінка поза відділом і т. п.) видає зібраний на суд відділ. Тут допускаються і фізичні кари. Після козацького суду і відбуття кари вояк користується всіма правами вояка. Присуд козацького суду затверджує з правом злагіднення кари командир частини. Козацьких судів не вільно стосувати до будь-яких провин. Їх стосується також у тих випадках, коли за даний вчинок належало б віддати вояка під Воєнний суд, але це в дану хвилину неможливо. Козацький суд скликає командир частини.

У випадках важкого злочину, коли б навіть найменша проволока загрожувала б поважно відділові, теренові чи поодиноким особам або коли винний старався б чи міг би уникнути кари через утечу чи визволення ворогом, командир має право без суду виконати присуд смерти. По виконанню такого присуду мусить командир цю справу враз з матеріялами віддати для розгляду і затвердження Воєнного суду.

Воєнний суд розглядає всі важкі провини вояків, цивільних осіб на військовій службі чи полонених, коли ці провини не належать до компетенції поодиноких командирів, а так само і провини цивільного населення, звернені проти війська, його дій, майна. установ та осіб.

Воєнні суди у складі трьох суддів, прокурора і оборонця покликує командир ВО та вищі командири.

Присуди Воєнних судів, щодо підстаршин затверджують командири ВО, із правом зарядити поновний розгляд справи. Присуди на старшин та осіб, що займають чи займали в часі поновнення різнорядні становища у війську (невійськові), затверджує Краєвий К-дир.

Воєнні суди видають присуди згідно з власним сумлінням. Командири не можуть впливати на висоту виміру кари.

IV. Справа військових видавництв та термінології.

Переклади з чужих мов Краї можуть друкувати у власному обсязі. Військові правильники, навіть тимчасові, потребують апробати ГВШ. У термінологічних справах притримуватись термінів, уживаних в офіційних виданнях ГВШ, у правильниках УНР та в німецько-українському словнику Ільницького.

/-/ І. Чорнота /-/ Т. Чупринка
в. о. Нач. ГВШ в. о. Гол. К-р УПА

Кожна ГВО мала свого крайового командира з крайовим військовим штабом (КВШ) та поділялася на менші територіальні одиниці — Воєнні округи (ВО). ГВШ та КВШ були стратегічно-координаційними осередками, а вже на рівні ВО відбувалося безпосереднє керування бойовими діями.

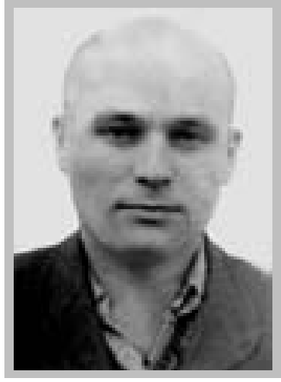

▶ *Микола Арсенич – 'Михайло' (1910 – 1947), генерал СБ ОУН. Начальник відділу контррозвідки при Головному командуванні УПА, референт СБ Проводу ОУН. Один із творців спецслужби українського підпілля, яка успішно протистояла гестапо і НКВД. Загинув разом з дружиною в с. Жуків Бережанського р-ну, прийнявши бій у криївці.*

Організаційна структура УПА складалася з військових штабів та бойових частин. УПА не мала тилових чи допоміжних частин, — тилові функції виконувала теренова сітка ОУН, з якою УПА була формально пов'язана на вищих щаблях структури. Теренова сітка ОУН у своєму підпорядкуванні мала Український Червоний Хрест, *Службу безпеки* (СБ), сітку постачання та напіввійськові місцеві Самооборонні кущові відділи.

Основною тактичною одиницею в УПА була *сотня*. До її складу, зазвичай, входи-

Головний військовий штаб — центральний керівний орган УПА. З його допомогою Головний командир УПА здійснював стратегічно-координаційне керування на трьох територіальних оперативних відтинках — Генеральних воєнних округах УПА-«Захід», УПА-«Північ» та УПА-«Південь». На чолі ГВШ стояв шеф (він же перший заступник Головного командира УПА), а сам Штаб поділявся на сім управлінь: I — оперативне, II — розвідувальне, III — тилове, IV — організаційно-персональне, V — вишкільне, VI — політвиховне, VII — інспекційне. Тотожну структуру мали Крайові військові штаби у кожній із трьох ГВО та штаби Воєнних округ (ШВО). Проте через брак кваліфікованих старшин не завжди всі управління існували фактично. Винятком було політвиховне управління, яке активно діяло у кожному штабі. ГВШ було сформовано восени 1943 р., і вже в грудні з'явилися перші накази та інструкції. Першим шефом Штабу став ген.-хор. Леонід Ступницький — 'Гончаренко', у грудні 1943 р. його очолив ген.-хор. Олекса Гасин — 'Чорнота' ('Лицар'); від січня 1944 р. — ген.-хор. Дмитро Грицай — 'Перебийніс', а від січня 1946 р. — знову Гасин, котрий обіймав цю посаду аж до своєї смерті в 1949 р.

Фрагмент структури УПА (друга половина 1945 р.)

ли три чоти, які складалися з трьох (подекуди чотирьох) роїв. Рій у вишколених бойових сотнях налічував 10—12 вояків, озброєних одним—двома легкими скорострілами, двома—трьома автоматами, а також крісами. Найнижчим підстаршинським ступенем був ройовий, на другому й третьому щаблях стояли чотовий та сотенний.

У 1943—1945 роках більшість сотень УПА були об'єднані в «курені», а в деяких місцевостях чи за виняткових обставин два або більше куренів творили загін. Деякі курені, що постійно діяли як одна військова одиниця, мали крім піхотних сотень також чоти мінометів, кінноти, жандармерії тощо. Командири куренів стояли на четвертому щаблі у системі старшинства, а командири загонів — на п'ятому, який дорівнював командирові полку в регулярному війську. Загони здебільшого існували недовго — їх організовували для виконання якихось конкретних бойових завдань, наприклад рейдів, для дій проти значного скупчення ворожих сил чи для кращої оборони.

Служба безпеки (СБ) — спеціальний підрозділ українського визвольного руху, створений 1940 р. як окрема референтура Проводу ОУН. Територіальна структура СБ повторювала структуру ОУН, але на місцях її клітини мали значну автономію. Першим головою СБ був Микола Лебідь, другим — Микола Арсенич, який очолював службу впродовж шести років і найбільше доклався до її розбудови. Головними завданнями СБ була розвідувальна і контррозвідувальна діяльність, захист визвольного руху від проникнення ворожої агентури, також вона виконувала каральні функції.

Сотня — основна тактична одиниця УПА. Засадничо сотні були підрозділами легкої піхоти, але частина з них мали на озброєнні міномети, важкі кулемети та протитанкові кріси. У часі боротьби з німецькими окупантами на терені УПА-«Північ» діяли також сотні кінноти та артилерії. В 1943—1944 рр. сотня піхоти в середньому налічувала 150 осіб, хоча деякі тимчасово могли мати понад 200 бійців. У 1945—1947 рр. сотня складалася зі 100 вояків, озброєних 9—10 легкими кулеметами, автоматами і крісами. У 1948—1949 рр. сотні діяли тільки в Карпатах, і їхня чисельність у середньому становила менше 50 осіб. Командир сотні повинен був мати ступінь поручника, а командири чот — хорунжого. Але реально ці функції виконували здебільшого підстаршини. До почоту командира сотні входили політвиховник, бунчужний, старший санітар, інтендант, а подеколи й інші підстаршини. Командира першої чоти вважали заступником сотенного. Спочатку сотні означувалися за псевдами своїх командирів (сотня 'Громенка', сотня 'Кубіка'), але згодом кожна з них одержала особливу назву («Булавна», імені Богуна). Сотня, яка була частиною куреня з відомою назвою, могла використовувати ту ж таки назву, але з доданим порядковим номером («Галайда 2», «Месники 5»). З приходом большевиків усі частини УПА, з огляду на потреби конспірації, у бойових звітах почали ідентифікувати числами. Так, на терені УПА-«Захід» сотні одержали номери від 31 до 100 а їхні чоти були пронумеровані від 101 до 556. Перша сотня УПА була створена на Поліссі взимку 1942/1943 рр. (командир Григорій Перегійняк — 'Коробка'), а остання сотня «Басейн — Вд. 91» (командир хорунжий Василь Ґудзик — 'Оріх') була розформована в Карпатах у вересні 1949 р.

Дмитро Грицай — 'Перебийніс' (1907—1945) народився в с. Дорожів Дрогобицького р-ну на Львівщині. Навчався в Дрогобицькій гімназії, згодом — у Львівському університеті. В націоналістичному русі з гімназійних часів; член УВО, ОУН; у 1933 р. військовий референт КЕ ОУН. Політв'язень польських в'язниць та концтабору в Березі Картузькій. Член Проводу ОУН і військовий референт у Проводі ОУН (1940 —1942); учасник II Великого збору ОУН. У 1943 р. політв'язень німецької в'язниці у Львові. Член Проводу ОУН (1943—1945); шеф ГВШ УПА (1943—1945). Редактор підпільних військових підручників. У складі спеціальної групи переходив на Захід. Захоплений у полон на території Чехо-Словаччини, покінчив життя самогубством у в'язниці. Посмертно поіменований генералом.

▲ *Штаб Тернопільської ВО 3 «Лисоня».*

◤◤ *Лемківський надрайонний провід ОУН та його боївка перед відходом на Захід. Зліва направо стоять: районний провідник ОУН 'Чорнота', курінний капелан о. 'Яворенко', надрайонний господарський референт 'Давиденко', комендант боївки 'Рис', надрайонний референт СБ Ріпецький Мирослав – 'Горислав', стрілець боївки 'Юрчик' та районний референт СБ 'Беркут'.*
Зліва направо присіли: кущовий господарський референт 'Дух', надрайонний провідник ОУН Степан Ґоляш – 'Мар'. Лемківщина, 19 серпня 1947 р.

Усі військові одиниці, розміщені в межах однієї ВО, входили до групи, яка відповідала дивізії в регулярному війську. Командир ВО був командиром групи, себто стояв на шостому щаблі в системі старшинства. Сьомий і восьмий щаблі займали крайові командири та Головний командир УПА.

У період повстанської боротьби проти сталінського режиму в УПА відбулися деякі зміни. На терені групи УПА-«Північ» від кінця 1944 року регулярні сотні та курені перейменували на відділи та загони, або бригади. Групу УПА-«Захід» у той самий час реорганізували у чотири великі ВО, кожну з них поділили на територіальні Тактичні відтинки (ТВ), до складу яких входили відділи. Однак це були лише зміни в термінології. На місце командира загону в функційній системі старшинства прийшов командир відтинка.

Отже, в УПА існувала функційна система командних призначень, коли обов'язки командира (ройового, чотового, сотенного, курінного, командира загону або ТВ, командира ВО чи групи, крайового командира, Головного командира УПА) виконував військовик, що не мав відповідного рангу. Вона постала через відчутний брак ква-

Олекса Гасин — 'Лицар' (1907—1949) народився в с. Конюхів, що на Стрийщині. Навчався в Стрийській гімназії, згодом — у Львівській Політехніці. Член УВО, відтак ОУН, військовий референт КЕ ОУН (1935—1936). Член Революційного проводу ОУН (1940—1941), учасник II Великого збору ОУН у Кракові, заступник міністра оборони Українського державного правління у Львові (червень 1941). Заарештований німцями, визволений СБ. Заступник шефа ГВШ УПА (1943—1945), його шеф (1946—1949), член Проводу ОУН від 1947 р., полковник УПА від 22 січня 1948 р. Загинув 31 січня недалеко від Головної пошти у Львові, відстрілюючись від погоні емґебістів. Посмертно поіменований генералом.

ліфікованих та політично надійних старшин. Її формально затвердили в січні 1944 року — разом із відзнаками для кожного функційного командира та штабового старшини. Нашивання цих відзнак, проте, тривало недовго, оскільки з приходом більшовиків командири мусили вдаватися до суворої конспірації. Водночас УПА використовувала традиційні військові ранги, чи ступені (рядові: стрілець, старший стрілець; підстаршинські: вістун, старший вістун, булавний, старший булавний; старшинські: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий). Велика частка підвищень у ступенях були посмертними: наприклад, із 9 іменованих генералів лише 2 прижиттєвих.

У щоденному повстанському житті до зверхників, зазвичай, зверталися просто: «Друже командире», не називаючи його військового рангу. Командири вказували ранги, насамперед підписуючи накази чи звіти. Тож на практиці військові ступені виконували функції своєрідних нагород-відзначень.

Співвідношення рангів УПА та звань Збройних сил України	
УПА	ЗС України
Генерали	**Генерали**
Генерал армії	Генерал армії
Генерал роду військ (генерал СБ, генерал-політвиховник)	-
Генерал-полковник	Генерал-полковник
Генерал-поручник	Генерал-лейтенант
Генерал-хорунжий	Генерал-майор
Старші старшини	**Старші офіцери**
Полковник	Полковник
Підполковник	Підполковник
Майор	Майор
Молодші старшини	**Молодші офіцери**
Сотник	Капітан
Поручник	Старший лейтенант
Хорунжий	Лейтенант
-	Молодший лейтенант
-	**Прапорщики**
-	Старший прапорщик
-	Прапорщик
Підстаршини	**Сержанти і старшини**
Старший булавний	Старшина
Булавний	Старший сержант
Старший вістун	Сержант
Вістун	Молодший сержант
Стрільці	**Рядові**
Старший стрілець	Старший солдат
Стрілець	Рядовий

Співвідношення функцій УПА та Збройних сил України		
Щабель	**Функція УПА**	**Функція ЗСУ**
8	Головний Командир УПА	Головнокомандуючий ЗСУ
7	Краєвий Командир ГВО	Командуючий оперативним командуванням
6	Командир ВО/групи/ЗГ	Командуючий з'єднання чи об'єднання
5	Командир загону/ТВ	Командир полку/бригади
4	Курінний	Командир батальйону
3	Сотенний	Командир роти
2	Чотовий	Командир взводу
1	Роєвий	Командир відділення

▶ *Невідомі повстанці.*

◥◥ *Переправа через річку. Івано-Франківщина.*

Чисельність УПА

Питання чисельності УПА досі залишається нез'ясованим. Однозначно можна ствердити лише те, що максимальною вона була в 1944 р. Німецькі спецслужби оцінювали її тоді у 100—250 тис. осіб. Радянські ж джерела десятками років не наводили жодних цифр. Щойно в 1988—1991 рр. Інститут історії УРСР навів дані, згідно з якими 1944 р. УПА налічувала 100 тис. бійців, стільки ж людей об'єднувала сітка ОУН. Опубліковані в роки незалежності документи каральної машини СРСР за період 1944—1952 рр. свідчать, що за причетність до визвольного руху було репресовано близько півмільйона осіб. Наскільки ж точними є ці цифри, а також ті, які походять з упівських джерел?

УПА, як підпільна армія, тримала інформацію щодо своєї боєздатності у глибокій таємниці. У звітах сотень та куренів до вищих штабів чисельні дані та всі персональні відомості були зашифровані. У жовтні 1952 р., коли відзначалося 10-ліття УПА, Українська Головна Визвольна Рада видала «Звернення УГВР до українського народу», в якому сказано: «За неповних два роки від початку свого постання УПА розрослась до понад 100 тисячної армії…» Проте, беручи до уваги мету та зміст цього звернення, його треба трактувати як документ пропагандистського характеру, призначений для масового розповсюдження, що мав підтримати моральний дух населення. Вірогіднішим є документ Проводу ОУН від 1949 р., підготовлений винятково для внутрішнього вжитку. Тут вказано, що на кінець німецької окупації в 1944 р. УПА-«Північ» мала 15 тис., а УПА-«Захід» — 10 тис. вояків. Отже, разом нібито 25 тис., але ж кінець німецької окупації для УПА-«Північ» припадає на лютий 1944, а для УПА-«Захід» — на серпень 1944 р. Крім того, тут не згадано про УПА-«Південь», хоч цілком імовірно, що її бойові частини зарахували до УПА-«Північ» — уже від 1943 р. УПА-«Північ» передавала у розпорядження УПА-«Південь» деякі сотні та цілі курені. Процес чисельного розгортання чи згортання УПА не був рівномірним на всій території її діяльності. Також відомо, що чимало бойових відділів УПА збільшилися приблизно на 50% у перші місяці другої більшовицької окупації, а після 3—6 місяців жорстокої боротьби з окупантом істотно зменшилися або й зовсім зникли з реєстру. До того ж, частину вояків було звільнено через поранення чи непридатність. Дехто в боях силою обставин відлучався від своєї сотні і пізніше долучався вже до іншої сотні або ж залишався при сітці ОУН.

Щоб визначити чисельність повстанців, також можна взяти за основу обрахунку загальну кількість бойових відділів УПА. Зібравши інформацію про усі сотні і помноживши одержану цифру на 150 (середня кількість вояків у сотні), отримаємо

більш-менш вірогідну кількість вояків, що в певний момент перебували в лавах армії. Проте цей метод годиться для УПА-«Захід», але непридатний для УПА-«Північ» та УПА-«Південь», де структура УПА зазнавала багатьох змін і модифікацій.
Отже, за таким підрахунком, на кінець 1944 р. в ГВО УПА-«Захід» налічувалося:
Воєнна округа 2 «Буг» — 28 сотень і 2 підстрашинські школи;
ВО 3 «Лисоня» — 13 сотень;
ВО 4 «Говерля» — 51 сотня;
ВО 5 «Маківка» — 8 сотень;
ВО 6 «Сян» — 16 сотень (але слід узяти до уваги те, що її формування завершилося 1945 р.).
Загальна кількість — близько 18 тис. вояків. Якщо додати ще згаданих у документі 15 тис. осіб з УПА-«Північ», отримаємо понад 30 тис. вояків, які в певний момент перебували в лавах УПА. Важливо наголосити, що ця цифра лише приблизна, адже відомості про існування та діяльність повстанських відділів ще далеко не повні.
Число вояків, що перебували в УПА у конкретний момент, слід помножити в декілька разів, аби вирахувати загальну кількість тих, хто пройшли через армію за весь час її існування. Ротація у повстанських відділах відбувалася досить швидко: рядовий повстанець залишався у їхніх лавах у середньому протягом двох років, після чого, зазвичай, або гинув, або потрапляв у полон. Середній період діяльності повстанських командирів був ще коротшим — близько року. Тому можна стверджувати, що загалом через УПА перейшло приблизно 100 тис. осіб.

Соціальний портрет українського повстанця
Збройна боротьба УПА була прикладом найбільш масової мобілізації українського суспільства на боротьбу за власну державність. Повстанцями ставали представники геть усіх соціальних прошарків, до яких належали українці. Та оскільки відсоток селян серед українців був найбільшим, то природньо, що саме ця верства переважала й у визвольному русі. Отже, абсолютна більшість рядових вояків УПА були жителями сіл і зазвичай належали до відділів, які діяли в їхніх рідних околицях. Здебільшого це були молоді люди віком 18—28 років з початковою чи неповною середньою освітою, позапартійні, без військової підготовки.
Дещо інакше виглядає портрет командира УПА. Серед командного складу значно більше було міських жителів із середньою чи неповною вищою освітою. Переважна частина з них були членами ОУН, мали досвід громадської діяльності в молодіжних парамілітарних організаціях («Пласт», «Луг», «Сокіл») та пройшли військову службу (Дружини українських націоналістів, Червона армія, польська армія, німецька армія). Середній вік — 30—35 років. Узагальнений образ керівних кадрів ОУН також цілком відповідає цьому портретові.

▼ *Окружний Григорій Легкий – 'Борис' (у центрі) серед повстанців. Гуцульщина.*

Territorial and functional structure of the UPA

From the very beginning the UPA considered itself to be the embryo of the Armed Forces of a unified, independent Ukrainian state and for this reason was structured according to a model of a regular army. The UPA's organizational structure was simple and straight-forward, but at the same time flexible enough to allow the effective use of their human and material resources, to adapt to varying military realities and to achieve significant successes in combat. Its founders understood the significance of control from the top and encouraged initiative from below.
A military structure was finally set up in November, 1943 when Roman Shukhevych became the Supreme Commander of the UPA and the Supreme Military Headquarters were formed. At that time, the territory of the UPA activity was divided into three general military districts (HVO): UPA-»North» (the first UPA in the northwestern regions: Polissia and Volyn), UPA-»South» (insurgent divisions in Podillia) and UPA-»West» (formerly the Ukrainian National Self-Defense (UNS) in Galicia). Each HVO had its regional commander with the regional headquarters (KVSH) and was divided into smaller territorial units — military districts (VO). HVO and KVSH were strategic-coordination centers, while combat operations were conducted at the level of the VO. The basic combat unit in the UPA was a company. It was usually comprised of three platoons that consisted of three (sometimes four) squads. A squad in well-trained fighting companies numbered 10-12 soldiers and was armed with one light machine gun, two or three automatic weapons and rifles.
The UPA made use of a functional system of command grades (squad leader, platoon leader, company commander, battalion commander, brigade commander (commander of VO or a «group»), division commander and the UPA Supreme Commander). This system was established because of a shortage of qualified and politically reliable officers during the early stages of the formation of the combat units and remained this way. It was officially approved in January 1944. From the very beginning, The UPA also used traditional military ranks (soldiers: private, corporal; non-commissioned officers: sergeant, staff sergeant, master sergeant; officers: second lieutenant, first lieutenant, captain, major, lieutenant colonel, colonel, brigadier general. A large percentage of men were conferred higher ranks posthumously: f.e. 7 out of 9 were given the rank of General posthumously.

Numerical strength of the UPA
The UPA reached its greatest number in 1944 with about 30,000 soldiers, which at one definite moment in its ranks. That number should be multiplied several times for a total count of those who passed through the UPA. The fact of the matter is that there was a high level of rotation among the insurgents. The tour of duty of the insurgent soldier was an average of two years, at which point he either was killed in action or taken prisoner. The average tour of duty of insurgent commanders was even shorter — about one year. Taking this into account, one can say with certainty that approximately 100,000 soldiers passed through the UPA.

Social portrait of the Ukrainian insurgent
In the UPA's cadres, most of the soldiers were local villagers who belonged to units which operated in their native locations. The majority of them — ages 18—28, with elementary or incomplete secondary education and did not belong to the organization, for whom the UPA was their first military experience. The UPA's command cadres had somewhat of a different profile: there were significantly more city dwellers, they were older — ages of 30—35 with secondary or incomplete higher education, the majority of them were OUN members, they were experienced in community life and were members of paramilitary youth organizations («Plast», «Luh», «Sokil»), the overwhelming majority had previous military experience (the Detachments of Ukrainian Nationalists — DUN (Druzhyny Ukrajinskykh Natsionalistiv), the Red Army, the Polish army). The top cadres of the OUN had a similar profile as the UPA command structure.

Українська Головна Визвольна Рада

Повстанці на позиціях у лісі. Закерзоння, 1946 р.

Із радянською окупацією 1939 року в Західній Україні припинили існувати всі політичні партії та громадські організації, що обстоювали інтереси українців. Ще швидше аналогічні інституції зникли на решті території України, також зайнятої СРСР. Тому єдиною політичною силою, що фактично представляла український народ, стала Організація Українських Націоналістів, яка не припиняла підпільної боротьби з окупантами — чи то німецькими, чи то російськими.

Створена з ініціативи ОУН Українська Повстанська Армія приймала в свої ряди не лише членів цієї організації, але й прихильників інших політичних сил, а також позапартійних патріотів, а отже була чинним виразником прагнень усього українського національного руху. 1943 року на територіях, звільнених від німців, УПА встановила свою владу. Відтак мав з'явитися понадпартійний політичний орган, який би згуртував розрізнені патріотичні сили. Саме тоді виникла ідея заснувати Головну Визвольну Раду – підпільний парламент воюючої України, яка пізніше отримала назву Українська Головна Визвольна Рада.

Для реалізації цього задуму в кінці 1943 року було скликано Ініціативний комітет, який мав підготувати платформу нового політичного утворення та підібрати кандидатів до нього. Основою для об'єднання українських політиків мали стати такі засади: беззастережне визнання ідеї Української Самостійної Соборної Держави як найвищої ідеї українського народу; визнання революційних методів боротьби за Українську Самостійну Державу; маніфестація ворожого ставлення до московських більшовиків і німців як окупантів України; визнання демократії як устроєвого принципу органу.

Оскільки в Україні крім ОУН не діяла жодна політична організація, УГВР складалася не з членів політичних структур, а з конкретних людей, які мали відповідний стаж політичної чи громадської роботи. Ініціативний комітет докладав чималих зусиль, щоб до УГВР ввійшли представники всіх українських земель і всіх політичних середовищ, які визнавали ідеологічну платформу Ради.

▼ *Сотня «Льви» охороняє Збір УГВР. Село Сприня Львівської обл., липень 1944 р. Повстанцям напередодні вдалося провести успішну акцію проти німецького відділу, яка забезпечила їх новими одностроями та зброєю. Крайній праворуч із псами провідник Самбірської округи ОУН Кузьма Богдан – 'Борис'.*

▲ *Група жінок із УЧХ, котрі були господинями на лісничівці під час проведення Великого збору.*

Робота Ініціативного комітету закінчилася Першим великим збором УГВР, який відбувся 11—15 липня 1944 року в Карпатах у лісничівці на узбіччі гори Виділок, що на південь від села Сприня Самбірського району, під охороною відділів УПА.

Великий збір, який проходив під керуванням Ростислава Волошина як голови і Миколи Дужого як секретаря, сформулював і ухвалив основні законодавчі документи УГВР — «Устрій», «Платформу» й «Універсал» — та вибрав керівні органи УГВР. Уродженець Полтавщини, діяч Української Центральної Ради 1917—1918 років *Кирило Осьмак* став президентом; відомий політичний діяч міжвоєнного періоду, віце-спікер польського Сейму Василь Мудрий,

Кирило Осьмак (1890—1960) народився в с. Шишаки Миргородського повіту на Полтавщині. Навчався в Московському сільськогосподарському інституті. Активний учасник українського національного руху, член партії есерів. Член Центральної Ради; за Директорії працював при уряді УНР; брав участь у повстанському русі. Вперше заарештований більшовиками 1928 р. в зв'язку зі справою «Трест»; згідно з вироком, йому було заборонено жити у великих містах. Оселився в Курську. 1930 р. заарештований вдруге, присуд — 3 роки концтабору, згодом замінені на адмінвисилку до Сиктивкара. Звільнений 1934 р. і знову заарештований 1938. На волю вийшов 1940 р. Мешкав у Києві. Від літа 1942 р. співпрацював з бандерівським крилом ОУН, задіяний у пропагандистській роботі. У липні 1944 р. обраний президентом УГВР; склав проекти її «Платформи», «Універсалу». Більшовики арештували Осьмака через кілька місяців після Великого збору УГВР. Навіть не знаючи (до 1947) справжнього імені та посади в підпіллі, його засудили на 25 років ув'язнення. Радянські органи безпеки марно намагалися схилити Осьмака до співпраці. Помер нескореним у віці 70 років у Владімірській тюрмі. 2004 р. перепохований у Києві.

отець, доктор богослов'я Іван Гриньох та уродженець Харківщини Іван Вовчук — першим, другим і третім віце-президентами; професор Ярослав Біленький — генеральним суддею; генерал Роман Шухевич — головою генерального секретаріату та генеральним секретарем військових справ; Микола Лебедь — генеральним секретарем закордонних справ; Ростислав Волошин — генеральним секретарем внутрішніх справ.

Інші посади мали бути затверджені пізніше. Великий збір ухвалив також присягу вояка УПА та інші документи.

Плятформа Української Головної Визвольної Ради

1. Український національно-визвольний рух, створення Самостійної Української Держави та боротьба за її закріплення в 1917—1921 рр. поглибили національну свідомість і посилили політичну активність українських народніх мас.

Упадок української держави внаслідок чужого завоювання, зумовленого недостатнім внутрішнім об'єднанням українських національних сил, полегшив чужинцям запанувати на Україні. Це панування позначилось небувалим гнітом, масовим пограбуванням українського народу, поверненням його селянства й робітництва у справжнє кріпацтво, з нещадною експлуатацією і винищуванням мільйонових мас голодом і терором. Це страшне і криваве лихоліття упродовж 25 років навчило українські народні маси, що ніякий чужий політичний і соціяльний устрій не піде їм на користь і що тільки

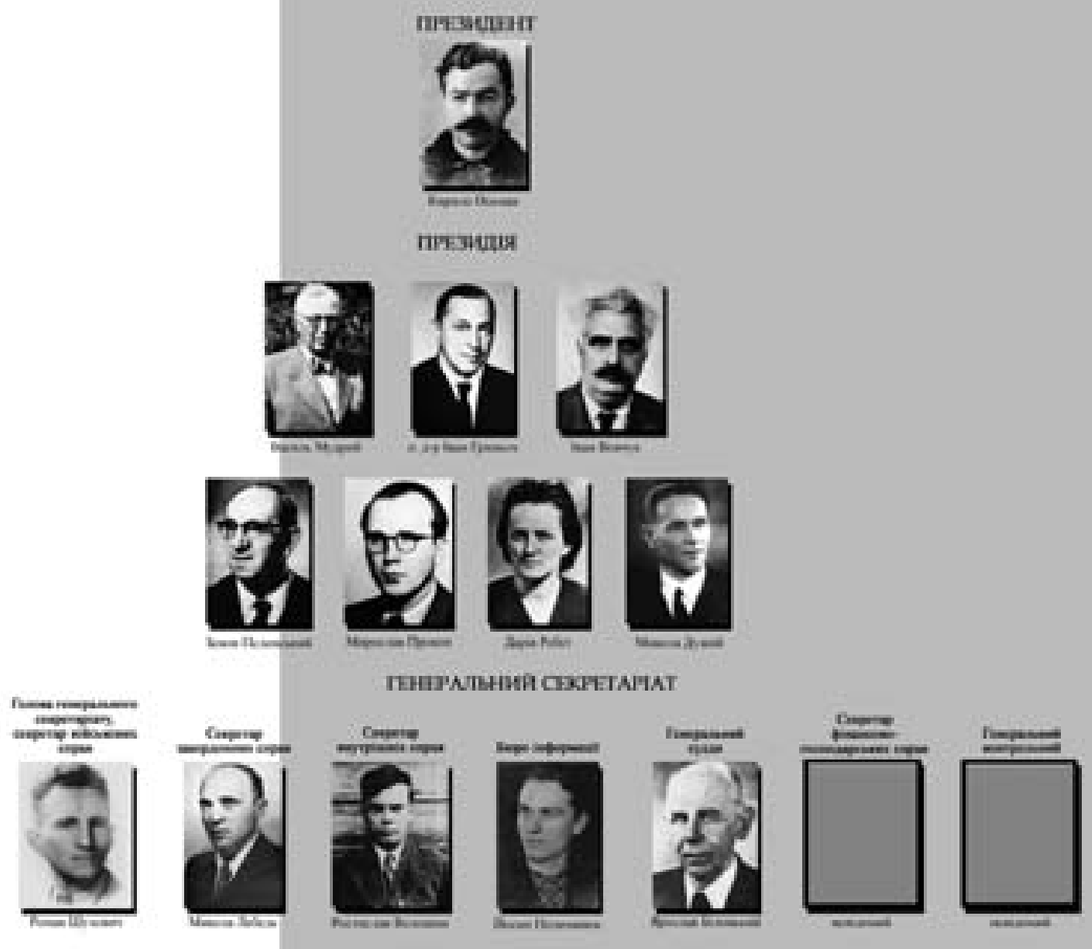

УНІВЕРСАЛ

Української Головної Визвольної Ради

Український Народе!

Українській Народе!

власна національна суверенна держава є єдиною передумовою та запорукою нормального життя і розвитку нації та її культури, матеріяльного й духовного добробуту народніх мас.

2. Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіялізмами, ведеться за оволодіння в першу чергу українських земель як вихідних позицій до панування у східній, а навіть у всій Європі. Вони стоять на позиціях тотальної, колоніяльної експлуатації українських земель та їх населення. Вириваючи українському народові всі матеріяльні й господарські засоби, вони нещадно винищують провідні національні українські сили, нищать національну культуру і національну свідомість у масах, колонізують край чужим населенням, а українське населення масово вигублюють або вивозять за межі України.

3. Проте ця війна виснажує також ворогів і приводить їх до соціяльного та політичного розкладу. Це створює сприятливі передумови для визвольної боротьби поневолених народів та полегчить їм остаточну перемогу.

4. З уваги на це необхідно:

а) у вирі сучасної тотальної війни оборонити український народ та його провідні кадри від фізичного знищення,

б) повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу.

Для здійснення цих завдань потрібний єдиний всеукраїнський національний фронт, організований на основі об'єднання всіх діючих національних українських сил, які змагають до української суверенної держави, і єдиний керівний центр.

Тому за ініціятивою Української Повстанської Армії (УПА), що утворилася в процесі збройної боротьби українського народу проти грабунків і насильств окупантів над мирним українським населенням, зорганізувався з представників усіх українських земель та українських політичних середовищ всеукраїнський провідний центр під назвою: Українська Головна Визвольна Рада (УГВР).

I. Цілі і завдання Української Головної Визвольної Ради

1. Об'єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-большевицького і німецько-гітлерівського імперіялізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

2. Визначувати ідейно-програмові напрямні визвольної боротьби українського народу.

3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державности і створення органів незалежної державної влади на Україні.

4. Репрезентувати, як верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і за кордоном.

5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво.

За Українську Самостійну Соборну Державу!

Воля народам! Воля людині!

БЮРО ІНФОРМАЦІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ (УГВР)

Випуск Ч. 2 Серпень, 1948 р. Рік вид. I

ПОСТАНОВИ

УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ

„ЗА БОРОТЬБУ В ОСОБЛИВО ВАЖКИХ УМОВАХ"

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА

6 червня, 1948 р.

II. Основні ідейно-програмові принципи

Збереження життя нації, національної єдности й культури — це перша й найвища ціль всякого здорового національного організму; національна суверенна держава є головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації та добробуту її громадян.

Тому українська нація в цей час повинна віддати всі свої сили для здобуття і закріплення власної держави.

Всі політично активні українські чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за самостійну українську державу, усунути всякі суперечливі питання соціяльно-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту.

Боротьба за національну самостійну державу може бути успішна тільки при умові, що вона буде проводитися незалежно від політичних впливів сторонніх сил.

На тій підставі УГВР визнає такі принципи своєї діяльности:

1. УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійности українського народу, зокрема проти більшовицьких і німецьких окупантів, та у співпраці з усіма прихильниками такої самостійности.

2. УГВР твориться на принципові повної політичної незалежности своїх прагнень від впливів сторонніх сил і чинників.

3. УГВР об'єднує всі провідні політичні елементи незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежности, що стоять на ґрунті політичної суверенности української держави та політичної незалежности українських визвольних прагнень.

4. УГВР приймає для об'єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД таку політичну соціяльну плятформу:

а) забезпечення народно-демократичного способу визнання політичного устрою в українській державі шляхом загального народнього представництва,

б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри,

в) забезпечення розвитку української національної культури,

г) забезпечення справедливого соціяльного ладу в українській державі без клясового визиску і гноблення,

ґ) забезпечення справжньої законности в українській державі і рівности всіх громадян перед законом,

д) забезпечення громадянських прав усім національним меншостям на Україні,

е) забезпечення права рівних спроможностей на освіту для всіх громадян,

є) забезпечення у трудовій господарській діяльності для всіх громадян вільної ініціятиви, регульованої вимогами й потребами цілости нації,

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування,

з) усуспільнення основних природних багатств країни: землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рільних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам,

и) удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчевої індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів,

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах,

ї) забезпечення вільного розвитку ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих верстатів і підприємств,

й) забезпечення права на вільну працю для фізичних та розумових працівників і забезпечення охорони інтересів робітництва соціяльним законодавством.

5. УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі зі всіма поневоленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність.

6. УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу.

Так було утворено підпільний український парламент, що впродовж десяти років, аж до моменту, коли останній Генеральний секретар УГВР Василь Кук потрапив у полон, очолював визвольну боротьбу українців.

▼ *Лісничівка – місце проведення Великого збору УГВР. Прогулюються о. І. Гриньох та В. Мудрий.*

Чотовий Іван Перцович – 'Лісовик'.

The Ukrainian Supreme Liberation Council

The Ukrainian Supreme Liberation Council (UHVR) was formed in July 1944, as the highest political authority of the Ukrainian national liberation movement. Its goal was the consolidation of all Ukrainian political forces which recognized the need for an armed liberation struggle and the need for external representation of national liberation movement in the world. The General Assembly of the UHVR headed by Rostyslav Voloshyn as the chairperson and Mykola Duzhyj as the secretary, formulated and passed basic legislative documents of the UHVR — «Ustriy», «Platforma» and «Universal» of the UHVR — and elected its leadership bodies. Born in Poltavshchyna, a member of the Ukrainian Central Council 1917—1918, Kyrylo Osmak became president; renown politician of the interwar period, the vice-speaker of the Polish Seim Vasyl Mudryj, Rev. doctor of theology Ivan Hryniokh and a native of Kharkivshchyna Ivan Vovchuk — the first, the second and the third vice-presidents respectively, professor Yaroslav Bilenky — the General Judge, General Roman Shukhevych — the chairman of the General Secretariat and the Secretary General of Military Affairs, Mykola Lebed — the Secretary General of Foreign Affairs, Rostyslav Voloshyn — the Secretary General of Internal Affairs. So was formed the underground Ukrainian parliament which for ten years up to the capture of the last UHVR General Secretary Vasyl Kuk, led the national liberation struggle of Ukrainians.

Запілля

Військові теоретики стверджують, що ефективне ведення війни можливе у тому випадку, якщо 10% дорослого населення країни, яка бере участь у війні, залучені до бойових дій, а решта працюють у військовій економіці, забезпечуючи боєздатність армії. Якщо ж відсоток призваних до діючого війська перевищить цей показник, — воно приречене на поразку. Військова економіка буде неспроможною ефективно задовольняти потреби фронту в озброєнні, боєприпасах, обмундируванні, харчах тощо через брак робочої сили. Тому очевидно, що без широкої підтримки населення ні ОУН, ні УПА не змогли би протягом десятка років протистояти найпотужнішим тоталітарним системам світу. Саме українські селяни взяли на свої плечі найбільший тягар повстанської боротьби. Вони були не лише бійцями УПА, але й складали основу її *запілля*, — висловлюючись сучасною термінологією, своєрідного тилу; вони найбільше постраждали матеріально, зазнали безжальних репресій, гонінь і переслідувань з боку ворога.

Завдання, що стояли перед запіллям, цим складним механізмом, який забезпечував життєдіяльність УПА та підпілля ОУН, стосувалися організації зв'язку, розвідки і контррозвідки, матеріально-господарського постачання, медично-суспільної опіки. Усіх їх вдавалося досить ефективно вирішувати завдяки правильно вибудуваній структурі запілля. Воно поділялося на військово-адміністративні клітини різних рівнів (станиця—кущ—підрайон—район—надрайон—округа) і в такий спосіб, фактично, повторювало структуру підпілля ОУН.

Розбудова запілля з усім його адміністративним апаратом та господарством розпочалася саме вчасно — 1943 року, тоді, коли відбувалося розгортання повстанських відділів, і потрібно було подбати про їхнє забезпечення.

Загальне керування і «фронтом», і запіллям здійснювало Головне командування УПА. Безпосередньо військово-адміністративною діяльністю керував комендант запілля *Ростислав Волошин* — 'Горбенко', який входив до складу Головного командування. Йому підпорядковувалися коменданти нижчих клітин із відповідними референтурами. Референтури виконували конкретні завдання у тій чи тій відведе-

Ростислав Волошин — 'Горбенко' (1911—1944) народився на Дубнівщині Рівненської обл. в сім'ї залізничника. До початку Другої світової війни був головою Української студентської репрезентації в Польщі (1933—1934). Політв'язень польських тюрем та концтабору в Березі Картузькій. У 1939—1941 рр. очолював Крайовий провід ОУН на ПЗУЗ. Був ув'язнений радянською владою за діяльність в ОУН, а з початком німецько-радянської війни — знову ув'язнений німцями. Після звільнення 1942 р. працював заступником директора Обласної кооперативи у Рівному. В підпіллі був співорганізатором УПА, комендантом запілля. Брав участь у роботі III Надзвичайного великого збору ОУН, де його обрано членом Бюро Проводу. Головував на Конференції поневолених народів Східної Європи і Азії (листопад 1943). Також брав участь у роботі Великого збору УГВР, де його обрано до Генерального Секретаріату. Загинув 22 серпня в бою з внутрішніми військами НКВД під час переходу фронту в с. Гаї Нижні Дрогобицького району Львівської області.

Запілля — військово-господарський комплекс УПА, який, опираючись на прихильне цивільне населення, забезпечував економічні, кадрові та інформаційні потреби повстанського руху.

▲ *Зустріч повстанців із зв'язковою. Гуцульщина.*

▼ *До повстанців завітала зв'язкова 'Степова'.*

ній їм ділянці. Наприклад, господарська референтура відповідала за організацію постачання до повстанських відділів, а організаційно-мобілізаційна — за створення людського резерву, за організацію самооборони населення — Самооборонних кущових відділів.

Варто зупинитися на головних сегментах діяльності запілля.

Насамперед, зв'язок. Це була своєрідна нервова система цілого визвольного руху. Від швидкості й злагодженості його роботи, без перебільшення, залежав успіх боротьби. Тому до цієї ділянки, оформленої в окрему службу, ставили особливо високі вимоги. На керівників служби та керівників зв'язкових ліній завжди відбирали людей із добрим організаційним хистом. Непересічною відвагою, а головне відповідальністю відзначався навіть звичайний зв'язківець. Він мав бути готовим виконати завдання і вдень, і вночі та за будь-якої погоди. Як «носій» важливої інформації він мав виняткову цінність для підпілля і, мабуть, ще більшу для ворога, тому його життя завжди було у смертельній небезпеці — зв'язківець не повинен був потрапити у полон живим. Зв'язковими лініями інформація спускалася від Головного командування до найнижчих клітин у вигляді наказів, розпоряджень, інструкцій та піднімалась у зворотному напрямку — у вигляді звітів, повідомлень тощо. Велику небезпеку для підпілля становила ворожа агентура, впроваджена в лінії зв'язку, адже по цих лініях також рухалися провідники ОУН і працівники штабів УПА, а загибель керівництва могла паралізувати роботу всієї підпільної структури.

Із наказу організаційно-мобілізаційного референта ВО «Заграва» про організацію зв'язку:
«Наказую:
1. Всім організаційно-мобілізаційним референтам до дня 10.IX.43 р. зорганізувати в запіллі військовий зв'язок…
а) На кожній штафетній лінії мусить бути контрольний пункт…, де контролюється всіх людей, котрі переходять по лінії.
б) При переїзді штафетою вищих командирів або перевозі важних річей (амуніція і т. п.) лінія має бути обставлена вартою.
в) Всі залізничні переїзди, кудою переїжджають наші друзі, добре обставити вартою…
г) Всі зв'язкові пункти, що межують не далеко рік, мають постаратися мати від 6-ти до 10-ти човнів. Човни мають служити до переправлення війська чи транспортів.
д) Кожний пункт зв'язку мусить мати 2 (два) верхівці та 2 (дві) фірманки службових.
е) Всіх людей, речі та почту, яка переходить через зв'язок, з місця відставляти на слідуючий пункт.
є) Кожний зв'язок мусить мати книжку, де нотується всі ґрипси, котрі переходять через зв'язок. Кожний відбір та передачу ґрипсів зв'язкові посвідчують з зазначенням години.
ж) Від всіх зв'язкових вимагається точності, солідарності, справності та конспіративного поведення. За недотримання цих точок гостро каратиметься.
з) Не вільно по організаційних зв'язках відправляти людей до УПА, персонально не перевірених. Таких людей передавати на мобілізаційні пункти…
Постій, дня 3.IX.1943 р.

Організаційно-мобілізаційний референт воєнної округи (Тарас)».

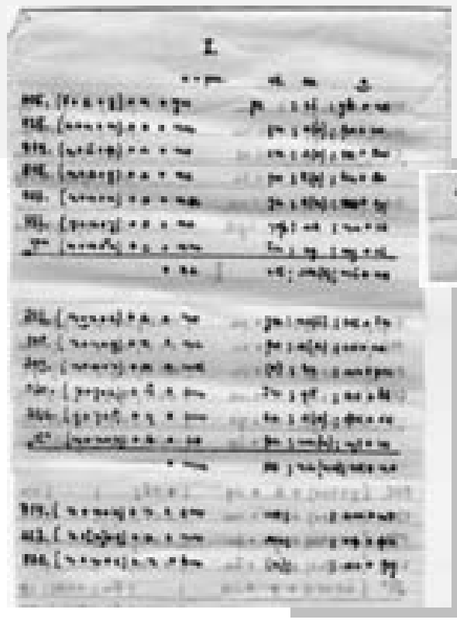

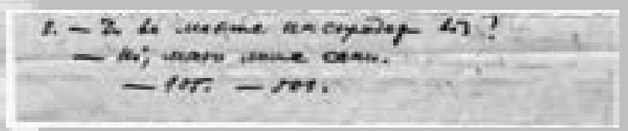

Здебільшого зв'язківцями працювали жінки, рідше чоловіки; було серед них і чимало дітей. Це пов'язано з тим, що жінки та діти викликали найменші підозри у ворога. Зазвичай зв'язківці жили легально, весь час перебуваючи на очах у людей.

З початком 1943 року відділи УПА користувалися зв'язковими лініями мережі ОУН. Але зі збільшенням кількості відділів та розширенням території їхньої дії армія розвинула власну мережу зв'язку, таким чином розвантаживши організаційний зв'язок. Окрім того, поряд з основними лініями створювали запасні, котрі задіювали, якщо порушувалася робота основних. Щоб мінімізувати небезпеку розриву зв'язку між двома клітинами, скажімо, між окружним і надрайоновим проводами ОУН, на лінії працювали два зв'язківці. Один рухався від вищої клітини до нижчої, а другий — у протилежному напрямку. У разі загибелі або полонення одного з них другий швидко відновлював функціонування лінії.

У підпіллі використовували кілька видів зв'язку. «Живий», піший зв'язок між окремими населеними пунктами, станицями та кущами обслуговувало цивільне населення, а між вищими клітинами (від підрайону і далі) — підпільники. Існував також зв'язок за допомогою «мертвих» пунктів. За участі керівника лінії заздалегідь визначали таємні місця, куди зв'язківці приносили і звідки забирали повідомлення. Між відділами УПА, штабами різних рівнів, а також штабами і відділами функціонував кінний кур'єрський зв'язок. Його маршрути мали бути прокладені так, щоб інформація, наприклад, від Крайового військового штабу групи УПА-«Захід» до штабу Воєнної округи «Буг» надійшла не пізніше ніж за 24 години. Всередині самої Воєнної округи інформація від штабу до куренів та сотень мала потрапляти не пізніше ніж за 12 годин.

◀ *Радисти групи УПА-«Північ» за роботою. Волинь, 1943 р.*

◀◀ *Повстанські зашифровані повідомлення: грипси та паролі.*

▼ *Валка господарського забезпечення в дорозі. Івано-Франківщина.*

1943 року в групі УПА-«Північ» повстанці частково налагодили всередині окремих Воєнних округ польовий телефонний зв'язок, використавши трофейну апаратуру. Для цього було організовано курси радистів. Один із них у 1944 році проходив на Долинщині в Івано-Франківській області.

Зі спогадів підполковника УПА Степана Фрасуляка — 'Хмеля' «Тактичний відтинок "Магура" (Калуська округа)»:
«В селі Липі відбувався курс радистів. Його провадив бувший провідник обласного зв'язку, студент техніки, друг 'Кирило'. Був він людина інтелігентна, проворна, працьовита і щиро віддана Організації. 'Кирило' був свого рода організатором, свідоцтвом того — його нове псевдо 'Дідько'. Працю трактував поважно, та вимагав також солідності від своїх підчинених. Учасників курсу було двадцять осіб, з того вісімнадцять жінок і два мужчини. Щоб удержати у карності той людський конгломерат, треба було бути направду оригіналом. Протирежимні проступки, як невивчення лекції, недопильнування дижуру, романси дівчат, карав бігом довкола хати босо по мокрій траві та карною стійкою. Карна стійка відбувалась в той спосіб, що "покарана" діставала незаладованого кріса або гранату без запальника і мусіла стояти на стійці по вечірній зорі одну або дві години. Озброєння курсу: папашка і пістоль провідника 'Кирила', кріс курсанта 'Іскри', граната курсанта 'Орла'. Заняття тривали поденно по десять годин. Вони були теоретичні — електрофізика, та практичні — надавання і відбирання азбуки Морзого. Як деяким важко приходилось ті предмети вивчати, свідчить уложена курсантами пісня:
Інструктор 'Кирило' нас навчав,/ Про закони Ома викладав, / Про закони Ома, / Аж болить голова, викладав. / Радистою ніколи я не буду, / Бо все, що вже знаю, то забуду, / Бо ті різні "та-та" / Роблять з мудрого вар'ята».

За німецької окупації між відділами Головного військового штабу налагоджували також Центральний технічний зв'язок за допомогою радіостанцій, але він так і не був уведений в дію.

Окремі зв'язкові лінії забезпечення поєднували господарські структури запілля з армією та керівництвом ОУН різних рівнів. Цими лініями рухалися валки зі зброєю, спорядженням, харчами тощо. Приховати від ворога переміщення кінної валки було непростим завданням. Тому на таких лініях, у конспіративних пунктах, розміщувались окремі відділи охорони та розвідки. Поки валка підходила до пункту, повстанці вже мали зібрати інформацію про присутність і переміщення ворога у районі. В разі небезпеки всякий рух негайно припинявся. На конспіративних пунктах зв'язкових ліній забезпечення створювали умови для відпочинку харчових, ремонту возів чи саней, заміни коней.

Наступна ділянка — це господарське постачання. Його в підпіллі було організовано не менш ефективно й не менш оригінально. Постачанням опікувалися господарські референтури. У відділах УПА вони співпрацювали з інтендантами, які відповідали за забезпечення стрільців.

◄ *Ганна Танасійчук (серед жінок у центрі), господарчий референт ОУН. Дочка Петра Домнюка — 'Степового', дружина Петра Танасійчука — 'Кучерявого' (третій ряд знизу, перший зліва). Народилася в с. Стебні.*

Рівень матеріального забезпечення повстанської армії прямо залежав від ставлення до неї з боку населення. Вона діяла на фактично окупованій чужоземними військами території, а тому не могла розраховувати на допомогу ззовні. Це суттєво відрізняло українських повстанців від червоних партизанів, які, з одного боку, отримували допомогу з радянського тилу, а з іншого, вдавалися до примусових реквізицій, ставлячи під загрозу виживання селян.

Командування УПА пішло зовсім іншим шляхом. У штабах скрупульозно вивчали економічне становище районів, у яких діяли відділи, та аналізували матеріальні можливості населення. У бідних гірських районах Карпат не створювали багато великих відділів; натомість більше їх формували у прикарпатських районах, де населення було заможнішим і могло прогодувати таку кількість вояків. Господарники розробили норми податку для селян. Його величину розраховували так, щоб селянин, здавши цей податок, а також накладений ворожою адміністрацією контингент, міг годувати свою сім'ю та підтримувати господарство. Від обсягів зібраного податку залежала чисельність армії.

Найнижчою клітиною господарської служби була станиця на чолі зі станичним. На ньому лежала титанічна організаційна робота зі збору харчів (зернових, худоби, птиці), взуття та одягу; обліку матеріально-технічного забезпечення (возів, упряжі, ковальського

З «Інструкції про закопування збіжжя та консервування м'яса»:
«Спосіб закопування збіжжя.
1) Викопати на височині (де б не підходила вода) глибоку яму.
2) На спід положити чисту солому в околотах в грубості 50 см, тоді з боків ставити солому, придержувати тичками, щоби солома не падала, в грубости 40—50 см.
3) По поставленні соломи по боках всипати на спід житньої полови або ячмінної в грубості 20 см.
4) В так приготовану яму сипати збіжжя…
5) По насипанні збіжжя сиплемо знову 20 см. полови, а відтак даємо 50 см соломи… а тоді землю в грубості одного метра, щоб не доходило повітря. Ями на збіжжя краще копати на стерні, а зараз ранком поорати, щоб не було сліду. Землю треба вивозити завжди в іншому напрямку. Так замагазиноване збіжжя може зберігатись цілий рік, а навіть і більше без зіпсуття.
Спосіб консервування м'яса.
1) Посуду (бочку) добре обмити, щоб не було запаху.
2) Треба до бочки зробити друге дно, щоб по наложенні м'яса вставити його.
3) Приготовити соляний розсіл. Один кг солі на 3 л води. Воду брати чистоджерельну або переварену. На 100 кг м'яса потрібно 25—30 л такого розсолу.
4) Свіжу, забиту худобу розбирається, вирізуючи м'ясо від костей… М'ясо рубати на куски не більше 1—2 кг, класти один кусок при другому тісно, щоби не було порожніх шпар. Так накладене м'ясо заливаємо тим заздалегідь приготованим розсолом. Вливаємо його поволі, щоб входив у середину. Коли вже розсіл перестане входити (заждати кілька годин), залити розсолом, щоб закрилось м'ясо, заднити бочку й так вставленим дном наверх закопати бочку…
Так законсервоване м'ясо може стояти около року, і дуже критичний момент буде зліквідований. Вистачить в такому моменті витягнути та вкинути 20—30 кг до горшка, не потрібно води, а борщ буде знаменитий, як на совітську дійсність буде це оказія».

приладдя, будівельних матеріалів та ін.). Все це у потрібних кількостях передавали у розпорядження районних господарників, які створювали бази постачання. Ці бази становили систему криївок та бункерів у важкодоступних лісових масивах.

Районові та підрайонові господарники на письмову вимогу інтендантів видавали для забезпечення сотень, боївок, проводів ОУН, осередків пропаганди (видавництв, друкарень) необхідну кількість військового майна чи харчів, провадячи при цьому суворий облік.

На потреби підпілля збирали серед населення грошові позики в обмін на своєрідні підпільні облігації — *«бофони»*. Повстанці вірили, що зі здобуттям незалежності Українська держава компенсує населенню витрати згідно з цими документами.

Ніхто з повстанців не мав права нічого забирати в селі самочинно, без дозволу станичного. Подібні випадки розцінювалися як грабіж, і Служба безпеки карала винних смертю. Селянам, у яких було забрано худобу або інше майно, обов'язково залишали відповідну посвідку. По-перше, це доводило, що майно дійсно пішло на повстанські потреби, а по-друге, органи радянської влади не могли довести, що селянин, пред'явник такого документа, віддав зерно або худобу добровільно. Це рятувало селян від вивезення у Сибір за «бандпособництво». Хоча такі «хитрощі», на жаль, не завжди рятували від кари. Харчі та одяг дозволялося купувати в селян або вимінювати на здобуті в боях речі, але, знову ж таки, лише з дозволу командування відділу та за відома станичного.

У повстанських республіках створювали бази окружного значення і підпорядкування. Тут організовували кравецькі, шевські, ремонтні та інші майстерні, пекарні, млини, круподерки, коптильні, м'ясарні, де готували м'ясо до тривалої консервації. Виготовляли також повидло, олію, магазинували молоко, масло та сметану. Все це повстанці ховали у схрони і бункери, які будували за особливими технологіями.

Постій, дня 28 червня 1944.
Курінь «Промінь». Сотня «Журавлі».
Відносно харчів.
До повітового проводу в постою.
Запотребування на харчі від дня 29.VI. до 5.VII. включно 1944 р. на харчевий стан сотні «Журавлі» 180 людей.

		на особу	на стан	на тиждень
1.	Круп	0,25 кг	45 кг	315 кг
2.	Грох	0,25 кг	45 кг	315 кг
3.	Бараболя	0,8 кг	144 кг	1080 кг
4.	Хліб	0,8 кг	144 кг	1080 кг
5.	М'ясо	0,3 кг	54 кг	378 кг
6.	Товщ	0,08 кг	14,4 кг	180 кг
7.	Сіль	0,04 кг	7,2 кг	90 кг
8.	Ярина	0,04 кг	7,2 кг	90 кг
9.	Кава	0,02 кг	3,8 кг	45 кг
10.	Цукор	0,04 кг	7,2 кг	90 кг
11.	Мука	0,15 кг	27 кг	189 кг

Підписав сотенний
(Журавель)

Бофони (скорочення від «бойовий фонд») — грошові документи (квитанції) з оунівською чи національною символікою та відповідними написами («бойовий фонд ОУН», «революційний фонд ОУН»), із зазначеними номіналами (іноді без них), які уповноважені особи від імені ОУН видавали населенню за внесені добровільно, стягнуті як контингент, реквізовані кошти у вигляді готівки, іноді — продуктів харчування, одягу тощо. Також використовувані в агітаційно-пропагандистській роботі.

На Волині у повстанських республіках господарники навіть зуміли організувати «фабрики», де виготовляли цигарковий папір, тютюн та цигарки.

Восени з таких баз видавали інтендантам харчі та все необхідне для відділів та різних осередків з обрахунку на кілька місяців. Ті ж ховали одержані запаси вже у власних криївках. Це робили для того, щоб запобігти розконспіруванню баз, адже взимку, на снігу, приховати сліди було дуже складно.

Ще одним джерелом забезпечення повстанців був ворог. У боях, нападах на гарнізони, через обмін на полонених сотні УПА поповнювали запаси військового майна — спорядження, боєприпасів та зброї. Теренова сітка практикувала обмін харчів на зброю деморалізованого ворога. Угорці, відступаючи, радо віддавали міномети за поросят, стрілецьку зброю — за хліб, сало, картоплю.

У відділах не мало бути нічого зайвого. Всі надлишки військового майна зосереджувалися в бункерах і криївках, за які відповідав референт-зброяр. Він вів облік зброї та набоїв і подавав зібрану інформацію своїм безпосереднім начальникам. Тож вищі референтури завжди знали, якою кількістю зброї вони володіють і скільки сотень ще можуть сформувати. Вони також проводили «модернізацію» відділів — старалися забезпечити їх однотипною зброєю відповідно до штатного розпису. Також зброю, що до неї було обмаль набоїв, замінювали на таку, для якої набоїв вистачало. Референти-зброярі контролювали зброярні — майстерні, де ремонтували або виготовляли зброю. У жовтні 1943 року на півдні Волині працювала майстерня, де робили гранати типу «Комар», що їх спроектували повстанські конструктори. Діяли також майстерні, де виготовляли сідла — у кожній Воєнній окрузі планувалося сформувати по одній сотні кавалерії.

Поповненням повстанських лав займалися організаційно-мобілізаційні референтури у складі штабів груп, Воєнних округ і Тактичних відтинків. Вони вели облік боєздатного населення,

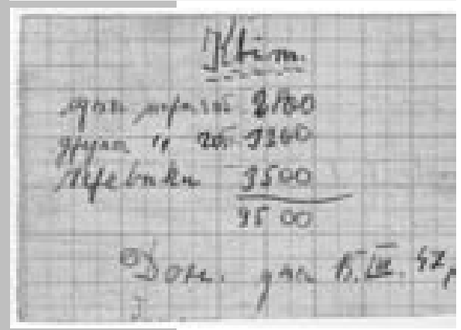

Зі спогадів підполковника УПА Степана Фрасуляка — 'Хмеля' «Відтинок "Маґура" (Калуська округа)»:
«Договорившись із провідником обласного постачання другом 'Левком', зініціювали ми заховати в полосі таборування старшинської школи "Оленів" харчову базу. Марево голоду було усунено. День і ніч валки, повні харчів, надходили до бази, якою завідував бувший чотовий старшинської школи друг 'Спартак'.
…Повстанчі відділи мали магазини, повні найрізнородніших харчів, почавши від разової до найбілішої муки, круп, стручкових, м'яса, масла, смальцю, солонини, мармеляди, цукру, паками (тисячами) яєць, денно кількасот літрів молока, повні бідони сметани…»

▲ *Квит – документ, який засвідчував, що селянин видав майно на потреби УПА.*

◤ *Повстанська кравецька майстерня. Однострій шиє хорунжий Володимир Якім'юк – 'Аскольд'. 1948 р.*

▶ *Відділ Військової польової жандармерії куреня «Скажені» ТВ 22 «Чорний ліс» (Івано-Франківщина) 1944 – 1945 рр. Другий зліва – Михайло Штурмак – 'Крук', командир курінної жандармерії.*

Із «Правил Польової жандармерії при УПА»:
«Польова жандармерія підлягає командирові УПА і виконує його накази. Діяльність її сягає не тільки в межах УПА, але й поза тим в терені.
1. Жандармерія перевірює і переписує всіх осіб, замічених у шкідливій діяльності серед війська, як тих, що сіють паніку, підривають довір'я до проводу і командирів, поповнюють вчинки шкідливі для населення, для війська і т. д.
2. Переловлюють дезертирів і видають відповідні кари, що встановлені командуванням УПА.
3. Допильновують порядку під час постою. Уважають, щоби повстанці після зазначених годин не вештались поза своїми квартирами. Таких переловлювати і відставляти до командира сотні, вимагаючи при цьому відповідної кари, яку вимірює сама жандармерія.
4. П'яних і тих, що не відповідно поводяться перед населенням, жандармерія має право притримати і відповідно покарати…
7. Кари стосується відповідно до провини. До військових стосувати всі роди кар, що застосовуються в рядах УПА, включно до кари смерті.
Карою смерті карати:
а) За дезерцію, б) За зраду військової тайни, в) За втрачену зброю, г) Розкладову роботу та сіяння паніки серед війська, д) За крадіж, е) За свідоме діяння на шкоду населення, є) За надмірне вживання алкоголю, ж) За невиконання наказів».

складали мобілізаційні плани. У структурах теренової сітки від надрайону і нижче з призовним контингентом працювали військові інструктори.

Відділи УПА формувалися на добровільній основі. Щоправда були також спроби провести мобілізацію, але в такому разі до армії потрапляв малоідейний, іноді аморальний елемент. Як наслідок, у відділах ширилися дезертирство та злочинні дії. Такі сотні не відзначалися високою боєздатністю, в перших же боях вони зазнавали поразки й розпадалися. Це, своєю чергою, гнітюче впливало на населення й загрожувало втратою підтримки та довіри з його боку. Тому, зазнавши мобілізаційних невдач, командування відмовилося від таких заходів.

Щоб підтримувати дисципліну у відділах, було створено особливий орган — Військову польову жандармерію, яка займалася пошуком дезертирів і поверненням їх до відділів, з'ясовувала долю повстанців, що пропали під час бою або відбилися від відділу на марші, виконувала покарання та стягнення. Іноді жандарми розслідували військові злочини — невиконання наказу абощо.

Процедура призову новобранців була чітко продумана. Штаби вказували нижчим тереновим проводам, яка кількість новобранців потрібна для формування відділу. Тоді станиці відправляли на призовні пункти групи добровольців. Усіх їх оглядала призивна комісія, до якої входив лікар, один член обласного та один окружного проводів, окружний організаційно-мобілізаційний референт, а також референт Служби безпеки.

Лікар вирішував, хто за станом здоров'я придатний до служби у війську, а хто ні. Хворих відправляли додому, з тими, хто залишився,

◀ *Стрільці СКВ на військовому вишколі.*

далі працювали представники проводів. Вони вивчали списки призовників, проводили з ними бесіди. Обов'язково зверталося увагу на рекомендації теренової сітки та зауваження референта СБ. Після цього майбутніх повстанців скеровували до сотень, де вони мали пройти початковий бойовий вишкіл тривалістю не менше кількох тижнів. Справжній гарт і досвід повстанці здобували вже у боях.

Діючі відділи нерідко поповнювали з особливого кадрового резерву — Самооборонних кущових відділів (СКВ).

СКВ — це своєрідне явище в структурі визвольного руху. Якщо найменшою організаційною одиницею запілля й теренової сітки ОУН була станиця, то СКВ були найменшою військово-адміністративною одиницею, своєрідним «містком» між військом та підпільною адміністрацією.

До одного СКВ належало боєздатне населення одного або кількох сіл. Чисельність СКВ коливалася від 10 до 50 стрільців. На чолі відділу стояв військовик, або військовий інструктор, який підпорядковувався районному провідникові у адміністративних питаннях та організаційно-мобілізаційному референтові — у військових. До складу самооборонного відділу входили також зброяр, референт зв'язку, референт безпеки, господарник та пропагандист. У бойовій ситуації всі вони виконували накази військовика.

Головним завданням кожного СКВ була організація оборони одного чи кількох сіл, тому ці відділи ніколи не рейдували і не переходили з району в район. Якщо до села на постій прибувала сотня, місцевий СКВ підпорядковувався командирові сотні і виконував його завдання в межах території, належної до цього населеного пункту.

Суть адміністративної роботи СКВ полягала в тому, що вони забезпечували постачання харчів і одягу до відділів УПА та вищих клітин проводу, охороняли харчові валки.

Стрільці СКВ також обслуговували зв'язкові лінії, подекуди переносячи пошту, але здебільшого — виконуючи охоронні функції. Вони ж забезпечували всім необхідним шпиталі УЧХ — доставляли ліки, перев'язний матеріал, організовували прання одягу.

До СКВ належала також служба Суспільної опіки (СО). Вона надавала матеріальну допомогу населенню, що постраждало під час німецьких чи більшовицьких облав. СО піклувалася про вдів полеглих у боях повстанців, давала притулок дітям, чиї родини більшовики вивезли до Сибіру, а якщо була така можливість, то навіть

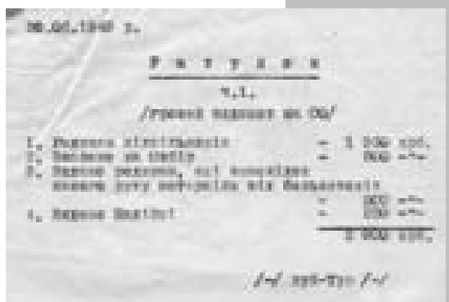

виплачувала грошову компенсацію господарям, які втратили нерухоме майно внаслідок бойових дій.

Однією з форм допомоги була «взаємодопомога населення». Наприклад, якщо в родини, де були малолітні діти, влада конфіскувала корову, то СО забезпечувала цю родину коровою коштом господарів, котрі мали їх кілька; або ж зобов'язувала сусідів, у яких корова залишилася, за грошову винагороду забезпечувати таку родину молоком.

Пропагандист СКВ провадив бесіди з населенням, поширював літературу на своєму терені, підтримував контакти з учителями, допомагав організувати навчання дітей.

До всіх командантів запілля надрайонів в окрузі
Багато родин, яких опікуни (батьки, чоловіки, сини) знаходяться в УПА, потребують допомоги. До цього часу родинами цими ніхто не інтересувався, і це викликало наплив прохань (заяв) о поміч безпосередньо до штабу УПА.
Наказую командантам надрайонів наложити обов'язок на командантів районів та їх організаційно-мобілізаційних референтів взяти на облік всі родини, потребуючих допомоги, яких члени знаходяться в УПА, та стало ними опікуватися.
Таким родинам належить при помочі допомогових комітетів і наших господарчих органів допомогти харчевими продуктами, зорганізувати підводи для привезення їм палива (якщо не мають своїх коней), допомогти в обробці землі, забезпечити квартирами та уділити іншої можливої допомоги.
Зобов'язати командантів районів надсилати вам кожного місяця звіти: скільком родинам військових УПА уділено і якої допомоги.
Звіти в цій справі з надрайонів прошу надсилати мені до 10-го кожного місяця.
Слава Україні!
Постій, дня 30 вересня 1943 р.
КЗВО (Юрко)

Референт СБ займався збором первинної інформації про ворога у терені, відслідковував організацію і діяльність ворожої агентури в селі.

Звичайно, СКВ діяли не в кожному селі, бо не всі села однаково були охоплені мережею ОУН та запілля. Десь підпілля було занадто слабким через власні втрати, ворожий терор і деморалізацію населення; а десь мережа була достатньо сильною, проте самооборона все одно не створювалась, — тоді її функції виконувала станиця ОУН.

Незважаючи на всі труднощі визвольної боротьби, шалений психологічний тиск і терор, який чинили каральнорепресивний та партійно-ідеологічний апарати радянської влади, повстанське запілля до кінця 1940-х років залишалося моральною опорою УПА.

The UPA zapillia

The UPA's armed and propaganda activities relied on the well-developed system of the zapillia (translated as «rear» units as opposed to «front»). The zapillia — a versatile structure of the UPA military-logistics complex, supported by mass participation of sympathetic civilians, carried out the tasks of economic, personnel and informational supply of the insurgent movement. Thus, the zapillia had the following functions: organization of communication services, intelligence and counterintelligence, material-economic supplies, medical-social care, formation of the army personnel reserve. Both the «front» and the «rear» were under the control of the UPA Supreme Command. The commandant of the zapillia Rostyslav Voloshyn — 'Horbenko', one of the members of the Supreme Command, was in charge of the military-administrative activity. Commandants of lower divisions with the corresponding staff sections (referenturas) were under his command. Staff sections carried out specific tasks on territories allocated to them. For example, the logistics staff section was responsible for the organization of supplies for insurgent units and the organizational-mobilization one — for creating the reserve, the organization of self-defense of the population — the self-defense «bush» units. The effective work of the insurgent zapillia guaranteed the UPA's fight for the long run.

◤◤ *Документ Суспільної опіки про надану допомогу родинам підпільників.*

◀◀ *Донесення розвідки. Командири: другий зліва Петро Мельник – 'Хмара', третій Назарій Данилюк – 'Перебийніс' та чатвертий Дмитро Білінчук – 'Хмара'.*

Український Червоний Хрест

Польовий медпункт УПА. Закерзоння, 1946 р.

◄ *Надання медичної допомоги пораненому воякові УПА.*

▼ *Дівчина з УЧХ надає допомогу пораненому повстанцю.*

Одним із головних чинників нормального функціонування армії є постійне медичне забезпечення. Від самого початку у відділах Української Повстанської Армії створили окрему санітарну службу. Коли навесні 1943 року структуру УПА було уніфіковано, постала спеціальна медична служба — Український Червоний Хрест (УЧХ).

Завданням УЧХ було забезпечувати догляд за хворими та пораненими вояками УПА, залучати кваліфікованих лікарів, налагоджувати постачання та виробництво ліків, обладнувати підпільні шпиталі, проводити вишколи для медиків-новачків і вояків УПА, готувати методичні посібники з медицини.

Першою головою УЧХ стала *Катерина Зарицька*, а після її арешту 1947 року службу очолила *Галина Дидик*, яка залишалася на цій посаді до арешту 1950 року.

Навесні 1943 року на Волині розпочалися масштабні бої проти німецьких каральних загонів, саме тоді УЧХ широко розгорнув свою роботу. Українські лікарі працювали у двох напрямах. Одні, прикріплені до відділів УПА, в умовах бойових дій надавали першу допомогу пораненим, часто — виносячи їх з-під обстрілу та доправляючи до лікарень.

Інші лікарі працювали при районних військових шпиталях, куди привозили тяжкопоранених. Окрім повстанців, вони лікували й цивільне населення, постраждале внаслідок терору німецьких, радянських чи польських

Зі спогадів Ярослави Романини-Левкович:
«У той час доволі тяжко було з ліками, і я нав'язала зв'язок у Жовківщині в селі Глинське зі станичною Марійкою, на псевдо 'Валя'. Вона мала сестру у Львівському медінституті на фармації. Ця студентка діставала потрібні нам ліки, а 'Валя' доставляла їх. Я кілька разів отримувала від неї бандажі і ліки».

Зі спогадів Модеста Ріпецького:
«Проблема постачання ліків, хірургічних інструментів та інших медичних припасів для Санітарної служби новозорганізованого куреня не становила серйозних труднощів. Незабаром мені вдалося придбати більше припасів, як було потрібно. Завдячували ми це передусім місцевому населенню. Заклики підпільної мережі ОУН в час німецької окупації: організувати для Української Повстанської Армії ліки, військові уніформи, взуття, зброю, харчі — знайшли спонтанну піддержку цивільного населення».

◄ *Петро Скобельський (1914 – 1945). 1939 р. закінчив Львівський медичний інститут, за фахом лікар-хірург. 1941 р. очолив комісію, що дослідила знущання та знищення української інтелігенції в тюрмі Золочівського замку. Доброволцем пішов у дивізію «Галичина». Загинув у лавах УПА 1945 р.*

Катерина Зарицька — 'Монета' (1914—1986) народилася в м. Коломиї. Донька відомого українського математика, професора Львівського університету Мирона Зарицького. У 1930-х рр. входила до жіночої розвідки у відділі розвідки КЕ ОУН. 1934 р. арештована у справі Перацького, звільнена у травні 1939 р. внаслідок амністії. Одружилася з відомим діячем визвольного руху Михайлом Сорокою. У березні 1940 р. її, вагітну, арештували разом із чоловіком, з яким вона при житті більше не зустрілась. Вийшла на волю 1941 р.; продовжила навчатися на інженера. 1943 р. організувала та очолила підпільний Український Червоний Хрест. Провідниця жіночої сітки ОУН. Активно працювала в підпільній пропаганді, під псевдонімом 'У. Кужіль' написала кілька важливих політично-ідеологічних статей. Зв'язкова Головного командира УПА Р. Шухевича. Керівництво визвольного руху відзначило її Срібним хрестом заслуги. Схоплена у вересні 1947 р. на залізничній станції в м. Ходорові. 1952 р. засуджена до 25 років тюрми. Вийшла на волю 21 вересня 1972 р., жила у м. Волочиську Хмельницької. Померла 29 серпня 1986 р. 28 вересня 1991 р. перепохована на Личаківському цвинтарі у Львові у спільній могилі з М. Сорокою, чий прах привезли з Мордовії.

Галина Дидик — 'Анна' (1912—1979) народилася в с. Шабалин Бережанського повіту на Тернопільщині. Під час Другої світової війни стала співорганізатором Українського Червоного Хреста. 1939 р. вперше заарештована радянською владою. Від 1944 р. провідниця УЧХ на Тернопільщині, а 1947 р. керувала всією структурою УЧХ. Виконувала функції зв'язкової Головного командира УПА Романа Шухевича. Заарештована в березні 1950 р. радянськими органами безпеки. Засуджена на 25 років тюремного ув'язнення, яке відбувала у м. Володимир (Росія), потім у Мордовії. Після звільнення 1971 р. оселилась у м. Христинівка на Черкащині. Похована у Бережанах.

▲ *Лікар надрайону «Бескид» (Лемківщина) Богдан Крук – 'Мелодія' (стоїть посередині) із пораненими, охороною та санітаркою. Село Затварниця, осінь 1946 р.*

Зі спогадів Модеста Ріпецького:
«Тимчасовий пункт медичної допомоги містився на середньому відтинку, недалеко від сотенного 'Веселого'. Там на горбках також були на становищах курінний ад'ютант 'Бір' та капелян о. 'Яворенко'. На середньому відтинку важко поранених не було, а тим кільком легко раненим мені з 'Гуцулом' треба було накладати перев'язки лежачи, бо ворог тримав сотню під досить цільним обстрілом. Важко ранених ми мали в пляні відставляти до сіл Смерек та Ветлина найкоротшим шляхом, шутрованою гірською дорогою».

Зі спогадів Ярослави Романини-Левкович:
«Ми подалися прямо в Бутин, бо там якраз привезли тяжко пораненого, який вже мав гангрену. Що я там застала? На ліжку лежить блідий молодий хлопець. Лікар ходить розтривожений по хаті і молиться, бо треба ампутувати руку, а він не хірург, а терапевт і має всього три скальпелі. Коли йому сказали, що прийшла районова, тобто я, він втішився і звернувся до мене за порадою, що робити. Йому треба було моральної підтримки. Я запитала, який він бачить вихід з положення. На це він відповів, що коли не ампутувати руку, то смерть неминуча. Якщо зробити операцію, то може або вижити, або померти. Я сказала: "Вибирайте другий випадок, бо все в Божих руках, а ви робіть, що в ваших силах".Він рішився на одчайдушний крок і сказав готувати все до операції. Присутні були два медбрати Данилюк Іван — 'Сніп' і 'Дрозд', один з них східняк. З медсестер — псевдо 'Іра', найбільш досвідчена, яка мала за собою 8 років медичної праці в Жовківській лікарні, друга 'Веселка', третя 'Оля' з Боянця, Бурко Марія та Музика Ганя, здається з Пристяні. Наркозу не було, тільки заморозили руку, але раненому сказали, що будуть кості складати. Два медбрати стали один в ногах, другий в головах притримувати, щоб поранений не кидався, а ми з 'Ірою' подавали інструменти. Ще й до сьогодні мені в очах, як ампутована рука впала в відро. Операція пройшла успішно, але найстрашніше було попереду, коли поранений побачить, що немає руки. Йому дали насонний середник, і він цілу ніч спав, а мене оставив лікар чергувати коло нього, кожну годину міряти температуру й відпускати джгут для циркуляції крові, відтак знову затискати. Над ранок температура почала падати до 36, що в цьому недопустиме, тож я послала зв'язкову за лікарем, але він тільки сказав, який зробити укол, після чого температура піднялася, й коли прийшов лікар, то вже все внормувалося».

каральних загонів. У ході визвольної боротьби українські лікарі лікували не тільки вогнепальні поранення та переломи, але й різні важкі хвороби: тиф, запалення легенів тощо.

Цікаво, що серед повстанських лікарів було багато євреїв, урятованих повстанцями від німецьких репресій.

Щоб убезпечити шпиталь від викриття, при «поступленні» та «виписці» хворому зав'язували очі, аби, потрапивши в полон, він не міг виказати місце розташування шпиталю. Проте коли ворогові вдавалось такий шпиталь відшукати, лікарі брали до рук зброю та захищали поранених. Їхня відвага не поступалася відвазі вояків, адже живими вони не здавались. 23 січня 1947 року на горі Хрещатій (Лемківщина) три лікарі, три санітарки та шість поранених вояків трималися в обложеній криївці-шпиталі цілу добу. Одинадцятеро оборонців останніми на-

◤ *Антін Кольман – 'Вугляр', хірург у Львові. Єврей за національністю. Оперував важкопораненого в бою з ґестапо члена Проводу ОУН Дмитра Маївського. Загинув як лікар УПА 1945 р. в Карпатах.*

▲ *Самуель Нойман (? – 1945), лікар-єврей, власник приватної лікарні у м. Стрию Львівської обл. Під час війни, з допомогою ОУН, переховувався від німецьких переслідувань під ім'ям 'Максимович'. У вересні 1943 р. переведений у КВШ УПА-«Захід», виконував функції лікаря при штабі та провадив вишкільну діяльність у старшинській школі. Загинув у Чорному лісі в липні 1945 р. під час бою проти загону НКВД.*

◀ *Петро Мельник – 'Хмара', командир ТВ 21 «Гуцульщина», та Палій Грималюк, мешканець с. Яворова (присілок Безулька-3). Лікар-самоук, костоправ. Світлина, де Палій був сфотографований з повстанцями, потрапила до рук МҐБ, після чого його було жорстоко побито, і він передчасно помер.*

боями повбивали себе, а дванадцятий повстанець спалив документи та підірвав шпиталь гранатою, аби ніщо не потрапило ворогові до рук.

Сьогодні відомі імена та псевда сотень лікарів, які, незважаючи на репресії та переслідування з боку сталінського режиму, мужньо виконували свій обов'язок, надаючи допомогу повстанцям.

Зі спогадів Богдана Крука — 'Мелодії':
«Героїчний випадок, що мав місце 23 січня 1947 р. на горі Хрещатій (комплекс лісів Лемківщина біля Балигорода). Ворожий відділ, завдяки зраді, оточив силою 500 вояків на чолі з полковником санітарний пункт, де було 17 осіб, між якими був доктор 'Рат', магістр 'Орест', санітар 'Арпад', 3 санітарки, хворі та поранені. Всі присутні у шпиталі на пропозицію ворога здатися відповіли пострілами. Намагаючись за всяку ціну здобути наших людей живими, ворог почав пляномірну облогу. На заклик: "Zdajcie sie, nic wam nie będzie" ["Здавайтеся, вам нічого не зроблять"] наші оборонці відповіли пострілами з автоматів і ґранатами. Як оповідав польський жовнір, що брав участь в облозі та згодом попав до нашого полону, оборонці вигукували образливі слова на адресу більшовицького уряду. Оборона тривала цілу добу. Вигуки "Слава Україні!" та останні глухі постріли в криївці дали зрозуміти, що медично-санітарний персонал і поранені, вистріливши всі набої, постріляли себе».

▼ *Повстанська криївка-шпиталь.*

The Ukrainian Red Cross

One of the primary factors ensuring an army's normal functioning is continuous medical care. From the very beginning, separate medical services were formed within the units of the Ukrainian Insurgent Army. When the structure of the UPA was unified in the spring of 1943, a special medical service — the Ukrainian Red Cross was established. This service was to provide care for sick and wounded UPA soldiers, attract well-qualified doctors, prepare the supply and manufacture of medicine, equip underground hospitals and conduct training classes for new physicians and soldiers of the UPA and prepare medical manuals. Ukrainian doctors worked in two directions: some doctors operated within the conditions of the armed struggle, attached to UPA units, where they gave first aid to the wounded, often carrying them out from under fire and delivering them to hospitals. Other doctors worked at regional military hospitals which treated the severely wounded. These doctors treated not only insurgents but also civilians who had suffered from the terror of the German, Soviet or Polish punitive groups. It is worth mentioning that among the insurgent doctors there were many Jews rescued by insurgents from German repressions. Today, we know the names or pseudonyms (psevda) of hundreds doctors who despite repressions and prosecution of the Stalinist regime, courageously fulfilled their duty helping the insurgents.

Формування старшинських кадрів

Підготовка до складання присяги старшинської школи «Олені». Вересень 1944 р.

«У повстанці!» (зі спогадів поручника УПА ‘Павла’):
«Командир придивлявся до кожного зокрема й дещо запитував. Запитував, що примусило нас йти до повстанського відділу.
По перегляді простими словами почав говорити до нас. Він з’ясував, яке суворе, тяжке життя повстанця та яка жорстока боротьба з ворогами.
— Але любов до України переможе все! — закінчив свою промову Різун.
Тих кілька слів командира Різуна зробило велике враження на нас. Кожний з нас готовий був віддати навіть сьогодні життя за Україну. Енергійна постава, відвага й одчайдушність командира ще більш запалювала кожного з нас.
З лиця командира била велика сила волі й упертість. Перед собою ми бачили справжнього ідейного борця за краще завтра українського народу.
Товариство, що прибуло разом із командиром, з любов’ю дивилося на нього. Були горді зі свого командира.
— Тому що дехто з вас старший віком і в’яже його родинне життя, піде додому. — Нам треба молодих, здорових вояків, щоб могли видержати найгірші обставини, — сказав командир Різун.
Між нами було з п’ятнадцять, що мали приблизно п’ятдесят років. Вони були змушені вертатись додому. Хоча всякими силами намагались залишитись, але по довших переконуваннях зрозуміли тяжкі обставини українського повстанця, відійшли.
Нас розділено по чотах сотні Різуна. Мене теж приділено до цієї ж сотні.
Я — стрілець Пробій!
Щасливий був цей день для мене. Я став вояком Української Повстанської Армії».

Українська Повстанська Армія переважно складалася з добровольців, і лише в деяких теренах у 1943—1945 роках також проводила мобілізацію. Тож, закономірно, що рядовиків в УПА не бракувало, натомість давалася взнаки нестача кваліфікованих командирів усіх рівнів, насамперед — ройових і чотових. Тому кожна Воєнна округа організовувала 3—6-тижневі підстаршинські курси чи школи для підготовки ройових. Уже навесні 1943 року на терені первісної УПА (пізніше — групи УПА-«Північ») почали діяти вишколи підстаршин, які називали «Вишколами молодших командирів». Перший із них — відділ «Вовки» — діяв на Поліссі. 2 червня вишкіл закінчили 59 випускників, яких одразу розподілили як підстаршин чи вишкільників у бойових відділах Першої групи (згодом ВО «Заграва»). Керівник вишколу та частина інструкторів були ветеранами Дружин українських націоналістів.

У Галичині, в горах, фактично повний підстаршинський вишкіл від літа 1943 року проводили вишкільні курені («Чорні Чорти», «Гайдамаки», імені Кривоноса) Української народної самооборони (пізніше — групи УПА-«Захід»). Їхні випускники стали основою для формування нових відділів групи УПА-«Захід».

Останні дві підстаршинські школи було організовано 1946 року на терені ВО 6 «Сян», на т. зв. Закерзонні. У травні—червні тут проходила школа імені полковника Коника з участю 110 курсантів із Тактичного відтинка 26 «Лемко». У серпні—жовтні (із переведенням на оперативні дії) — школа «Переяслави» з участю приблизно 60 курсантів із ТВ 13 «Розточчя» ВО 2 «Буг». Керівниками обох вишколів були випускники старшинської школи «Олені».

Інтенсивні підстаршинські вишколи все-таки не покривали наявних потреб. Тому в ході швидкого розгортання УПА в 1943—1944 роках чималий відсоток ройових отримали свої призначення за командні здібності, виявлені безпосередньо в бойових діях. Те саме стосується сотенних і навіть курінних командирів.

Для підготовки чотових командирів організовували старшинські й підстаршинські школи, які тривали 3—4 місяці. Таких шкіл було три:

▼ *Старшини Перемиського куреня УПА.*

◀ *Курсанти та командири підстаршинської школи групи «Турів», 1943 р.*

▼ *Під час військових навчань. Зліва направо: ‘Орел’, ‘Чавун’, ‘Мишка’, ‘Когут’, ‘Калина’, ‘Підкова’. Коломийщина, 1948 р.*

▶ *Леонід Ступницький, підполковник армії УНР. В УПА від 1943 р., організатор старшинських та підстаршинських шкіл, шеф КВШ групи «Північ» у серпні-грудні 1943 р., та шеф КВШ групи «Південь» в 1944 р., шеф Головного військового штабу УПА. Загинув 30 липня 1944 р. в бою з підрозділом НКВД, посмертно іменований генерал-хорунжим.*

«Дружинники» (один випуск), «Лісові чорти» (один випуск) та «Олені» (два випуски). Курсантів називали «юнаками», а випускників, що здали іспит — «елевами».

Хронологічно першою була школа «Дружинники» під командою поручника Левка Криська — ‘Гориня’ (ветерана Карпатської Січі). Організована як бойова сотня, вона проводила навчання в серпні—листопаді 1943 року на Поліссі.

Друга школа «Лісові чорти» під командою сотника Василя Брилевського — ‘Борового’ (ветерана ДУН), також одна сотня, діяла там само в жовтні 1943 — січні 1944 років. Обидві школи були підпорядковані III вишкільному відділові КВШ групи УПА-«Північ», який очолював майор Ва-

Зі спогадів сотенного В. Грабенка «В рядах УПА на Костопільщині»:
«Підстаршинська школа УПА “Дружинники” приміщувалася на хуторах між с. Золотинь і с. Яполот, над р. Горинню, на південь від м. Степані. Ця околиця була неприступна для німців, бо мости на шляхах були позривані, зрештою довколишна територія була під контролею відділів УПА. На хуторі було біля 15 хат. Тут приміщувалися ще шпиталь з вишколом медсестер, окремий вишкіл дівчат і штаб полк. Леоніда Ступницького, відомого тоді як полковник ‘Гончаренко’…
Нас приділили до вишкільного складу підстаршинської школи. Командиром підстаршинської школи був пор. Федір Польовий (‘Поль’). Інструкторами школи були наддніпрянець ‘Береза’, інженер та кол[ишній] старшина ЧА, який викладав телефонічний і радіозв’язок тощо. Інший наддніпрянець, інженер, псевдонім, мабуть, ‘Граб’, учив мінування та саперського діла, мій добрий знайомий з куреня «Соловей» Левицький (‘Мікадо’) вчив польовий вишкіл і сотник армії УНР ‘Чайка’ вчив про кінноту, М. Дума й я провадили загальний військовий вишкіл — впоряд, зброєзнавство, внутрішню службу, топографію. Були ще інші інструктори з Волині, прізвищ чи псевдонімів яких вже не пригадую».

▲ *Навчання вояків УПА. Івано-Франківщина.*

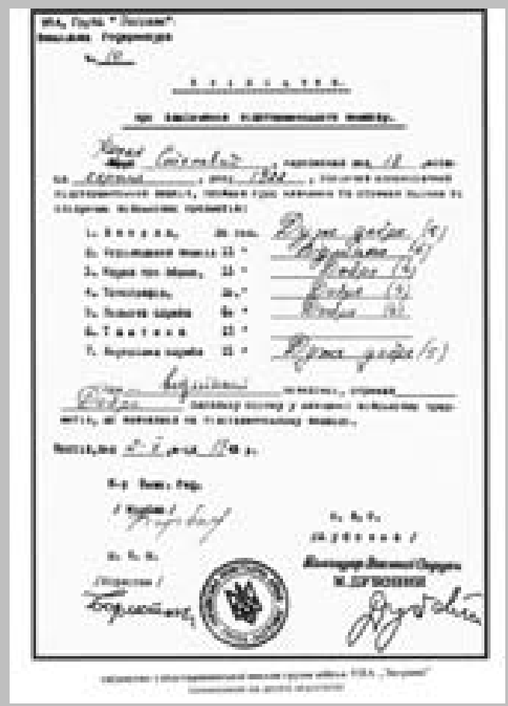

▲ *Навчання вояків УПА.*

◤ *Свідоцтво про закінчення підстаршинського вишколу ВО «Заграва».*

Генерали УПА
Інструкцією ГВШ ч. 3 від 19 грудня 1943 р. в УПА устійнено п’ять генеральських звань: генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник, генерал армії, маршал. У часі боротьби УПА та збройного підпілля генералами, відповідно до рішень УГВР, були поіменовані дев’ять осіб (із них 7 — посмертно):
1. 22 квітня 1945 р. Підполковник Армії УНР Леонід Ступницький — ‘Гончаренко’, Шеф КВШ УПА-«Північ» у 1943—1944 рр., генерал-хорунжий (посмертно).
2. 8 жовтня 1945 р. Підполковник Армії УНР Іван Трейко — ‘Дибов’, заступник Шефа Штабу ЗГ «44» УПА-«Північ» у 1944—1945 рр., генерал-хорунжий (посмертно).
3. 9 лютого 1946 р. Підполковник УПА Роман Шухевич — ‘Чупринка’, Головний командир УПА у 1943—1950 рр., генерал-хорунжий.
4. 9 лютого 1946 р. Майор УПА Дмитро Грицай — ‘Перебийніс’, Шеф ГВШ у 1944—1945 рр., генерал-хорунжий (посмертно).
5. 11 жовтня 1952 р. Полковник УПА Олекса Гасин — ‘Лицар’, Шеф ГВШ у 1943, 1946—1949 рр., генерал-хорунжий (посмертно).
6. 11 жовтня 1952 р. Іван Климів — ‘Легенда’, член військової референтури ОУН у 1942 р., генерал-політвиховник (посмертно).
7. 11 жовтня 1952 р. Дмитро Маївський — ‘Тарас’, начальник політвиховного управління ГВШ у 1943—1944 рр., генерал-політвиховник (посмертно).
8. 11 жовтня 1952 р. Микола Арсенич — ‘Михайло’, головний керівник Служби безпеки ОУН у 1941—1947 рр., генерал контррозвідки (посмертно).
9. 20 жовтня 1952 р. Полковник УПА Василь Кук — ‘Коваль’, Головний Командир УПА в 1950—1954 рр., генерал-хорунжий.

▲ *Присяга підстаршинської школи в Чорному лісі.*

▶ *Отець Рафаїл (Роман Хомин), капелан старшинської школи «Олені», відзначений званням поручника-капелана. Загинув у бою з більшовиками 15 жовтня 1944 р.*

силь Сидор — ‘Крегул’. Поліські школи успішно закінчило близько 200—300 курсантів.

Було заплановано розпочати й третю школу на Поліссі, але наближення російсько-німецького фронту змусило відмовитися від цього наміру. Брилевському доручили приспішити закінчення другої школи «Лісові чорти», а тоді перевести інструкторський колектив на терен групи УПА-«Захід». Отже, третю школу — *«Олені»* — в складі бойової сотні охорони і двох вишкільних було створено 3 березня 1944 року в Карпатах під командою поручника Степана Фрасуляка — ‘Хмеля’.

«Олені» — третя Юнацька школа (початкова назва), що мала осідок у гірських околицях району Долина Івано-Франківської обл. Її організували 1 березня 1944 р. як курінь «імени Пипського» під командою пор. Степана Фрасуляка – ‘Хмеля’. Цей курінь протягом двох місяців постійно поповнявся новими юнаками та проводив рекрутський вишкіл. У квітні, з приходом інструкторського колективу з Полісся, проведено реорганізацію — командування перебрав пор. Федір Польовий — ‘Поль’, курінь названо «Олені», а юнаків розділено на три сотні. 1-ша і 2-га сотні проходили старшинський вишкіл, а 3-тя стала школою підстаршин.

«Олені» були оперативно підпорядковані 5-му відділові КВШ групи УПА-«Захід», який очолював сотник Василь Брилевський — ‘Боровий’. При штабі школи діяла ланка інструкторів та чота жандармерії. Кожний юнак мусив бути у доброму фізичному стані, мати середню освіту й командирські здібності.

Школа підготувала два турнуси (випуски) випускників: «Олені-1» (квітень—липень) та «Олені-2» (липень—жовтень). У цілому школу почали 700—800 юнаків, але успішно закінчили старшинський вишкіл тільки 404. Під час іспитів найважливішими були оцінки за командирські здібності, поведінку, зброєзнавство та польову службу. У підсумку юнаки одержували військові звання відповідно до загального результату: «достаточно» — вістун; «добре» — старший вістун; «дуже добре» — булавний. Існувала також оцінка «відмінно», але її, з огляду на високі вимоги, ставили рідко і лише за окремі дисципліни. Втім, 17 найкращих юнаків випуску «Олені-2» із другої сотні одержали звання старшого булавного. А від грудня 1944 р. у наказах ГВШ з’являються іменування випускників школи на ступінь хорунжого.

До травня 1945 р. «Олені» діяли у форматі мандрівної вишкільної групи під командою хор. ‘Щита’, яка головно проводила короткі дошколи чи перевишколи командного складу у різних бойових сотнях ВО 4 «Говерля».

▲ *Присяга старшинської школи «Олені».*

◣ *Вояки УПА отримують інструкції командира.*

Кандидати на вишкіл другого набору до старшинської школи «Олені» вже мали спочатку закінчити проміжний курс — «Школу кадрів», якою командував сотенний ‘Шум’. Випускників «Школи кадрів», котрі діставали високі оцінки, переводили до «Оленів», а решту скеровували ройовими до відділів.

Усі три школи разом підготували 600—700 кандидатів на чотових командирів.

На Гуцульщині восени 1944 року для місцевих відділів готувала кадри старшинська школа «Грегіт», а у ВО «Маківка» — підстаршинська школа «Крилаті».

Зі спогадів підполковника Степана Фрасуляка — ‘Хмеля’:
«По розпущенні першого турнусу старшинської школи почався набір юнаків на другий турнус. Щоб новобранці були військово і ідейно підготовані, в Розтоці створено підготовчий курс, так звану Школу Кадрів, яку очолив сотенний ‘Шум’. Для цієї школи “Журавлі” побудували бараки. Сотенний ‘Шум’ службово і господарчо був залежний від курінного ‘Козака’, зате у вишкільних справах — від командира старшинської школи “Оленів”, який випрацював для нього програму вишколу та контролював її виконання. Від червня 1944 р. почався призов до Школи Кадрів. Вимогою прийняття до школи було, щоб рефлектант був добре фізично розвинений і мав закінчений науковий цензус».

▲ *Під час теоретичних занять на військовому вишколі. Коломийщина, 1942 р.*

▶ *Один із базових підручників, за яким навчалися вояки УПА. Автор – підполковник Степан Фрасуляк – 'Хмель'.*

Командні пости середнього рівня в куренях і сотнях спершу займали українці, які перед тим уже служили в радянській, польській чи німецькій арміях.

Дуже часто колишніх підстаршин призначали командирами куренів або й на вищі пости. Колишніх старшин Армії Української Народної Республіки та Української галицької армії, з огляду на їхній вік і брак досвіду ведення війни в нових умовах, здебільшого призначали до штабової праці.

Старшинами були й неукраїнці, головно військовики з Кавказу та Азії, котрі командували відділами УПА, до яких входили представники їхніх національностей.

Іван Кулик — 'Сірий' (1919—1951) народився в Донецькій обл. Маючи звання старшого лейтенанта Червоної армії, потрапив до німецького полону, звідки втік із групою бійців, відтак приєднався до повстанців. Командував сотнею УПА, що діяла на Гуцульщині. Вступив до ОУН. Від 1946 р. був військовим референтом, згодом — референтом пропаганди у Коломийському окружному проводі. Призначений окружним провідником ОУН Коломийщини (1950). Отримав ступінь сотника УПА. Кулик загинув у бою зі спецгрупою МВД 2 жовтня біля с. Великий Ключів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

Іван Трейко — 'Немо' ('Дибов') (1898—1945) народився в с. Старостинці тепер Погребищенського р-ну Вінницької обл. Військовий діяч: повстанський отаман (1919—1924), командир Київської повстанської групи (1923), консультант із військових питань отамана «Поліської січі» Тараса Бульби — 'Боровця' (1941), полковник Армії УНР, генерал-хорунжий УПА (1945). Вів збройну боротьбу у Сквирському, Білоцерківському і Таращанському повітах. За переконаннями монархіст-гетьманець. У 1925 р. оселився на Рівненщині в с. Самостріли, де допоміг матеріально й морально не одному емігрантові з Радянської України. ГПУ здійснило замах на Трейка (1927), внаслідок якого він був поранений. 5 серпня 1941 року в м. Рівному уклав договір із 'Боровцем' про участь українських монархістів у лавах «Поліської січі». У м. Холмі заарештований ґестапо (1942). Від другої половини 1943 р. очолив відділ розвідки ШВО «Заграва». Очолював відділ розвідки ШВО «Тютюнник» і з'єднання груп 44 (1945). Загинув у бою з військами НКВД 24 квітня в с. Городниця Житомирської обл.

Зі спогадів ройового Івана Гарасиміва — 'Палія' «З юнацьких мрій — у ряди УПА»: «Командиром відділу, що зупинився в нашому селі, був сотенний 'Гамалія'. Під його командою була одна чота, близько 50 вояків, татарів. Ці татари здезертирували з частини, що була утворена з полонених ЧА при німецькій армії. Вони стояли ціле літо залогою в Коломиї, де охороняли мости і залізничну дорогу на відтинку Коломия—Отинія… Командування УПА звернулося до татарів окремими летючками, закликаючи їх до співпраці. Врешті їм запропоновано перейти до УПА. Татари погодилися. Під командою старшого лейтенанта Сергія, наприкінці жовтня 1943 р. вони покинули свою касарню. Цієї ж таки ночі долучилися до нашого повстанського відділу, що перебував біля Коломиї. Командир Сергій відрізнявся від своїх вояків. Він був бльондин, тоді як всі його вояки — жовтошкірі й косоокі. Говорив тільки по-російськи. Був родом з Кубані. Німці нерадо хотіли бачити жовтого косоокого офіцера й тому поставили на командира татарського відділу не татарина».

◀ *Хорунжий Ярослав Коцьолок – 'Крилач', сотенний відділу «Ударник-6». Весна 1947 р.*

◀ *Група повстанців на вишколі.*

Formation of the officers' cadres

One of the most difficult problems that the UPA command had to face during its development was the shortage of officers. The absence of an independent Ukrainian nation during the pre-war period caused a shortage of army commanders experienced in command service. For this reason, among UPA commanders were soldiers who obtained this experience in foreign armies (Polish, German, Soviet) or older officers who served in the Ukrainian army of 1917—1920. However there were not enough of these people to satisfy the increasing needs of the army. For this reason, the UPA began to set up its own non-commissioned officer (NCO) and officer schools which in underground conditions trained the command cadres for the army. In total there were four officers schools: «Druzhynnyky», «Lisovi chorty», «Hrehit», «Oleni» which trained several hundred officers.

Роман Шухевич

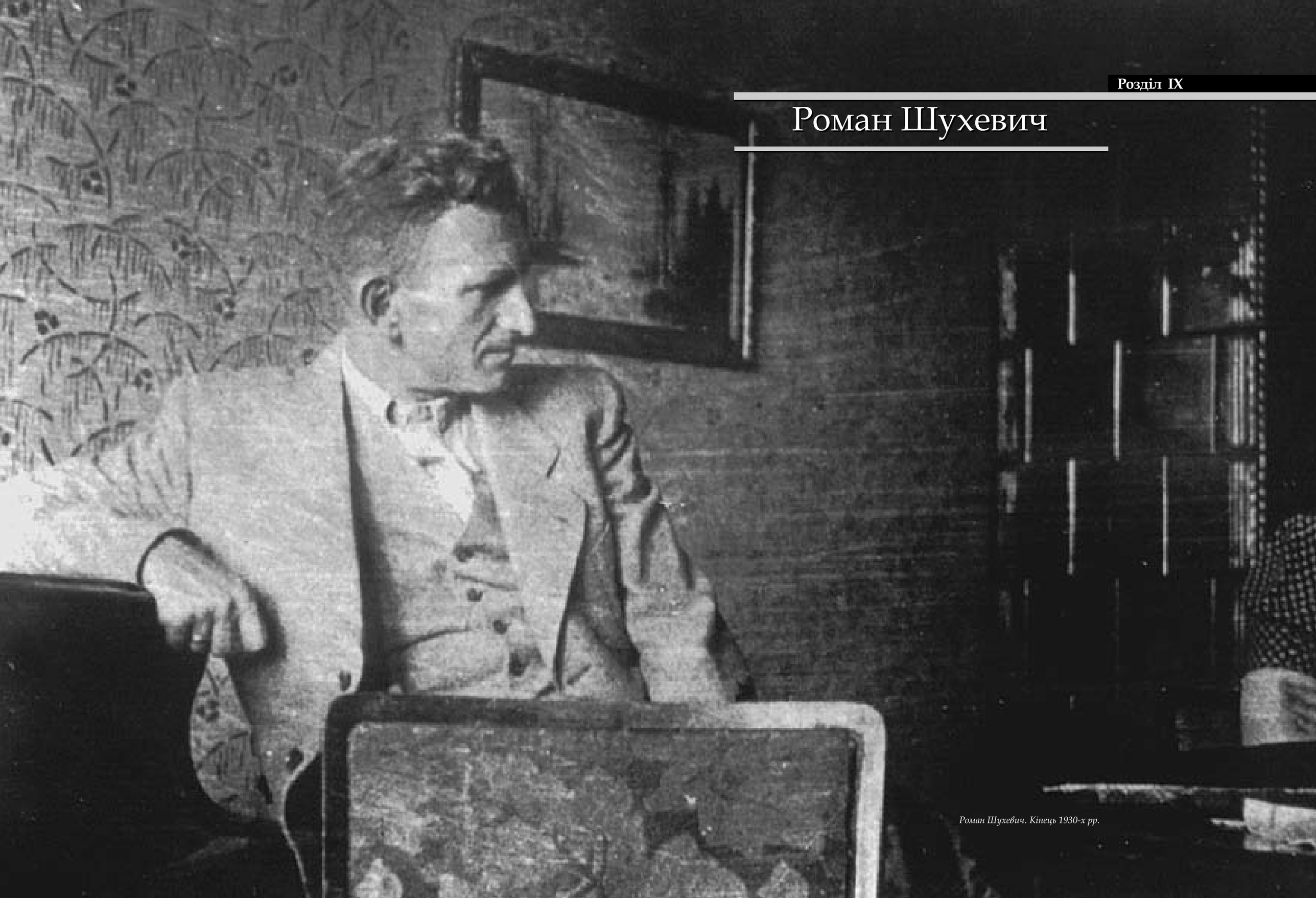

Роман Шухевич. Кінець 1930-х рр.

Історія Української Повстанської Армії нерозривно зв'язана з іменем Романа Шухевича, людини, що творила цю армію та очолювала її протягом семи років — аж до своєї смерті. Роман народився 30 червня 1907 року у Львові, в будинку, що сьогодні по вул. Довбуша, 2, у родині відомих українських інтелігентів Шухевичів.

▶ *Майбутній командир. 1908 р.*

Зі спогадів Богдана Кравціва:
«Ті, що пам'ятають його дитячі роки, розповідають про дитину з ясно-русявим кучерявим волоссям, великими блідо-голубими допитливими очима. Мовчазний, перебував часто в товаристві старших, уважно прислуховувався розмовам і завжди тривожив усіх своїм несподіваним: чому? Любив відвідувати театральні (аматорські) вистави і зчаста вмішувався в діялоги на сцені. П'яти-шостирічним хлопцем годинами пересиджував на стовпі водяної запори над ставом, приглядаючись бурхливій масі води, що переливалася з шумом униз».

Першою школою організаційної та фізичної підготовки до майбутніх буремних літ для юнака став «Пласт».

Роман активно займався спортом: особливо полюбляв футбол, а в бігові та плаванні встановлював рекорди.

Активну громадську діяльність Роман Шухевич успішно поєднував із навчанням, студіюючи інженерні науки у Львівській Політехніці та музику в консерваторії.

Зі спогадів Антіна Івахнюка:
«Пластовий Закон, пластові мандрівки, пластові теренові гри, табори тощо гартували його характер, а водночас призводили його до застанови та до доцільности цього всього у вихованні пластової молоді. Тим то перший головний обов'язок служби Богові і Україні з дозріванням Романа-Тараса набирає в нього реальних обрисів і стає ціллю його всього життя. Хоч які важкі були його життьові хрести, що не одного б зламали, він залишився цьому обов'язкові вірний до останнього віддиху свого життя. Був пластуном тілом і душею, якому слова пластової присяги —
Промірю тернистий ввесь шлях України,
На щастя дорогу свій край поведу —
стали змістом життя, і на цьому тернистому шляху України в боротьбі за краще майбутнє українського народу поклав свою голову.
…Пластовий обов'язок служби Богові й Україні, як основна громадянська чеснота, призвели Романа-Тараса Шухевича на шлях української революції».

◀ *Пластова естафета 1929 р. у Львові на Янівському цвинтарі. Попереду зліва з кубком — Юрій Шухевич, позаду перший зліва — Роман Шухевич.*

◣ *Роман Шухевич (перший справа спереду) під час табору пластового куреня «Чорноморці». 1929 р.*

Зі статті Олега Лисяка «Командир, революціонер, спортовець»:
«Герой української молоді, символ українського спортсмена — це не звичайний французький вояк Буен, а ні німецький ґефрейтер Гарбіґ. Український спортсмен, що його ім'я палатиме, як смолоскип, вказуючи шлях наступним поколінням — ніхто інший, а леґендарний вождь леґендарної армії, вояк, що присвятив всього себе Батьківщині, громадянин, організатор, бойовик, пластун, змагун, спортовий рекордист, український спортсмен — Генерал Тарас Чупринка — Роман Шухевич…
Оголошується вислід: у запливі на 100 метрів перше місце здобув Роман Шухевич, встановлюючи рекорд цієї дистанції.
Ще задихаючись від зусилля, переможець всміхається до друзів: — що то сотня метрів! Я маю іншу мету: ось побачите, перепливу Канал Ля Манш! Тоді славу здобуду…
Як реакція на дружню іронію стає заклад: до 40 року життя Роман має переплисти Ля Манш…
Не довелося змагунові Шухевичові здобути славу переможця каналу Ля Манш. Але скажіть: чи зможе коли-небудь котрий із переможців Ля Маншу здобути славу генерала Чупринки?
…Одним із останніх активних виступів Романа Шухевича, ще перед тим як польська тюрма перервала його спортовий шлях, були змагання 1933 року, де він, цим разом як "старий" (27 років), веде на Площі Сокола Батька дефіляду всіх змагунів. Веде її як найкращий, найчесніший, найбільш гідний і заслужений — один із тих, що на Олімпіядах складають від імени всіх інших змагову присягу…
Послухаймо, що каже одна із тих, яким довелося йти в ряді змагунок і змагунів під проводом Романа Шухевича: "Він для кожної і кожного з нас мав ласкаве слово, кожній і кожному сказав щось приємне, щось заохочуюче. Ми знали, що він найкращий між нами, що він найгідніший вести нас і якщо б він був подав команду, ми були б пішли за ним навіть під кулі. Це був полководець і провідник вояків. Коли його голос задзвенів командою — ми всі стали як один!"».

Зі спогадів Романа Турка «Роман Шухевич, якого я знав»:
«Він був непересічно здібний, не мав проблеми в науці, отримував оцінки лиш "дуже добре" або "відмінно". Він був і співаком, і прекрасним музикою, а його спеціяльність була гра на фортепіяні. Рівночасно він був здібним спортовцем, був товариський, не цурався товаришів, що походили з нижчих суспільних верств. Також відзначався великою побожністю, як це стверджує в своїх споминах і о. д-р Назарко. До жінок ставився завжди з повагою, як справжній джентльмен. Одним реченням — Роман Шухевич був спартанцем душею і тілом. Ця його вдача, позитивні риси характеру, високе почуття відповідальности за виконання добровільно взятих на себе завдань, виявилася вповні в обставинах, які прийшли з будучими роками».

Зі спогадів Наталії Шухевич:
«Він був надзвичайно інтелігентний, культурний, строгий, але дуже добрий. Його дуже любили всі хлопці. Він був вимогливий, але з серцем. Дуже гарно грав на фортепіано. Любив музику. Був жартівливий. Умів забавляти кожного з наших гостей-священників. Завжди знаходив тему для розмови. Був товариський, чутливий, надзвичайно сердечний. Серце в нього було дуже добре. Любив грати на фортепіано пісню "Ой ти, дівчино зарученая, чом ходиш засмученая?" Це була його улюблена пісня».

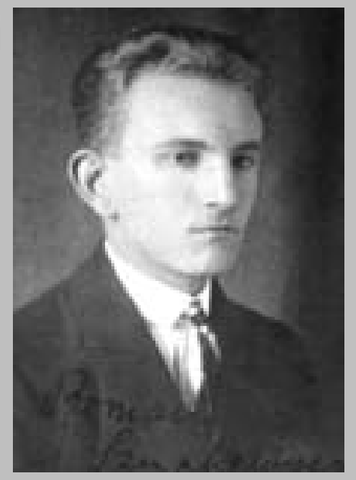

Шістнадцятилітнім юнаком 1923 року він вступив в Українську Військову Організацію, а відтак, 1929 року, — в Організацію Українських Націоналістів.

1930 року Роман одружився з Наталією Березинською, яка стала матір'ю двох його дітей та вірною опорою на все життя.

Протягом 1930—1934 років Шухевич очолював бойову референтуру Крайової екзекутиви ОУН. Під його безпосереднім керівництвом члени ОУН здійснили низку гучних бойових актів: атентати на польського депутата Тадеуша Голувка, комісара поліції Чеховського, спробу замаху на радянського консула у Львові та, врешті, найвідомішу акцію ОУН міжвоєнного періоду — ліквідацію міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Пєрацького. У червні 1934 року в зв'язку саме з цією подією поліція провела масові арешти. Тоді було заарештовано й Романа Шухевича та заслано до концентраційного табору в Березі Картузькій, а згодом — до тюрми «Бригідки».

Вийшовши на волю, 1937 року Роман заснував і очолив першу та найвідомішу в Галичині українську рекламну фірму «Фама».

1939 року Шухевич став одним із захисників новоствореної Карпатської України. Разом із провідними членами ОУН він увійшов до штабу Карпатської Січі. Після розгрому

◥ *Фото Романа Шухевича зі студентської справи. 1926 р.*

▼ *Весільне фото. В центрі Роман Шухевич та Наталія Березинська-Шухевич. 1930 р.*

Зі спогадів Володимира Макара «Береза Картузька: спомини»:
«Подавляюча більшість в'язнів українців-націоналістів — це були щиро і глибоко віруючі люди і практикуючі християни, — як католики, так і православні. Світлим прикладом може служити сл. п. Роман Шухевич, який щоденно гаряче молився і який ніколи не розставався з хрестиком, що висів у нього на шиї. Також ряд інших провідних націоналістів, які в той час були в Березі, ніколи не соромилися відмовляти навколішках щоденну вечірню молитву, даючи в той спосіб добрий приклад більш байдужим для справ віри чи таким, що соромилися прилюдно молитися».

◥ *Наталія Шухевич із дітьми — Юрком і Марійкою.*

▲ *Роман Шухевич із сином Юрієм.*

◀ *Зліва направо: Роман Шухевич, Юрій Березинський, невідомий. 1930 р.*

▲ *Роман Шухевич у лавах ДУН. 1941 р.*

◥ *Роман Шухевич та провідний публіцист українського підпілля Осип Дяків – 'Горновий'.*

січовиків у нерівній боротьбі з угорською армією Шухевич не припинив своєї діяльності, він узяв активну участь у підготовці ОУН до війни, що наближалася.

Головним завданням у Другій світовій війні українські націоналісти вважали створення власних збройних сил. Тому було вирішено скористатися з німецької допомоги й сформувати два батальйони: «Нахтіґаль» і «Роланд», відомі також як Дружини українських націоналістів, — що мали стати основою майбутньої української армії. Одним із командирів ДУН був Роман Шухевич. 30 червня 1941 року він на чолі «Нахтіґалю» ввійшов до Львова. Того ж дня ОУН проголосила Акт відновлення української держави та створила Українське Державне Правління. Шухевич став заступником міністра військових справ.

Восени 1942 року почалося творення Української Повстанської Армії. У листопаді 1943 року її Головним командиром став Роман Шухевич — 'Тарас Чупринка'.

Напередодні повернення радянської окупації, у липні 1944 року, відбулось об'єднання українських політичних сил, а як результат — створення підпільного парламенту — Української Головної Визвольної Ради. Генеральний Секретаріат УГВР очолив Роман Шухевич.

▼◢ *Фото з днів боротьби.*

◀ *Підробні документи, якими користувався Шухевич.*

◀ *Роман Шухевич грає в шахи з провідником Львівського краю Зиновієм Тершаковцем.*

▲ *Оригінальні розміри світлин з архіву СБУ.*

На підпільній квартирі в Білогорщі – Роман Шухевич, Олекса Гасин, Галина Дидик.

З переходом УПА в 1949 році до збройного підпілля, протистояння тоталітарному режиму набуло нових форм і відтепер вимагало неабиякої винахідливості, особливо від керівників визвольного руху. Попри титанічні зусилля НКВД Романові Шухевичу в цей час навіть вдавалося їздити лікуватися на південні курорти.

Зі спогадів Галини Дидик:
«Це була дуже гарна людина. Рішучий, коли треба було, бо від того залежало життя людей. До хлопців з охорони ставився дуже добре, а вони називали його "Старий", хоч старим він не був. Були хлопці старші від нього. Любили разом співати. Його почуття гумору допомагало всім. Провідник ходив одягнений так само, як стрільці: чоботи, влітку — дрелікові штани і військова гімнастерка, пілотка, а взимку — вовняні штани. Дуже любив дітей. Де вони у якійсь хаті були, то зразу влаштовував з ними забаву. З хлопцями проводив вишколи (навчання). Завжди були книжки й всі щось вивчали: мову, географію, фізику, математику, літературу та історію. Він гарно співав. Один раз ми були у Львові у людей, де було фортепіано. Тоді він, мабуть, останній раз у житті грав якийсь твір Ґріґа. Але то були рідкісні хвилини. Провідник з хлопцями інколи заходив у Львові до деяких родин наших добрих прихильників і знайомився з їхнім життям. Так знайомився він з людьми зі Східної України. З'являвся інкогніто як учитель чи інженер. Він завжди умів усіх якось захопити, був веселий, начитаний, умів цікаво розповідати, так, що всі його любили й запрошували до себе в гості».

5 березня 1950 року в селі Білогорща поблизу Львова в останньому бою проти окупантів загинув Головний командир Армії Безсмертних генерал-хорунжий Роман Шухевич — 'Тарас Чупринка'. Його смерть не зупинила українців, які ще десятиліттями зброєю та словом боролися за Українську Самостійну Соборну Державу.

Із «Повідомлення» про смерть ген. Романа Шухевича — 'Тараса Чупринки':
«На постах Голови Генерального Секретаріяту УГВР, Генерального Секретаря Військових Справ УГВР, Головного Командира УПА та Голови Проводу ОУН на українських землях сл. п. друг Р. Шухевич — Т. Чупринка — Лозовський — Тур — в період 1944—50 рр. керує визвольно-революційною боротьбою багатотисячної УПА, широкого збройного підпілля, підпільної ОУН та мільйонових мас українського народу проти німецько-гітлерівських та московсько-більшовицьких окупантів, в обороні українського народу від окупантського терору та грабунку, за збереження та дальшу розбудову позицій українського визвольно-революційного руху в Україні, за визволення України з-під чужоземного панування, за побудову на українських землях незалежної й соборної держави зі справедливим та передовим політичним та суспільно-економічним устроєм.
Протиокупантська визвольна боротьба, що її в 1943—50 рр. повела УПА, підпільна ОУН і багатомільйонові маси українського народу під досвідченим і відважним, безпосереднім керівництвом сл. п. генерала Шухевича — Чупринки, з погляду масового героїзму й патріотизму, з погляду завзяття й жертвенности всіх її учасників та українських народних мас, з погляду тих надзвичайно важких умов, в яких вона ввесь час проходила — не має собі рівної не тільки в українській, але в світовій історії. Вона завжди становитиме одну з найславніших, найгероїчніших сторінок історії України.
Як революційний керівник сл. п. друг Шухевич — Тур відзначався великими організаторськими та військовими здібностями, глибоким політичним розумом, величезним досвідом революційної боротьби… Політична й життьова принциповість, безмежна особиста відвага, рухливість, жива й весела вдача, простота в щоденному житті та поведінці, "тверда рука" й разом з цим батьківська дбайливість про інших — ось характерні риси характеру сл. п. генерала Шухевича — Чупринки, що ними Він скрізь і завжди завойовував собі симпатії, створював життєрадісний, бадьорий настрій, закликав на безстрашну, безкомпромісну і тверду боротьбу з ворогами України».

Зі статті «Кого ми втратили» («Сурма», 1950):
«Генерал Тарас Чупринка — це взір провідника революційного руху, політика й стратега, який провадив боротьбу народу в умовах таких тяжких, яких досі не знала історія. Він жив і боровся для народу, Він залишився з ним у найтяжчих хвилинах жорстокого, нелюдського його поневолення…»

Посмертне фото.

Будинок у Білогорщі, місце загибелі Романа Шухевича.

Roman Shukhevych

The history of the Ukrainian Insurgent Army is inseparably connected to the name of Roman Shukhevych, the person who created this army and headed it for over a seven year period until his death. He was born on June, 30th, 1907 in Lviv into a well-known family of Ukrainian intellectuals — the Shukhevyches. In his younger years he was active in community life, particularly in «Plast.» He studied in the Lviv Polytechnical Institute and in the conservatory. In 1925, at age 18, he became a member of the Ukrainian Military Organization (UVO) and then in 1929, joined the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). From 1930—1934, Shukhevych headed the attack staff section of the OUN Kraj Executive. Under his leadership, OUN members carried out a number of famous attack operations. For this, he was arrested and imprisoned by the Polish police. After being released in 1937, he founded and headed the first and most renown Ukrainian advertising agency in Galicia «Fama.» In 1939, Shukhevych came out in defense of the newly-established Carpatho-Ukraine. Together with other leading members of OUN, he became part of the staff of «Carpathian Sich». After the Sich soldiers were defeated in uneven combat with the Hungarian army, Shukhevych did not cease his activity, he actively prepared the OUN for the upcoming war. Ukrainian nationalists considered the formation of their own armed forces to be their primary task during World War II. Therefore it was decided to take advantage of German help and form two battalions: «Nachtigall» and «Roland», known also as the Detachments of Ukrainian nationalists, (Druzhyny Ukrajinskykh Natsionalistiv or DUN) that were to become the foundation for a future Ukrainian army. Roman Shukhevych became one of their commanders. On June, 30th, 1941 under his command «Nachtigall» entered Lviv. That same day, the OUN proclaimed the renewal of the Ukrainian state and formed a Ukrainian provisional government. Shukhevych became the deputy minister of military affairs. In the autumn of 1942, began the formation of the Ukrainian Insurgent Army which would oppose both the German and Soviet totalitarian regimes. In November 1943 Roman Shukhevych — 'Taras Chuprynka' became Supreme Commander of the UPA. On the eve of the return of Soviet occupation in July 1944, various Ukrainian political forces were united and as a result an underground parliament — the Ukrainian Supreme Liberation Council (UHVR) was formed. The UHVR General Secretariat was headed by Roman Shukhevych. With the UPA's 1949 absorption into the armed underground (zbrojne pidpillia), opposition to the totalitarian regime took on new forms and demanded tremendous ingenuity, especially on the part of the leaders of the national liberation movement. Despite massive efforts of the NKVD, Roman Shukhevych even managed to travel to southern Ukrainian health resorts for medical treatment. However on March, 5th, 1950 in Bilohorshcha near Lviv in his last fight against the invaders, the Supreme Commander of the Army of Immortals, General Roman Shukhevych — 'Taras Chuprynka' was killed.

Щоденне життя повстанця

Підвідділ сотні Ярослава Коцьолка – 'Крилача' під час перевірки та чищення зброї. Закерзоння, весна 1947 р.

▼ *Невідомий відділ ВО «Богун» групи «Північ» повертається на постій до села після виконання бойової акції. Волинь, 1943 р.*

Той факт, що УПА була повстанською армією, наводить необізнану людину на думку про сповнене романтики небуденне життя своєрідної вольниці. Проте насправді будні повстанця підпорядковувалися строгому розпорядку, як це заведено в регулярній армії.

Згідно зі спеціально розробленими правильниками, повстанець розпочинав свій день із «Ранньої зорі», яка його будила влітку о 6:30, а взимку — на годину пізніше. Службовий підстаршина проводив зі стрільцями руханку, після якої вони прибирали свої місця спання та вмивались у потоці чи річці.

Згодом підстаршина подавав команду збиратися до молитви. Повстанці ставали у трилаву та повторювали голосно за одним зі стрільців щоденні молитви «Отче наш», «Богородице Діво» та молитву українського націоналіста. Після молитви службовий підстаршина оголошував збір до сніданку. Снідали гарячою чорною ячмінною кавою з хлібом або кашею, — запілля старалося забезпечити відділи армії достатньою кількістю харчів. Хоча, звичайно, траплялися й критичні ситуації, коли через облави або важкі бої повстанці були змушені голодувати.

По тому стрільці шикувалися для ранішньої перевірки особового складу і готувалися до занять та виконання службових обов'язків — несення варти в таборі, стійок поза ним, відходу в терен на завдання. Заняття тривали до обіду. Тоді ж відбувалася зміна стійкових і варти. Після ситного, повноцінного обіду й короткої перерви стрільці продовжували заняття, які закінчувались о 18 годині. На цей час бунчужний уже мав готовий наказ на розпорядок служби наступного дня, який відчитував перед строєм стрільців. Прослухавши наказ, повстанці вечеряли і мали кілька вільних годин на відпочинок, ремонт взуття, одягу, індивідуальне навчання.

О 21 годині службовий старшина віддавав наказ на шикування до вечірньої молитви. Перевіривши особовий склад, старшина наказував розходитись по бараках, якщо це був вишкільний табір, або квартирах, якщо відділ перебував постоєм у селі. Стрільці готувалися до сну і о 22 годині мали спати всі, крім службового підстаршини, варт і стійок.

У вихідний день або на свято повстанці мали заняття лише до обіду. Потім вони відпочивали, влаштовуючи гутірки, ватри, концерти, академії з нагоди державних свят, Богослужіння.

Таким був повстанський побут у вишкільному таборі чи бойовому відділі, що перевишколювався або відпочивав після важких боїв.

Зі спогадів ройового Івана Гарасиміва — 'Палія' «З юнацьких мрій — у ряди УПА»:
«…Залунав свисток службового й віддано наказ: "Рання зоря!" Це — знак вставати. Далі — тріпання коців, стелення ліжок. Милися ми в холодному потоці й ішли на руханку без сорочок, хоч був мороз. Не одна наша мати заплакала б, коли б побачила, як її сина ганяють по снігах напівголого. Нам, навпаки, це дуже подобалося».

Із видання військових вишколів ОУН «Інтендантура» (1943):
«Нормальний харчовий пайок складається звичайно з 800 гр. хліба, 50 гр. кавової консерви, 250 гр. м'яса, 350 гр. товщу, 22 гр. солі, 15 гр. свіжої цибулі, 0,5 гр. корінних приправ, 0,5 цтл. оцту і 10 папіросів…
Вояк у бойовій лінії віддає все, що найдорожче може дати на жертівник Батьківщини, мусить бути певним і свідомим того, що Батьківщина про нього не забуває, але старається доставити йому все. По-перше, дбає про його виживлення, про те, щоб вояк не голодував. Достаточна, добра, смачна та своєчасна їда вояка є одним із підставових засобів, що рішають про духа армії. Голодний вояк ніколи не був, не є і не буде добрим вояком. Це доказала історія у всіх війнах і походах…»

Зі спогадів ройового Івана Гарасиміва — 'Палія' «З юнацьких мрій — у ряди УПА»:
«Колиба, в котрій ми мешкали, мала такий вигляд: якщо підходити до неї спереду, то вона нагадувала великий трикутник, поставлений гострим кутом догори. Посередині трикутника був прямокутний виріз. Це мали бути двері, або, краще сказати, вхід, заслонений палаткою. Довжина колиби була 25 метрів. Якщо дивитися збоку, колиба була схожа на дах довгої шопи, тільки вкрита смерековим чатинням, збудована з грубих нетесаних колод. Всередині все було зроблене на скору руку, дуже просте. Вздовж колиби був прохід шириною до двох метрів. По обох сторонах цього проходу, чи коридору, як його тут називали, земля була застелена грубою верствою чатиння, на котрому блищали лід і іній. Ще були спільні лежанки. Наші гумористи називали їх "барлогом".
Спати в убранні було заборонено. Згідно з вимогою, ми уклали чоботи навпроти себе, на колоді, а вбрання, гарно зложене, — на колоді проти своїх ніг. Аж коли всі так поскладали свої речі, наш крикливий підстаршина залишив нас у спокої й вийшов з колиби».

◀ *Відпочинок повстанців під час рейду.*

▼ *Сон повстанки. Зв'язкова Ірина Козак.*

Під час бойових дій режим дня не був розписаний до найменших дрібниць, проте побутові умови значно ускладнювались. Стрільцям доводилося постійно перебувати в русі, марширувати за всяких погодних умов. Вони часто ночували просто неба під дощем, на морозі чи у сніговії, не маючи змоги зігрітися, просушити одяг, з'їсти гарячу їжу.

Час короткого відпочинку повстанці старалися використати якомога раціональніше. Вони ремонтували взуття за допомогою нехитрих партизанських інструментів: шила, нитки, шматка шкіри і дерев'яних кілків для підбивання підошви; зашивали або латали однострій, який бував у бувальцях.

Командири особливу увагу приділяли здоров'ю своїх підлеглих, їхній особистій гігієні. Стрільці раз на два тижні мали проходити медогляд, якомога частіше міняти білизну й купатися, регулярно митися, бути підстриженими та поголеними. Це складало мінімальні заходи, які запобігали ширенню заразних хвороб та паразитів у відділах.

У коротких перервах між боями та маршами стрільці мусили чистити зброю. За неналежний догляд за собою та зброєю повстанців суворо карали стійками з вантажем у наплічнику, багаторазовим виконанням прийомів впоряду, а у

◀ *Повстанська лазня. Воду ллє сотенний Дмитро Білінчук – 'Хмара', показує руками, як краще це робити, сотенний Назарій Данилюк – 'Перебийніс', решта – невідомі. Гуцульщина.*

◀◀ *Ремонт взуття під час постою у хвилини затишшя.*

виняткових ситуаціях — буками або розстрілом.

Коли в терені було спокійно і безпечно, ворог перебував далеко і не проводив жодних акцій, повстанці харчувалися краще, більше відпочивали, згадуючи минулі бої, кумедні випадки зі свого життя, жартували, співали пісень. Дехто, усамітнившись, мав можливість написати звісточку рідним чи дівчині, зіграти одну-дві партії в шахи, або й просто поспати.

Особливо дисциплінованим і відважним повстанцям командир міг надати відпустку на кілька днів, щоб вони провідали сім'ю, батьків чи наречену. Можна було отримати також звільнення на кілька годин, аби піти в сусідню сотню чи село й побачитися

Зі статті повстанця 'Кухаря' «Додаткова порція»: «Лікар проводив медогляд стрільців школи. Перегляд покінчено. Дехто доглянув, що лікар зазначив собі його стан хрестиком.
— Це ті, що призначені на кладбище, — грубо жартує котрийсь із товаришів.
Два дні пізніше в таборі рух. Показується, що всі "призначені на кладбище" дістають додаткові харчі: хліб, цукор, масло, кромі того, подвійну порцію зупи. Лікарня переповнена "тяжко хворими". Багато з тих, що порівнювали себе в неділю до Геракля, почали нараз "зле себе почувати", а дехто таки виразно заявляє, що його організм потребує "багато товщу, цукру і передовсім вітамін"».

Українська Повстанча Армія
Група "Турів"
Зн: 116-90/43

Протів, дня 25.XII.43 р.

КАРТА ВІДПУСКУ

На основі наказу Командира Української Повстанчої Армії ч. 25 з дня 6 грудня 1943 р., відпускається Горунжий Танкіст до с. Савинці р. Берестецький на час від 25.XII.43 р. до 9.I 1944 р. включно на відпустку.

Спеціяльного дня вишколювання зголоситься в Команді Групи до приходу.

Слава Україні!

Шеф Шт. пр.: в.о. Д.Яворенко

Командир Групи: /Рунда/

◀ *Документ про відпустку повстанця на Різдвяні свята, виданий командуванням ВО «Турів» 25 грудня 1943 р.*

◀◀ *Ознайомлення з публікаціями підпільної преси. На задньому плані стрільці підстригаються.*

▶ *Вінчання повстанця 'Рата' (третій справа) та підпільниці 'Дори' (четверта справа) в церкві с. Бук 23 листопада 1946 р. П'ятий справа – о. Андрій Радьо – 'Яворенко' – курінний капелан. Закерзоння.*

▼ *Свідоцтво про вінчання підпільників із зашифрованими іменами одружених. 6 липня 1950 р.*

АКТ
ВІНЧАННЯ

зі знайомими або односельцями. У святкові дні сотенний або курінний могли дозволити повстанцям випити по чарці горілки, але в будень та без дозволу, особливо під час несення служби чи ведення бою, це суворо заборонялося. Порушника наказу неминуче чекала смертна кара.

Траплялося, що молодість брала своє і повстанська пара, незважаючи на загрозу в бою чи сутичці втратити одне одного назавжди, вирішувала одружитися. Щоправда, зробити це можна було тільки з дозволу і благословення командира або провідника. Шлюбна церемонія обов'язково включала вінчання і проходила в колі найближчих бойових побратимів, усе відбувалося надзвичайно скромно, лише в окремих випадках — із музиками, танцями й піснями.

Таких світлих моментів у жорстокій стрілецькій буденності було мало, але вони становили невід'ємну частину життя, сповненого смертельних небезпек на тлі туманного майбутнього.

◀ *Рідкісні хвилини відпочинку.*

▼ *Повстанська група командира 'Заведія' (зліва праворуч): Іван Могорук – 'Соловій', Василь Черкалюк – 'Сміливий', Іван Дебренюк – 'Малий', Іван Манчук – 'Білогруд', Іван Готич – 'Заграва', Онуфрій Форгіль – 'Ромко', Німчак – 'Чорний'.*

Повстанські свята

Свято зброї 31 серпня 1945 р. біля Перемишля. Звітує чотовий Ярослав Коцьолок – 'Крилач'.

▼ *Свято Зброї 31 серпня 1944 р. на хуторі Ясенів біля с. Яблунів Турківського р-ну Львівської обл. Будинок, у якому перебував надрайонний провід ОУН.*

У Повстанській армії багато уваги приділялося моральному вихованню стрілецтва і культивуванню традицій української армії. Одним із засобів, що слугували цій меті, було святкування державних свят. Так, бійці відзначали день Злуки (22 січня), свято Листопадового Чину (1 листопада), чергову річницю проголошення Акта відновлення української державності (30 червня). Існували й спеціальні повстанські свята: День Героїв (остання неділя травня) та Свято Зброї (спочатку — 31 серпня, на честь визволення українською армією Києва 1919 року; згодом — 14 жовтня, свято Покрови, а також день створення УПА).

Такі свята, здебільшого, відбувалися за участю представників проводу ОУН від району і вище. До повстанців обов'язково промовляв політвиховник, капелан відправляв Службу Божу. Після урочистостей повстанці брали участь в імпрезах, слухали пісні у виконанні хору, співали самі. Відбувалися також гутірки на актуальні для стрілецтва теми.

У кожному відділі святкували день приведення стрільців до повстанської присяги. З цього приводу було розроблено спеціальну інструкцію, яка регламентувала порядок урочистостей. Присяга відбувалася в присутності командування групи або представників Головного військового штабу. Обов'язково були присутніми й представники або провідники теренового проводу ОУН із краю чи області.

Воєнна округа «Заграва»
Дня 25.VIII.43 р.
Наказ Ч.3
В день Свята Української Зброї, т[о] є 31.VIII.43 р., перевести святочні сходини по всіх відділах і запіллі УПА.
Свято відбути при широкій співучасті цілого суспільства за слідуючим порядком:
1. Збірка і звіт,
2. Вступне слово,
3. Наказ командира УПА Клима Савура,
4. Національний гимн.
В відділах УПА день 31.VIII. 43 р. вважати за день святочний.
Командир воєнної округи
Дубовий

ПРИСЯГА ВОЯКА
Української Повстанчої Армії

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кровю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу, від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крови, ні життя і буду боротись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі Української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази командирів.

Створю зберігатому військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житю всіх своїх товаришів по зброї.

Кара в разі порушу, або відступлю від цієї присяги то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і слідо на мене зневага Українського Народу.

Церемонія заприсяження проходила так. Повстанці шикувалися в каре зі зброєю. У середині споруджувався польовий вівтар для відправлення Служби Божої. До присяги приводили один відділ або кілька. Тому командував церемонією один із курінних або сотенних. Представник вищого командування з Воєнної округи чи групи робив огляд пошикованих відділів, вітав повстанців, пояснював значення та вагу того, що відбувалось, і приймав загальне командування над відділами. По завершенні огляду на середину каре виходив почет із Тризубом, якому віддавали військові почесті.

▲ *Присяга старшинської школи «Олені». Село Верхня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл., 21 вересня 1944 р.*

◤ *Офіційний текст присяги вояка УПА, затверджений УГВР.*

▼ *Курсанти старшинської школи «Олені» перед заприсяженням. Вересень 1944 р.*

Зі спогадів підполковника УПА Степана Фрасуляка — ‘Хмеля’ «Відтинок “Маґура” (Калуська округа)»:

«Команда УПА наказала провести по відділах присягу. Текст присяги був зредагований Головним Військовим Штабом. Церемоніял присяги був устійнений окремим наказом.

По відділах політвиховники вивчали та виконували кожне речення присяги. Коли сотні були готові до присяги, я наказав сотням прибути на Магасовий Верх недалеко табору “Загрози”. Повстанчі відділи уставились в каре. Посередині був полевий вівтар. Сотнями командував курінний ‘Журавель’. Коли я з хорунжим ‘Климентом’ підійшов до сотень, залунала лунка команда курінного ‘Журавля’: “Струнко!”, “На плече кріс!”, “Почесть дай!”, “Вправо глянь!” Курінний ‘Журавель’ зголосив готові сотні до присяги. Я обійшов сотні в асисті хорунжого ‘Клименка’, поздоровив та перебрав сотні під свою команду. Потім в короткій промові я з’ясував суть і вагу присяги — присягу, яку повстанчі відділи за хвилю зложать перед Великим Українським Народом, перед Святою Українською Землею, перед пролитою кров’ю всіх найкращих синів України та перед найвищим Політичним Проводом Українського Народу. При кінці промови згадав я, що закон революції суворий, а ще більша зневага Українського Народу, яка спадає на порушників та відступників цієї присяги. По промові дав я наказ: “Увага!”, “Струнко!”, “На плече кріс!”, “Почесть дай!”, “Почет з тризубом виступи!”, “Сотні на тризуб глянь!” Я салютуванням віддав також почесть Тризубові. Почет з Тризубом станув недалеко вівтаря на середині каре. По церемонії віддання почесті Тризубові казав я виступити делегатам кожної сотні до Тризуба. На приказ: “До присяги!” повстанці зняли шапки, кріси переложили з правої до лівої руки, два пальці правої руки піднесли на висоту очей. Делегати поклали пальці правої руки на Тризуб. Я читав поволі текст присяги, а повстанці повторювали за мною кожне слово. По присязі св’ященник відправив Молебень і Панахиду по упавших Героях. По відправі Молебня і Панахиди співав хор під батутом курінного ад’ютанта ‘Малини’. Свято присяги закінчено відмашеруванням почету Тризубу і відспіванням “Ще не вмерла Україна”. Церемонія присяги випала гарно. На лісовій поляні стояли перейняті важністю хвилини повстанчі сотні. Хоч січневий мороз добирався до костей, повстанці вправно орудували зброєю. Тло поляни було біле, на ньому темна пляма чотирикутника, яка за голосом команди порушувалася в один такт. Сонце крилось за горами, коли повстанці виголошували останні слова присяги: “…Коли я порушу… хай на мене спаде зневага Українського Народу”. Страшне закінчення присяги. Чи ще щось може бути підліше на землі, як бути спадкоємцем діла Юди? Чи може бути більша кара на відступника та зрадника Української Державності, як кара зневаги цілого Українського Народу. І сонце, яке було свідком не одної хвилини, крилося за горами, щоб не чути, що зневага народу триває вічно, переходить з покоління на покоління. Вже панував сумерк, коли лунали далеко до Києва, може, аж до Кавказу слова: “Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці, запануєм і ми, браття, у своїй сторонці”. По присязі сотні скоро та тихо відійшли. Це вже були заприсяжені повстанці, які перед хвилиною, перед Святими Символами України клялися зірвати кайдани, якими ворог закував Україну, та вибороти для неї світле Воскресення».

◥ *Присягу складає сотенний Дмитро Білінчук – ‘Хмара’, приймає – курінний Юліян Матвіїв – ‘Недобитий’. Гуцульщина, весна 1944 р.*

▶ *Урочистості з нагоди присяги сотні Юліяна Матвієва – ‘Недобитого’.*

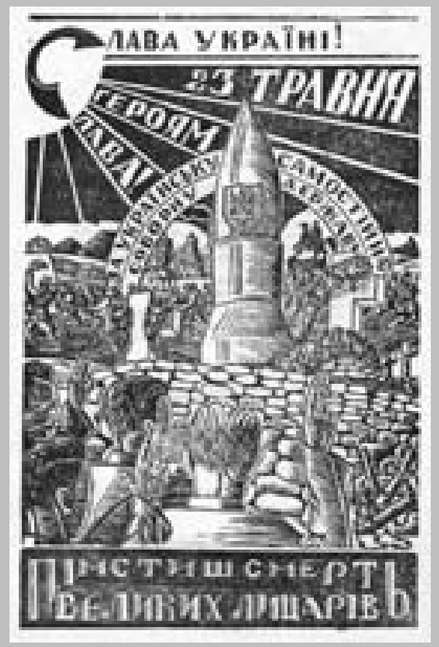

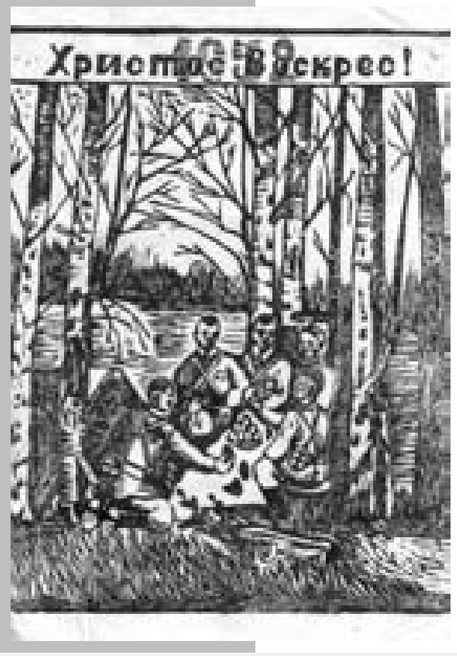

▲ *Святкові листівки.*

Також почет міг стояти біля державного прапора України неподалік важкої зброї, здебільшого кулемета, на якому складали присягу делегати від підвідділів. Командир зачитував текст присяги, а повстанці повторювали його. Після присяги капелан відправляв молебень і панахиду за полеглими. Заприсяження закінчувалося співом гімну «Ще не вмерла Україна» та урочистим винесенням Тризуба чи прапорів.

Традиційно повстанці святкували найбільші релігійні свята: Різдво та Великдень. Їх вони намагалися проводити серед цивільного населення. Теренова сітка ОУН та референтура жіноцтва чи Український Червоний Хрест старалися приготувати для бійців якісь подарунки. Це могли бути тютюн, сушені фрукти, тістечка, сорочки, рукавиці або теплі шкарпетки. Іноді все це запаковували, а на пакунку писали, для якого повстанця призначений подарунок. Траплялося, дещо для стрільця передавала родина або кохана дівчина. Випадки організації подарунків були радше винятками, а не правилом. Частіше

▼ *Різдвяне привітання від надрайонного провідника ОУН Романа Щепанського – ‘Буй-Тура’. Січень 1951 р.*

їх одержували поранені у шпиталях, аніж здорові стрільці. Ставши на Різдво постоєм у селі, повстанці разом із селянами йшли до церкви, колядували, іноді організовували імпровізовані вертепи. Проте дедалі частіше Різдво і Великдень відзначали в лісах, куди повстанцям приносили свячене.

Зі спогадів сотенного Михайла Дуди — 'Громенка' «У великому рейді»:
«Наблизилися Великодні свята. Передсвяточні дні були спокійні. І ми теж. Хотіли відсвяткувати Великдень спокійно. Інтенданти бігали днями й ночами, щоби все належно підготовити. Вони розвозили муку поміж селян для печення пасок, збирали яйця на крашанки. Інші робили й вудили в лісових колибах ковбаси. Шевці направляли воякам взуття, а кравці й собі взялися за роботу — шили нові убрання або підлатували подерті штани. В наші лісові нетрі загостив о. дек. Н. Користуючись його прибуттям, вояцтво по черзі відбувало великодню сповідь.
…У Великодню п'ятницю весь відділ постив, а також ходив у село до Плащаниці. Вояцтво заходило рядком у церкву. Лице кожного зраджувало зворушення. Зворушеними були й селяни. Вони з любов'ю гляділи на кожного з нас, а в декотрих жінок текли по обличчі сльози.
В Великодню суботу була гарна погода. Ми заквартирували на краю лісу, щоби могти бачити, що діється довкруги.
Смеркало. Останнє сонячне проміння освічувало вершки ялиць, прощаючися з ними до наступного дня. На поляні зібралася чимала група повстанців, які завели великопісну пісню "Страждальна Мати", Спочатку тиха, тужлива мелодія почала чимраз більше могутніти. "Ой Сину, Сину, за яку провину переносиш нині тяженьку годину", — неслися звуки молитви, відбиваючися глухим охом у гущавинах лісу. Чомусь якраз тепер слова цієї страждальної пісні промовляли найбільше до душі. По її закінченні дехто, зворушений її словами, закурив папіроску. Меланхолійне враження викликала вона і в мене. Пригадались юні роки, церква, повна віруючого народу, очікування величного свята…
Звертаюся до свого заступника Лагідного, щоб зарядив збірку відділу. Незабаром черговий підстаршина зголосив, що зібраний відділ готовий до дальших наказів. До виструнчених лав повстанців звертаюся з короткою промовою. Змальовую ситуацію в терені і попереджаю всіх, що, можливо, доведеться нам співати воскресні пісні не

◀ *Великдень, імовірно — 1950 р. Промовляє Петро Мельник — 'Хмара'. Гуцульщина.*

◣◣ *Панахида на могилі полеглих вояків УПА і членів ОУН на Східній Лемківщині. Промовляє курінний капелан о. 'Яворенко'. Серпень 1946 р.*

під звуки дзвонів, а під регіт наших і ворожих кулеметів. Закликаю вояків збільшити чуйність і обережність, а в випадку бою дати ворогові відчути силу повстанської зброї.
У вечірньому присмерку, який оповив повстанський відділ, можна було вичути, що кожний був готовий дорого розплатитись з ворогом за заколочення святкового настрою. Кожна рука мимоволі стискала сильніше холодну сталь.
— Хлопці, йдемо до села на вечерю. Чейже годиться! Маршувати. Напрям — село Поруби.
В селі було незвичайно весело. Дітвора вибігла назустріч повстанцям і виспівувала різні пісні. З хат, немов з уліїв, повиходили люди і подали нам потрібні відомості. Сказали, що в присілку Присада кватирують поляки. Назвали приблизне їх число. Додали, що ворожі вояки мають тільки легку зброю і що вони нахваляються, що тепер уже виб'ють усіх повстанців.
Вістка про ворожу частину нас не занепокоїла. Вояцтво раділо, що по довшій відсутності було знов у селі, людність якого привітала його незвичайно тепло. Кожний з повстанців мав тут або знайомих, або рідню, а дехто, може, й дівчину. Селяни радісно запрошували вояків до своїх хат. Кожний хотів мати в себе гостей. Всі признавалися, що сподівались нас вітати у себе на свята.
До мене приступила старенька, 85-літня бабуся. Лице її пооране зморшками, нужденне. По ньому котяться струмочками сльози радости.
— А де ж мій унук, пане командире? — спитала вона. Заспокоюю її, що внук її живий і здоровий, а рівночасно висилаю по нього зв'язківця. Внедовзі приходить молодий, стрункий, мов смерека, обсмалений сонцем 17-літній юнак. Гримнув закаблуками і проказав уживану в таких випадках формулу: "Голошусь на наказ!" Бабуся, побачивши Тараса, приступила до нього. Вигукнувши: "О, сину!", — почала обнімати внука, а сльози ще рясніше покотилися по її старечому обличчі. Тарас дістав до 12-ої години відпустку.
Попри святочний настрій села, попри прикрашені хати вичулося тут приховане пригнічення. Прибрані селяни сумовито зітхали.
— Щось недобре буде, — сказав до хор. Соколенка один господар. — Всюди ворожого війська, як комашні. Ой, бережіться, панове! Мабуть, лагодиться на вас наступ. Напевно, схочуть віддячитись за Сьвєрчевського.

— Плювати нам на них, — сказав рішуче хор. Соколенко і почав гладити свою плекану борідку. — Як схочуть з нами дуже воювати, то не відмовимо їхньому бажанню. І так уже чоловік задовго засидівся на місці.
Жінки тихо заплакали.
…Ніч однак пройшла спокійно. Вже ранком, о 6 год. були ми в лісі між селами Воля Володзька — Поруби. Довкруги, в польських селах дзвонили дзвони. Тільки в наших, зрабованих церквах було тихо і сумно. Населення і до церкви боялось іти, щоб по дорозі не зустрінутись з ВП, яке кожного забирало на команду. Там придержаних легітимували, випитували, а при цьому не обходилось без всякого роду знущань.
І цього дня погода себе показала. Коли сонце піднеслось догори і освітило малу поляну в лісі, на ній уже порались інтенданти біля заздалегідь приготованих столів. Службовий рій допомагав їм, кладучи на півколом уставлені столи паски, ковбаси, крашанки тощо. Як уже все було готове, наблизився о. декан Н. і за старим звичаєм посвятив нашу повстанську паску. Після цього весь відділ засів за столи до спільного свяченого. Дозволяю видати на кожен рій по пляшці горілки.
Святочну тишину, яка звичайно запановує в таких хвилинах, перериває привіт отця декана: "Христос Воскрес!" Він звертається з промовою до повстанців, з'ясовуючи в ній суть сьогоднішнього свята. Зупиняється над його величчю і значенням в українському народі. Згадує про тих, які сьогодні не можуть славити воскреслого Богочоловіка за прабатьківським звичаєм, про батьків і матерів, про ув'язнених і засланих… Врешті висловлює надію, що Всевишній змилосердиться над недолею народу і незабаром дозволить йому в умовах свободи славити Його ім'я.
…Привітати вояків доводиться і мені. В своїй промові згадую всіх, з якими нам доводилося святкувати за попередніх років, особливо тих, які від нас відійшли. Закликаю вояків ще більше скріпити свої зусилля для виборення правди, до якої прямуємо, щоб не були марними жертвами, які вже впали в цьому поході.
В міжчасі приглядався я обличчям бійців і командирів. На кожному з них відбивалось зворушення і туга за чимось, чого не дасться повернути. Час до часу спалахували погляди, а сильно стиснуті уста свідчили про завзяття.
Коли я скінчив говорити, неначе на команду, вирвалася з грудей коло 200 людей радісна пісня: "Христос Воскрес…" Вона дедалі могутніла і неслася лісом на поля, а звідти — до осель…
Вояцтво вже з апетитом споживало свячене, як на місце постою відділу почали напливати з довколишніх сіл люди — чоловіки, жінки, дівчата. Їх привів сюди наш спів. Прийшли нас відвідати, побути з нами разом і поділитися враженнями. Дехто мав тут синів, братів або знайомих. Також повідомили нас, що звук наших пісень долинув і до квартируючого за чотири км від нас відділу ВП, вояки якого, всі до одного, повиходили з своїх становищ на досить високий горб і прислухались до наших воскресних пісень.
Гостей приміщено поміж повстанцями біля столів. Здавалося, що одна велика родина засіла до великоднього стола. Інтенданти крутнулись поза корчами, і за кілька хвилин на столах знову появилося всяке їстивне добро. Дозволяю почастувати горівкою також гостей, але вже без участи вояків. Святочний настрій почав підноситись. Прийшла черга і на пор. Зоряна — виховника відділу. Він звернувся до присутніх з глибоко патріотичною промовою, під час якої жінки схлипували, а дядьки сіпали вуса. Пор. Зорян підготовив на це свято виставу, в якій взяли участь повстанці нашого відділу. Вже все було готове, "артисти" гримувались, як на поляну вийшли повстанці — з скрипкою, гармонією, клярнетом і корнетом. Ця "оркестра" заграла мелодію, а дівчата під її супровід почали співати.

▲ *Святкування Великодня — повстанці разом з цивільним населенням. Карпати.*

▶ *Повстанський Великдень. Коломийщина, 1949 р.*

▶▶ *Великдень 1946 р., Самбірщина (Львівська обл.).*

В цей момент приступив до мене, низько кланяючись, господар із с. Жогатина, де кватирувало ВП, і попросив мене набік. Тут, неспокійно оглядаючись на всі боки, він почав говорити, що йому вдалося непомітно вирватися з села і проскочити поміж ворожими стійками до нас. І він теж оповів, що всі поляки повиходили на горб Вар'ятку і слухають, як ми співаємо. Дуже це їх дратує, і вони говорять, що треба "банде розпендзіць".

— Тому вам кажу, щоби ви добре позирали, — кінчив господар, — а як буде до вас гаде лізти, то добре їм шкрабніть. Їх багато нема — щось коло 350.

Я подякував господареві за новину і запевнив його, що на "гостей" ми чекаємо, нехай приходять. Раджу йому, щоб відійшов звідси, доки його ніхто не запримітив, щоби пізніше не мав яких неприємностей від поляків. Незабаром за дядьком тільки в корчах зашуміло…

По полудні, о 3-ій годині від виставленої на краю лісу від с. Ясенева застави прибіг зорець з повідомленням, що ворог у силі одної "компанії", яка нараховує коло 100 вояків, зійшов у присілок Нетребку і досить обережно посувається в нашому напрямі. Цього ми, звичайно, ждали. Насамперед доводиться перепросити наших гостей і запропонувати їм відійти з табору, щоб їм "чого злого не сталося". Радимо їм відходити на другий край лісу, а звідти розійтися по своїх хатах, бо може бути бій.

▲ *Великодній обід у карпатському лісі. Ймовірно 1950 р. Гуцульщина.*

▶ *Великоднє вітання.*

Жінки з дівчатами скоренько щезли, наче їх тут і не було. За ними, не виявляючи ані крихітки зденервування, помаленьку пошкандибали господарі, клянучи всторону ВП. Мовляв, "гади навіть свята хлопцям не дадуть спокійно пересвяткувати". Декілька дядьків, які пам'ятали ще часи "небіжки Австрії" і за неї воювали, під впливом святочного настрою залишилися разом з повстанцями.

— Будемо разом воювати, — говорили вони рішуче, — може, здобудемо якогось "ґвера".

Тим часом висилаю на підкріплення застави хор. Залізняка з двома роями, а музикантам і решті повстанців наказую грати і співати на повний голос нашу улюблену пісню:

Іди від мене ти, моя кохана,
Зійди з очей, мене не забувай!
Я — син лісів, а серце — партизана,
На мене жде з побідою весь край.

За кожним рядком пісня набирала більшого розмаху. Голоси відбивалися луною в лісі, що завмирала десь у далині. В захопленні співом забувалося, що ворог десь близько, що кожної секунди може впасти постріл і не один з тих, які зараз вливають свою душу в слова пісні, може скінчити життя. Ще не докінчили ми співати останнього рядка, як на краю лісу заклекотів наш кулемет. Пісня ввірвалася, наче на команду.

— Ого, замість дзвонів грають кулемети! — вигукнув кулеметник Слива.

Вояцтво преспокійно чекало наказів. Заряджую поготівлю 1-ої і 2-ої чоти, передаю над ними команду к-рові Лагідному, а сам беру 4-ий рій 3-ої чоти і з ним, розсипаним у розстрільну, біжу на допомогу нашій заставі. Вже на бігу кричу назад, щоб у таборі співали далі — і за кілька секунд нас уже супроводить нова пісня.

А на краю лісу вже заходились від реготу наші кулемети, їм у відповідь гуркотіло кілька польських. Прискорюємо біг і незабаром зупиняємося вже біля нашої застави. К-р Залізняк зголошує, що ворог панічно втікає, залишивши на полі бою трьох убитих. Кількох ранених він встиг забрати з собою. З нашої сторони поранено в груди бул. Ворона. Виною в цьому його велика необережність. Він, сам-один, вибіг на чисте поле, бажаючи зловити ворожого вояка живим, але збоку дістав кулю.

Тим часом вояки почали нетерпеливитись.

▼ *Рій охорони командира 'Довбуша' (перший зліва); друга зліва — санітарка рою, інші невідомі. Світлину зроблено 31 серпня 1944 р. під час відзначення Свята Зброї на хуторі Ясенів біля с. Яблунів Турківського р-ну Львівської обл.*

— Друже командир, атакуймо! Дивіться, як звивають копитами! — намовляли вони мене. Оглянувши передпілля, яке було вже чисте, як долоня, я заперечив, бо ми могли б мати непотрібні жертви. Бійці рад-не-рад мусіли зі мною погодитися.
Постріли вже цілковито втихли. ВП було далеко. То тут, то там показались групки польських вояків. Вони вертали, немов баби з празника, на місце свого постою. А з нашого табору доносилась уже нова пісня. Її затягнули, мабуть, з нудьги, очікуючи дальших наказів.
"Вже вечір вечоріє, повстанське серце б'є". Гармонія і корнет вторували зовсім непогано.
Я підійшов до пораненого, якому санітари давали укол і перев'язали рану. Бул. Ворон був блідий як стіна, але не стогнав і не нарікав. Побачивши мене, він усміхнувся і сказав:
— Думав завтра котрусь із дівчат піділлляти водою, та ось нині поспішився і, замість дівчини, піділлляв землю своєю кров'ю.
Що я мав йому на це відповісти? Потішив, що рана скоро загоїться, але й нагадав йому мої давні поради, щоби більше уважав на себе.
— Нічого, друже командире! Скоро загоїться, засохне, викупаюся. Треба мені зашити блюзку… — маячив уже поранений.
Внедовзі прибув доктор Шувар. Він оглянув Ворона і посумнів.

— Скоро закінчить життя, — сказав мені тихо.
…В таборі до бул. Ворона прийшов, дуже засмучений, його рідний брат і припав до нього…
День клонився до сну. Вже темніло…»

Командири відділів за жодних обставин не мали права забувати про безпеку відділу та збереження його боєздатності. У святкові дні повстанці виставляли посилену охорону довкола місця постою, старалися додержуватись конспірації. Обмежувалося вживання спиртного, а службовий підвідділ, який ніс охорону в цей день, узагалі не мав права його вживати. Ворог знав про дні релігійних свят, тому іноді намагався, сподіваючись на послаблення повстанської пильності, влаштувати напад чи облаву.

Звісно, будь-які святкування відбувалися лише тоді, коли в терені було достатньо спокійно. В іншому разі свята перетворювались у суворі повстанські будні.

▼ *Урочисте шикування другої сотні СШ «Олені» з нагоди свята. Перед сотнею командир Михайло Гальо – 'Коник' та бунчужний. Імовірно вересень 1944 р.*

Daily life and holidays of insurgents

The life of UPA soldiers was subordinated to rather strict schedule. There were set times for waking up, eating meals, attending training classes and going to sleep. Of course in combat conditions during battles or marches it was not always possible to adhere to this schedule . Still, the life of an insurgent was based on discipline.

In the Ukrainian Insurgent Army much attention was paid to moral education of the soldiers and the cultivating of traditions of the Ukrainian army. This was accomplished by celebrating national holidays. They celebrated Ukrainian Independence Day and Unification Day (both on January 22th) and the November Uprising in Lviv (November 1th). Every year they celebrated the anniversary of the Proclamation of the Renewal of Ukrainian Statehood (June 30th). There were also special insurgent holidays: Heroes day (the last Sunday in May) and Sviato Zbroji (at first — on August 31th, in honor of Kiev's liberation by the Ukrainian army in 1919; later — on October 14th, the Feast of the Holy Mother of God — the Protectress (Denj Pokrovy) and also the day of the UPA's formation). Usually the rajon representatives of the OUN leadership and those of higher ranks participated in the celebrations. The political educational officer then gave a speech and a chaplain said mass. After the ceremonies, insurgents participated in various activities according to a prearranged program or listened to choir singing or sang themselves. «Oath of Allegiance Day» was one of the most solemn days for the insurgents. The greatest religious holidays of Christmas and Easter were often celebrated together with the civilian population.

◀ *Свято Зброї в сотні «Ударник-4». Перемищина, 31 серпня 1945 р.*

Сотенний УПА Дмитро Білінчук – 'Хмара'.

Повстанець Василь Шкрібляк – 'Черемха'.

Розділ XII

Однострій

Згідно з положеннями Гаазької конвенції про правила ведення сухопутної війни, однією з ознак армії є вживання особливого однострою чи його елементів, який давав би змогу розрізняти вояків різних військових формувань. Цьому питанню приділялася значна увага і в Українській Повстанській Армії. Очевидно, що зразком для неї були інші армії, проте головним джерелом для наслідування були все ж українські військові структури доби козацтва, Першої світової війни, визвольних змагань 1917—1920 рр., Карпатської України. Українські військові традиції яскраво проявилися як у системі функційних посад, військових рангах, так і в символіці та однострої.

У період становлення армії на початку 1943 р. повстанці відчували великі труднощі в забезпеченні одностроями. Добровольці йшли до армії переважно в домашньому одязі, а вже у військових відділах командири якнайшвидше намагалися переодягнути їх по-військовому. Для цього на початках використовувалися запаси радянських і німецьких одностроїв, які теренова сітка ОУН спромоглася зібрати на початку німецько-радянської війни. Однак ці запаси швидко вичерпалися, тому їх потрібно було постійно поповнювати в ході бойових акцій, захоплюючи трофейні німецькі, угорські та радянські однострої. Додатковим джерелом постачання одягу на початковому етапі стала українська поліція, яка потайки допомагала чим могла. У березні 1943 р. на Волині в УПА влилося кілька тисяч поліцейських, вже одягнутих та озброєних, що суттєво посилило армію.

Із роману-хроніки Василя Щеглюка «…Як роса на сонці», написаного на основі спогадів Луки Павлишина:
«Волинь виглядала як один великий військовий обоз в русі, хоч була холодна зима. Військо було строкате: різне обмундирування, (хто що зміг одягнути та взути), різне озброєння. Зате на головах стрій майже однаковий: або теплі шапки-вушанки, або петлюрівки — всі з однаковими тризубцями. Це було оунівське військо.
Еней був високий, стрункий, з рудуватим волоссям, гладко зачесаним догори, мав великі, теж руді вуса, котрі стирчали вбік. Високе чоло і вуса робили його трохи подібним до Івана Франка. Одягнений був у новеньку упівську форму (її мали майже всі командири) кольору "хакі", а на голові — петлюрівка з тризубцем».

▶ *Дмитро Негрич – 'Мороз' (1909–1945), командир сотні УПА «Березівська». На лівому рукаві має функційні відзнаки сотенного.*

◀ *Невідомий повстанець.*

Із розширенням терену дій, створенням «повстанських республік» та господарчих служб запілля з'явилася можливість створити «фабрики» та кравецькі майстерні, на яких виготовлялися власні однострої. Однострої шили на Волині та Поліссі у 1943 р., на Гуцульщині в 1944 р. та на Закерзонні в 1945 р. у таких кількостях, що в однострої власного крою можна було одягати окремі відділи.

Однострої, пошиті повстанцями, відрізнялися не тільки кроєм, але й кольором, якістю полотна та елементами, характерними для народної або військової традиції. Так, на Волині у селі Дермань

◤ *Повстанець Михайло Аксюк – 'Сокіл'. Верховинський р-н Івано-Франківської обл.*

Зі спогадів Івана Дмитрика «Записки українського повстанця (в лісах Лемківщини)»:
«У всьому терені діяння УПА розвинувся свого роду промисел. Створено майстерні направи і переробки зброї, миловарство, продуковано бандажі і деякі санітарні приладдя, не кажучи вже про відзнаки з тризубом тощо».

Зі спогадів Емілії Стефурак:
«Місцеве населення, а головно жіноцтво із Союзу Українок, ставилося дуже прихильно до свого рідного війська. Місцеві кравці й жінки пошили для всіх вояків нові уніформи — блюзи, штани й шапки-мазепинки. Шевці шили чоботи. Ця велика праця була розложена на кільканадцять сіл і вимагала багато посвяти. Не знаю, де люди дістали матерію, але уніформи шили з вовняного матеріялу, такого як тонкі коци. Всі однострої були зеленого кольору. Блюзки запиналися під шию та мали чотири кишені. Чоботи були пошиті з імпрегнованого матеріалу, а спід був шкіряний.
Дивлячись на вдягнених легінів, які маршували чи стояли в лавах, в однакових одностроях, не можна було не розчулитись. Самі сльози ставали в очах, але з радости, з краси нашої молоді, з почування до нашого війська. Довгі лави зелених уніформ стоять завжди в моїх очах, нагадуючи дні боротьби за волю та посвяту нашої молоді».

◀ *Стрілець сотні 'Бродича'.*

▶ *Повстанець Юрко Гуменюк – 'Тарас' (зліва) і невідомий.*

Здолбунівського району, де розмістилися кравецькі майстерні, фарбувалися та шилися однострої із домотканого полотна. На Гуцульщині у повстанців були поширені «петлюрівки» — головні убори, подібні за кроєм до тих, які носили вояки Армії УНР та УГА. Під однобортний відкритий френч із накладними кишенями тут повстанці часто одягали вишиванки. На відкладний комір та петлицю із темнішого сукна повстанці нашивали зубчатку, ідентичну тій, яку було офіційно затверджено командуванням УГА.

Гуцули легко перетворювали свої однострої в «парадні», одягаючи звичайну сорочку та краватку під френч, що надавало повстанцям колориту та вояцької статечності.

На Закерзонні стрільці сотні «Бродича» пошили собі однострої з полотна, здобутого у Словаччині. Пошиття відбувалося у власностворенiй кравецькій майстерні. Повстанці із сотні «Дідика» ходили в одностроях, пошитих із домотканого конопляного полотна. Щоб якось пофарбувати світлий одяг, стрільці знайшли оригінальний вихід: вони качалися по кущах чорниць. Сік ягід фарбував однострої нерівномірно, перетворюючи їх на своєрідний камуфляж, подібний до німецького польового камуфляжу.

УПА суттєво «обновила» однострої та поповнила їхні запаси під час переходу фронту в 1944 р. Тоді не тільки структури запілля, а й повстанські відділи у прифронтовій зоні займалися «заготівлею» та збиранням зброї, одностроїв, спорядження й амуніції. Все це також вимінювалося у деморалізованих німців та угорців на продукти харчування чи купувалося підпільниками. Багато військового майна, до якого, безумовно, належали й однострої, повстанці здобували у боях та під час акцій.

У березні 1944 р. три сотні із куреня «Смертоносці» у бою з угорцями в Чорному Лісі здобули, окрім іншого, по два повних комплекти уніформи на бійця, а на Гуцульщині місцеві повстанці роззброїли та роздягнули великий підрозділ угорців, що відступали. Їхній командир, старий полковник, перейнявшись жалюгідним виглядом свого вояцтва, навіть пустив сльозу.

Відважний сотенний Казимир Яворський — 'Бей' напав на шкірзавод у тодішньому райцентрі Болехів (тепер місто Долинського району Івано-Франківської області) та кількома підводами вивіз у ліс шкіру, з якої повстанці згодом пошили собі взуття.

▶ *Пряжки вояків УПА.*

На початку липня 1944 р. сотня «Леви», яка охороняла проведення I Великого збору УГВР у с. Сприня на Самбірщині, була вдягнена в мундири роззброєних німецьких прикордонників.

Деякий час курені та сотні були цілковито одягнуті у німецьку, радянську чи угорську уніформу. Іноді це ставало причиною сутичок між повстанцями, що призводили до нещасних випадків, бо одні одних сприймали за ворогів. У зв'язку з цим Головне Командування УПА заборонило використовувати повне обмундирування ворога, а вимагало комбінувати його. Це було однією з причин, що повстанці носили, скажімо, кітель німецький, а галіфе радянське, або якийсь із елементів цивільного одягу.

Повне обмундирування, включаючи знаки розрізнення ворожої армії, дозволялося носити під час виконання важливих завдань в окремих випадках кур'єрам, які зазвичай ходили одягнуті по-цивільному. Так одягалися також боївки СБ під час виконання розвідувальних операцій, з метою захоплення або ліквідації якогось нестерпного радянського партійного функціонера чи ненависного офіцера-енкаведиста. З конспіративних причин так одягалися у ворожому терені деякі провідники.

Незважаючи на часткове вирішення питання із обмундируванням

◥◥ *Додаток до наказу ГВШ з проектами функційних нашивок на однострої.*

▶▶ *Сидить перший зліва провідник V-го району ОУН Степан Куцик – 'Орлик', біля нього – Михайло Прутиняк (можливо, 'Чорний' або 'Місько'), стрілець боївки СБ, стоїть 'Бистрий' (можливо, з Лодини коло Устрик або з Лодинки під Бірчею).*

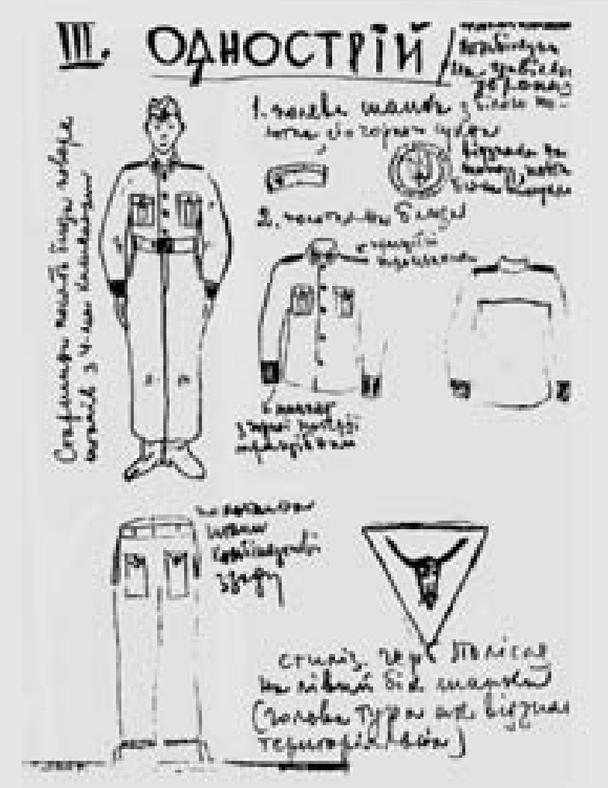

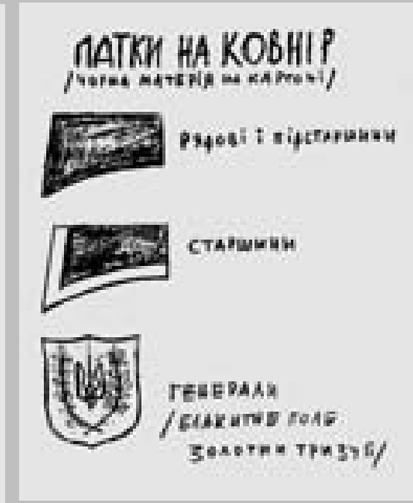

▲ *Проекти однострою УПА. 1943 – 1944 рр.*

за рахунок трофеїв та виготовлених на місцях одностроїв, командування армії розглядало питання створення єдиного власного однострою. В архівах зберігся проект повстанського однострою та знаків розрізнення — нашивок і «нараменників» (погонів), що, мабуть, розроблявся наприкінці 1943 — на початку 1944 року. На жаль, ці проекти не вдалося втілити у життя — розгорнути масове виробництво і забезпечити вояків у нових умовах більшовицької окупації було неможливо.

До повстанського однострою входили: головний убір, мундир (цивільний, саморобний чи трофейний) у літньому та зимовому варіантах, взуття, засоби маскування та польової амуніції.

Головні убори були найрізноманітніші. Це згадувані вже «петлюрівки», «мазепинки», що кроїлися на зразок розповсюджених в УГА та стрільців Карпатської січі. Також використовувалися трофейні пілотки, польові кепі, кашкети, зимові вушанки, рідше сталеві німецькі захисні шоломи, кашкети цивільного крою, кубанки та кучми.

Досить великою різноманітністю вирізнялися мундири: френчі, кітелі, куртки, плащі, цивільні камізельки, жакети тощо. Зимою повстанці носили шинелі, кожухи, пальта, фуфайки і т. д.

Штани також вирізнялися великою різноманітністю. Були це як трофейні різних армій галіфе та бриджі, радянські «ватованці», так і цивільні або пошиті самотужки.

Так само різноманітним було й взуття, але переважна частина повстанців ходила в чоботях. Особливо цінувалися німецькі чоботи, виготовлені з добротної шкіри (офіцерські) та солдатські юхтові, що помітно розширялися до верху. Це було зручним для повстанців, бо за халяву в разі потреби можна було засунути німецьку гранату з довгою ручкою М24, ріжок з патронами, ніж чи ложку. Мисок спереду був досить еластичним, а задник — із дуже твердої шкіри. Підошва підбивалася 30 або 35 цвяхами, а по контуру каблука була прибита підкова. Це надавало міцності чоботам, вони не так швидко зношувалися, на відміну від менш якісних радянських чобіт, що було дуже важливим для повстанців. Повстанці, що воювали в горах, за можливості взувалися в єгерські німецькі гірські черевики із гранчастими 25–30 скобами. Ці черевики знизу обковувалися в передній частині носка та центрі каблука зубчатими пластинами або сталевими виступами у вигляді колючок. Стрільці сотні «Березівська» на Гуцульщині на зимовий період такі колючки та пластини виготовляли самостійно і прибивали до чобіт. Тоді можна було швидше рухатися по крутих гірських схилах, не ковзаючись по льоду або обмерзлому камінні. Також така винахідливість повстанців давала змогу швидше відриватися від ворога та зникати в горах.

Повстанці також виготовляли взуття самотужки, а іноді ходили у сплетених постолах, як це було характерним для Буковини, де повстанський рух був слабший, ніж у Галичині, а значить, і забезпечення на нижчому рівні.

Слід також зупинитися на засобах маскування. Взимку використовувалися маскувальні захисні халати власного крою або радянські, навесні, влітку і восени — радянські плащ-накидки, німецькі камуфляжні плащ-намети або досить рідкісні знову ж таки німецькі куртки-анораки (вітрівки) із камуфляжем типу «бите скло». Найчастіше повстанці користалися з природного камуфляжу — гілля та трави, які чіпляли за деталі одягу та амуніції.

На головних уборах повстанці носили кокарди — тризуби, головну ознаку приналежності до УПА. Їх виготовляли масово з різного матеріалу (пластмаси, виливали із легкоплавких металів, вирізали із жерсті), різної форми та рівня мистецького виконання. Це стосується і ремінних пряжок. Їх виготовляли у вигляді тризуба в рамці з високою майстерністю, спилювали німецьку, радянську, польську чи іншу символіку, і на це місце накладали штамповані або виготовлені іншим способом тризуби.

Постановою УГВР у 1950 р. — на жаль, запізно — було затверджено проект нагрудної відзнаки вояка УПА, яка мала свідчити про приналежність стрільців до цієї армії. У 1949 р. графік Ніл Хасевич розробив чотири проекти такої нагрудної відзнаки. УГВР затвердила один із проектів, і кур'єри 1950 р. доставили його на Захід, а у січні 1951 р. у Німеччині було виготовлено кілька сотень відзнак у металі, і якусь частину кур'єри вже у травні цього ж року принесли в Україну. Чи

▲ *Повстанець 'Дужий' у «парадному» однострої. Верховинський р-н.*

Із праці С. Ф. Хмеля «Українська партизанка (З крайових матеріялів)»:

«а) Виряд поодинокого повстанця. Під вирядом повстанця розуміємо всі ті предмети, яких він потребує. Інший виряд вояка регулярної армії, інший — повстанця. В основному він подібний, але що стосується одягу, то він відмінний.

Виряд поодинокого вояка в регулярній армії можна поділити на п'ять груп:

— перша — зв'язана зі зброєю,
— друга — з одягом,
— третя — з постіллю (покривала, простирадла, поволоки),
— четверта — прибори до миття і голення,
— п'ята — санітарні прибори (бандажі, вата, йодина, індивідуальний (запасний) пакет, протигазові засоби).

Ще вживається терміни: повний, бойовий, службовий виряди. Під повним вирядом розуміємо вояка з усіма його особистими предметами (вояк в повному обтяженні).

Бойовий виряд — це зброя та всі предмети, що відносяться до групи зброї, а саме: пояс, набійниці, жабка до багнету, хомутик для лопатки, торба з гранатами, газова маска.

Службовий виряд — це виряд вояка в літньому або зимовому одязі, оперезаному поясом, при багнеті (шаблі, пістолі).

Партизанський виряд більше спрощений. В період організування повстанських відділів Команда УПА наказала, щоб новобранці вступали до повстанських відділів у повному виряді. Але пізніше виявилось, що таке велике "барахло" дуже обтяжувало вояка, робило його нерухливим, прив'язувало його до власних речей, тому пізніше наказано зредукувати повний виряд до мінімуму».

▶ *Повстанці Коломийщини. Зліва направо: 'Стьопа', 'Цяпка', 'Аскольд', 'Ярослав', 'Мороз', 'Дунай', 'Дубок'.*

розповсюджувалася ця відзнака серед підпільників, достеменно стверджувати не можемо.

Проте на одностроях повстанці носили нашивки, введені на локальній території або виготовлені в окремих випадках довільно. Єдиною офіційно введеною в 1944 р. нормою було носіння функційних відзнак у вигляді комбінації двоколірних прямих та ламаних смуг, що пришивалися на ліве передпліччя. Та скоро повстанці від такої практики відмовилися, бо «носіїв» таких відзнак ворожі снайпери вбивали у першу чергу: по них одразу ж зосереджували вогонь, розуміючи, що перед ними командир якогось рівня.

Польова амуніція повстанця була дуже скромною, обмеженою до мінімуму. Вона складала без зброї всього шість кілограмів, тоді як, наприклад, повне спорядження польського вояка, яке він носив та возив за собою, становило сорок два з половиною кілограми.

Раціональність повстанської амуніції давала переваги у маневрі, менше втомлювала під час маршів, дозволяла більше брати боєприпасів, нести необхідне групове спорядження відділу.

Окрім ременя, повстанці носили портупею, яка підтримувала причеплені до цього ременя речі та розвантажувала його. На ремінь стрільці чіпляли у чохлах дискові магазини ППШ, або секторні (якщо були озброєні автоматами) чи карабінні підсумки-«набійниці» дві-три гранати Ф-1, РГ-42 чи іншого типу. Нерідко їх носили в кишенях, а «макогони» М24 — за ременем. У кожного повстанця на поясі у кобурі також висів пістолет, а гуцули любили чіпляти ще й саморобні ножі з дерев'яними, набірними пластмасовими чи кістяними рукоятками в мистецьки інкрустованих ножнах. Іноді стрільці використовували зручні німецькі розвантажувальні ремені «ігреки», але чомусь широкого застосування в УПА вони не набули. До комплекту повстанської амуніції входили також «їдунки» — армійські казанки німецького чи радянського зразка. Користувалися стрільці й німецькими сухарними сумками, які називали «хлібаками».

Свої скромні вояцькі пожитки повстанці носили у німецьких планшетних сумках або радянських «вєщмішках». Під час рейдів там переносився недоторканий запас їжі — «залізна порція». Практично кожний вояк УПА старався роздобути армійський німецький «передник» — продовгуватий шматок матерії посередині із діркою для голови, який на поясі зліва і справа скріплювався шнурками, або радянську плащ-накидку. В холодну пору ці речі замінювали повстанцям коц чи ковдру. На них можна було спати, ними можна було вкриватися. Для ремонту взуття кожний повстанець мав шило, дерев'яні кілки для підбивання підошви, дратву, а для ремонту одягу — голку та шматок матерії на латки.

Отже, в УПА, зважаючи на важкі умови повстанської боротьби, використовувався не повний однострій єдиного зразка, а лише його елементи — передусім головний убір, спеціальні відзнаки. Проте і їх було достатньо, аби окупант упізнавав у вояку УПА свого ворога, а українець — захисника.

▶ *Відзнака вояка УПА.*

Зі спогадів Івана Дмитрика:
«І коли ми верталися з зброєю з окопів, зауважили чотирьох польських жовнірів, що прямували до села Довжиця. Ми сховалися в кущі і почали чекати, коли вони зрівнялися з нами, ми роззброїли їх, завели до хати і почали гутірку. Жовніри були перестрашені і спочатку тільки мовчали. Далі вони розговорилися ламаною польською мовою. Виявилося — вони білоруси.
Розмовляючи, ми оглядали наших гостей. Вигляд їх був жалюгідний — мундири полатані, черевики обв'язані дротом, сорочки брудні. Мабуть, їх вигляд віддзеркалював рівень життя в народньо-демократичній Польщі. Бо хоч у нас була суміш одностроїв — польських, німецьких, словацьких та радянських — але чоботи в нас були вичищені, сорочки і мундири чисті, на головах шапки-петлюрівки з відзнакою тризуба. До речі, ці тризуби робили самі стрільці з алюмінієвих ракетних набоїв. Були стрільці, що виконували ці тризуби справді по-мистецьки».

◀ *Стрілець УПА Василь Кузів – 'Базь' (1927 – 1981), с. Камінне Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.*

Нагороди

Наявність у армії власної символіки, атрибутики та нагородної системи свідчить про рівень її організації, бойові традиції, дисциплінує вояків, породжує почуття гордості, честі і гідності, сприяє плеканню вояцьких чеснот, визнанню заслуг. Це все є важливим для регулярних армій, а надто важливим для УПА, яка утворилася без держави і, мабуть, була єдиною в історії підпільною армією, яка спромоглася створити власну систему відзнак та заохочень.

ГВШ Постій, дня 27.1.1944 р.
Наказ ч. 3/44.
I. Військові відзначення.
З днем 27.1.1944 р. впроваджується в УПА слідуючі військові відзначення за бойові заслуги, працю для Українських Збройних Сил і за рани:
А. Відзначення бойової заслуги.
1. Військове відзначення першого ступеня — Золотий Хрест бойової заслуги першої кляси. Це відзначення надає Головна Визвольна Рада на внесок Гол. К-ра УПА.
2. Військове відзначення другого ступеня — Золотий Хрест бойової заслуги другої кляси. Це відзначення надає Головна Визвольна Рада на внесок Гол. К-ра УПА.
3. Військове відзначення третього ступеня — Срібний Хрест бойової заслуги першої кляси. Це відзначення надає Гол. К-р УПА на внесок Краєвого К-ра УПА.
4. Військове відзначення четвертого ступеня — Срібний Хрест бойової заслуги другої кляси. Це відзначення надає Гол. К-р УПА на внесок Краєвого К-ра УПА.
5. Військове відзначення п'ятого ступеня — Бронзовий Хрест бойової заслуги. Це відзначення надає краєвий К-р УПА на внесок К-ра Воєнної Округи — Групи.
6. Військове відзначення шестого ступеня — Вирізнення у наказі КВШ. Це відзначення надає Краєвий К-р УПА на внесок К-ра В.О.
7. Військове відзначення семого ступеня — Похвала в наказі В.О. Це відзначення надає К-р В.О. на внесок К-ра окремої частини.
Найнижчим військовим відзначенням за бойові заслуги є Признання наказом К-ра підвідділу.
Військові відзначення бойової заслуги може одержати кожний вояк УПА без ріжниці ранги і функції за бойові заслуги під час своєї служби в рядах УПА.
Б. Хрест Заслуги.
За особливу працю для Українських Збройних Сил військові і цивільні особи можуть одержати військове відзначення — Хрест Заслуги відповідної кляси.
1. Золотий Хрест Заслуги. Це відзначення надає Головна Визвольна Рада на внесок Гол. К-ра УПА.
2. Срібний Хрест Заслуги. Це відзначення надає Головна Визвольна Рада на внесок Гол. К-ра УПА.
3. Бронзовий Хрест Заслуги. Це відзначення надає Гол. К-р УПА на внесок Краєвого К-ра УПА.
В. Відзначення за рани.
Для відзначення вояків УПА, що були ранені в боях, впроваджується відзначення за рани. Кожне окреме поранення від одного до п'яти зазначується срібною зіркою, а від шести до десяти золотою зіркою на стяжці, яку носиться над кляпою лівої кишені. Всі дальші поранення зазначується комбінацією золотих зірок зі срібними.
Г. Пропам'ятна Відзнака УПА.
Всім особам військовим і цивільним, що брали участь в боях УПА чи запільних установах, а також тим, що в який-небудь спосіб причинилися до розбудови УПА, призначається право на ношення Пропам'ятної Відзнаки УПА.
II. Внески на надання Хрестів Заслуги і Хрестів Бойової Заслуги.
1. Всіх вояків УПА та цивільних осіб, що положили особливі заслуги для розбудови Українських Збройних Сил, представити до надання їм Хреста Заслуги.
2. Всіх вояків УПА, що визначилися особливим вояцьким чином, представити до надання їм Хрестів Бойової Заслуги, зглядно відзначень нищих степенів.
При внесках під точ. 1 і 2 треба подати точний опис заслуги, умовини та свідків.
О. Перебийніс Т. Чупринка
в. о. Шеф ГВШ в. о. Гол. К-р УПА

▲ *Хрести бойової заслуги УПА: Золотий хрест 1-го класу, Золотий хрест 2-го класу, Срібний хрест 1-го класу, Бронзовий хрест.*

Цю систему було затверджено Головною Командую УПА наказом ч. 3/44 від 27 січня 1944 р. Бойові відзнаки вояків поділялися на кілька категорій, а саме: нагороди за бойові заслуги, працю для розбудови армії та поранення; відзнаки у наказах вищих штабів; похвала командира в урочистій обстановці; підвищення військового ступеня; посмертне нагородження або підвищення ступеня; надання позачергової відпустки.

Відзнаки міг отримати як вояк, незалежно від рангу та функцій, так і підпільник, що не був у війську, а працював у структурі запілля чи тереновій сітці ОУН. Відомі факти, коли нагороду отримували й цивільні особи.

Пропозиції для підвищення ступеня повстанцям-рядовим подавалися командирами сотень та куренів до вищих штабів (Воєнна округа, Крайовий військовий штаб). Підвищення підстаршинських та старшинських рангів ініціювали штаби окружного та крайового рівня і подавали їх до Головного військового штабу, де цими питаннями відав 4-й організаційно-персональний відділ. Звання від майора до генерала включно надавала тільки УГВР. Те саме відбувалося і з нагородами. Подання Головного Командування УПА, опрацьовані ГВШ, згідно з наказами мала затверджувати УГВР. Але оскільки пост Головного Командира та посаду Генерального секретаря УГВР одночасно обіймала одна особа (спочатку Роман Шухевич, а згодом його наступник Василь Кук), то ця процедура спрощувалася.

Остаточне рішення оголошувалося у відповідних наказах штабів, публікувалося у друкованих органах УГВР та УПА.

У нагородній ієрархії бойових відзнак УПА найвищими були Хрести бойової заслуги. Ці хрести мали три ступені (золотий, срібний, бронзовий) та п'ять класів (золоті і срібні 1-го, 2-го класу та бронзовий).

Золотими Хрестами бойової заслуги нагороджувала тільки УГВР з подання Головного Командира УПА. Срібними Хрестами бойової

◄ *Хрести заслуги УПА: Золотий хрест, , Срібний хрест, Бронзовий хрест.*

▲ *Проекти нагород Ніла Хасевича, подані до Головного Командування УПА у квітні 1950 р.*

заслуги з подання Крайових командирів нагороджував Головний командир УПА, а Бронзовим Хрестом бойової заслуги мали право нагороджувати повстанців Крайові командири груп УПА «Північ», «Південь» і «Захід», з подання командирів Воєнних округ. До 30 травня 1947 р. цими нагородами відзначали тільки повстанців, але УГВР з цього часу поширила нагородження й на підпільників.

Нагороджені хрестами іменувалися «лицарями». Першими Лицарями Золотого Хреста бойової заслуги I ступеня стали командир куреня «Верховинці» Дмитро Карпенко — 'Яструб' та командир куреня «Галайда» Дмитро Пелип — 'Євшан', яких нагороджено згідно з Постановою УГВР від 22 квітня 1945 року.

Окрім військовиків, Хрест заслуги УПА могли отримати і цивільні особи. Він мав три ступені (золотий, срібний і бронзовий). Золотим та срібним Хрестами нагороджувала УГВР, а бронзовим — Головний Командир УПА.

Золотий Хрест заслуги першим отримав 8 жовтня 1945 р. Микола Козак — 'Смок', крайовий референт СБ.

Серед перших нагороджених були й жінки: лицарем золотого Хреста заслуги 8 жовтня 1945 р. першою стала Олена Мостович — 'Верба', керівниця та організаторка Українського червоного хреста на Волині.

За поранення як відзнаки надавалися золоті та срібні зірки. Їх повстанці мали носити над клапаном лівої нагрудної кишені. П'ять срібних зірок давали за таку саму кількість ран. За кожне п'яте поранення давали золоту зірку. Командир сотні «Хорти» Казимир Яворський — 'Бей' мав п'ять золотих зірок. У боях із ворогом він отримав 25 ран — мабуть, найбільше серед повстанців.

Було також затверджено дві медалі: «За боротьбу в особливо важких умовинах» (6 червня 1948 року) та пропам'ятну (ювілейну) медаль «10-річчя УПА» (10 жовтня 1952 року). Цими медалями нагороджували всіх учасників підпілля. Пропам'ятною медаллю нагороджувалися повстанці, які на час її введення вели ще боротьбу. Право нагороджувати нею мала УГВР та уповноважені нею органи. Влітку 1950 р. УГВР затвердила також Відзнаку вояка УПА, яка не мала нагородного значення, але підкреслювала приналежність до армії.

Шість років повстанська армія не мала цих нагород не те що в металі, а навіть в проекті. Їх заміняли тимчасовими посвідками про нагородження. Справа із нагородами суттєво зрушилася тоді, коли за проектування у 1950 році взявся Ніл Хасевич, неперевершений підпільний графік та його учень 'Свирид'. Нілом Хасевичем у квітні 1950 року до ГК УПА було надіслано 2 проекти Хреста бойової заслуги, 5 проектів Хреста заслуги, 3 проекти медалі «За боротьбу в особливо важких умовинах», 4 проекти Відзнак вояка УПА, 2 проекти відзнаки 20-річчя ОУН. Автором одного із проектів Хреста заслуги був 'Свирид'.

Зважаючи на матеріальну відсутність власних нагород, повстанці носили інші відзнаки українських військових формацій, до яких вони перед тим належали. Такими були відзнака Легіону полковника Р. Сушка, випущена в Німеччині у 1939 р. Їх мали деякі повстанці ветерани цього Легіону в групі «Захід», Український Комбатантський Хрест, випущений у Кракові в 1941 р. Більш поширеною була відзнака ДУН, яку носили повстанці, що перебували в батальйонах «Нахтіґаль» та «Роланд», виготовлена у Німеччині в 1941 р. Колишні військовики з Армії УНР носили відзнаки цієї армії, що збереглися.

ВІДЗНАЧЕННЯ
Президія Української Головної Визвольної Ради відзначила, на внесок Головного Командира Української Повстанської Армії, найвищим орденом хоробрости
Командира УПА Яструба,
як першого старшину Української Повстанської Армії,
Золотим Хрестом Бойової Заслуги I. Кляси.
Слава Україні!
Секретаріят Президії
Української Головної Визвольної Ради
Постій, 30 дня, м. травня 1945 р.

Дмитро Карпенко — 'Яструб' (1917—1944) народився у Полтавській обл. Був старшим лейтенантом — танкістом у Червоній армії. Після вступу до ОУН працював у пропаганді, ймовірно на ЗУЗ. У серпні 1943 р. перебував на вишколі УНС у Карпатах. Став рядовим стрільцем у курені «Гайдамаки». Під час вишколу вів гутірки на ідеологічні теми; імовірно, призначений політвиховником сотні «Сіроманці». З початком 1944 р. став командиром сотні «Сіроманці» у складі ВО «Лисоня». У квітні перевів сотню на протипольський фронт ВО «Буг» на Холмщині. У вересні повернувся із сотнею до ВО «Лисоня». Одержав призначення на командира куреня в ранзі хорунжого. Курінь під його командою провів низку завзятих та успішних боїв із військами НКВД. Найвідоміший з них — бій під Уневом (29 вересня 1944 р.). Показав себе як зразковий бойовий командир. Був надзвичайно відважним, рішучим, жартівливим, улюбленець стрілецтва. Загинув 17 грудня під час успішного наскоку на районний центр Нові Стрілища Львівської обл. Посмертно підвищений до сотника та відзначений УГВР Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу.

Ніл Хасевич — 'Бей', 'Зот', 'Старий', '333' (1905—1952). Народився в с. Дюксин Костопільського р-ну Рівненської обл. в сім'ї сільського дяка. В юному віці, потрапивши під поїзд, втратив ногу. 1925 р. вступив до Академії мистецтв у Варшаві, де вчився на відділах малярства й графіки (дереворит). Творчість Н. Хасевича поділяється на два періоди: перший — варшавський (1927—1939), другий — волинський (1939—1952). У перший період Н. Хасевич працював як маляр і графік, у другий — лише як графік. Співзасновник та член мистецького гуртка «Спокій» (1927—1937). Учасник багатьох міжнародних виставок, зокрема виставок української графіки в Берліні та Празі, міжнародної виставки дереворитів у Варшаві (1934), пізніше — в Чикаґо та Лос-Анджелесі. З початком Другої світової війни Н. Хасевич покинув Варшаву й повернувся на Волинь до рідного села. 1943 р. німецька карна експедиція спалила на Волині низку сіл, між ними і Дюксин. Рятуючись від ворога, перейшов у підпілля, вступив до лав УПА. Став членом політико-пропагандистської ланки УПА-«Північ». Член Крайового проводу ОУН на Волині. Ілюстрував майже всі виданя УПА-«Північ», що розповсюджувалися на території сучасних Волинської, Рівненської та Житомирської обл., а також на Львівщині, Хмельниччині, Тернопільщині. Це були листівки, часописи, окремі графічні аркуші (найвідоміша серія — «Волинь у боротьбі»). Створив свою творчу школу. Серед його учнів — 'Артем', 'Свирид' і 'Мирон'. У підпіллі Н. Хасевич працював винятково в дереворіті, а коли бракувало відповідного дерева, то й на целулоїді. Одна з останніх відомих праць — це проекти нагород УПА. Н. Хасевич виконав їх разом зі своїм учнем 'Свиридом'. Загинув у криївці на Рівненщині разом з охоронцями 'Богданом' та 'Павлом' зі зброєю в руках, давши бій оперативній групі МҐБ СРСР. Роботи Н. Хасевича опубліковано: «Екслібріс Ніла Хасевича» (накладом мистецького гуртка «Спокій»; українською, польською, французькою мовами, 1939), «Графіка в бункрах УПА» (Філадельфія, 1952).

▶ *Проекти нагород Ніла Хасевича, подані до Головного Командування УПА у квітні 1950 р.*

З листа Ніла Хасевича до ГК УПА:
«Як виготовляти ордени, жетони і стяжки в підпільних умовинах?
Виготовляти емальйовані відзнаки в підпільних умовинах буде тяжко. Поперше тому, що нема (мабуть) підпільних фахівців-емалієрів, а подруге — трудно дістати потрібні до емаліювання складники. Тому такі відзнаки виготовити можна буде тоді, коли підшукається фахівця-емалієра, тому зреалізувати зможемо покищо тільки відзнаки без емалі. Такі відзнаки виготовляти в підпіллі ми все ж маємо можливість, бо є і люди, які зуміють роботу цю виконати, і потрібний метал не так вже тяжко дістати.
Виготовляти неемальйовані відзнаки можна або способом штампування, або відливання. До штампування потрібний штамп із твердої сталі. Штамп цей треба вирізати ручно, як негатив медалі чи ордену, тобто вогнуті місця медалі в штампі будуть випуклими і навпаки, всі випуклі місця медалі повинні бути в штампі вогнутими. Штампувати можна на холодно і на гарячо. Тому, що при холодному штампуванні штамп швидше спрацьовується і для цього потрібний спеціяльний прес для збільшення тиску, раціональніше буде застосувати гаряче штампування. Робиться це так: відлиту або обрізану металеву плитку потрібної величини і форми нагрівається до білого і потім по ній сильно вдаряється штампом при помочі пресу, чи навіть молотка. Одноштампований таким способом відтиск потім шліфується, полірується. До відливання треба насамперід зробити ручно позитивний модель відзнаки в гіпсі, дереві чи металі. Потім на модель відливається ряд гіпсових форм (негативів), в які й виливається розплавлений метал. Цей спосіб виробу простіший від штампування, але відливи здебільша не виходять докладними, і їх треба виправляти, вигладжувати ручно. Розплавити метал можна при помочі звичайного бензиново-генераторного пальника (подвійної рурки з регулятором і розпорошувачем — "орсункою", сполученою з невеликою банькою з бензиною і маленьким ножним міхом). Плавити метал можна в спеціяльному тиглю, або й просто в гіпсових формах, поставлених на деревному вугіллі. Штампування й відливи можна робити і в криївці.
Для виготовлення відзнак ОУН і УПА можна взяти метал з лусок (гільз) артилерійських набоїв або з більшовицьких орденів — вони мосяжні і легкоплавні. Бронзові ордени краще робити із спеціального стопу. Про всякий випадок подаю кілька рецептів сплавів бронзу. Вальцований бронз (найбільш ковкий, але разом з тим і тяжкоплавкий) має 94% міді і 6% цини, машиновий м'який бронз — 85% міді, 11% цини і 4% цинку, алюмінійовий бронз — 88—95% міді і 5—12% алюмінію. Золоті і срібні ордени доведеться робити суцільно — металеві. Позолочування чи посрібнювання зреалізувати, мабуть, буде тяжко, бо трудно дістати аква регії (царської води), яка конче потрібна до позолочування гальванічним способом. Зрештою, золотих орденів не буде, хіба, аж стільки багато, а срібло не настільки вже дороге і трудне до здобуття, щоб треба було вдаватись до імітації, до позолочування чи посрібнювання.
Найлекше буде наладнати виріб стяжок. Достосувати стяжки до потрібного нам вигляду можна двома способами: батікуванням або вишиванням.
Батікування робиться так. На фабричній шовковій, наприклад, червоній стяжці потрібної ширини покриваються розтопленим воском ті місця, ті паски, які мають лишитись червоними. Після цього, стяжку вкладається до розвороту, скажім, чорної, призначеної до фарбування тканин, фарби. У розтворі стяжка повинна перебувати так довго, аж поки достатньо не насититься, не пофарбується належно стяжка. При цьому стяжку увесь час треба перекидати, мішати, щоб вона пофарбувалась рівномірно. Коли стяжка пофарбується, її прополіскується в чистій воді і сушиться. Віск з сухої стяжки стягується гарячим залізком на папер. Ті місця, які були під воском, будуть, таким чином, червоні, а місця, не покривані воском, — чорні. В такий спосіб можна фарбувати тканину не тільки в 2 кольори, але й багатокольорові. Треба лише починати фарбування від найяснішого кольору та зважати, аби замість, наприклад, синього кольору не вийшов зелений (таке може статися тоді, коли синя фарба піде не на білу тканину, а на жовту). Для того, щоб краще вчепилася фарба, додається невелику кількість галуну. Підчас фарбовання роствір не вільно підогрівати, бо віск у теплій воді розпуститься і вся тканина пофарбується на один лише кольор. Воском покривається стяжку або при помочі шабльонку, вирізаному в тонкому картоні, або таким приладом, якого вживають для виготовлення писанок, тобто мідною люлькою з тоненькою зігнутою рурочкою. Цим приладом робиться під лінію на тканині тонкі воскові смужки-контури (очевидно, прилад мусить бути ввесь час нагрітим, щоб розтоплений віск міг вільно спливати), а потім місця між контурами покриваються відручно воском при помочі твердого пензля. В шабльоні вирізати треба ті місця, які мають бути покриті воском. Так вирізаний шабльон прикладається до тканини, і у вирізані в шабльоні місця накладається розтоплений віск твердим щетяковим пензлем.
Вишивати стяжки можна або способом заволікування, або гладдю. Вишивати гладдю краще так, як показано у проектах стяжок біля медалів. До вишивання краще брати стяжки такого кольору, який є у взірцю основним, домінуючим — менше треба буде вишивати. Виготовити цим способом стяжки до орденів буде хіба — що найлекше.
Один з моїх учнів зможе, в разі потреби, вирізьбити за поданим проектом і металеві моделі відзнак, і штампи в сталі. Також знає він, як треба робити гіпсові й металеві відливи, як штампується, та має всі потрібні до цього знаряддя — бензиново-генераторний пальник, з міхом, різці й т. і. Тому я вважаю, що він цю роботу виконати зможе, тому я вважаю, що зреалізувати виготовлення відзнак і орденів є можливість. Коли б з якихось причин виготовити ордени ми не змогли, то в такому разі, на мою думку, можна було б виготовити самі лише стяжки з відповідними на них відзнаками. Це зробити не тяжко, це зробити в кожному разі, на мою думку, варто було б. Хай наші підпільні орденоносці мають покищо бодай стяжки орденів. Чи носитимуть вони їх, чи ні, це вже їхня справа, але дати їм треба було б. Це справить, в кожному разі, їм приємність і буде доказом, що справу цю Провід трактує поважно, що надає їй великого значення, що турбується й дбає про це, що не забуває про заслужених навіть у сьогоднішніх найтяжчих обставинах і піклується про вирізнення їх. Така моя думка, думка рядового підпільника.
Слава Україні!
Постій, квітень 1950 р.»

Іноді повстанці кустарним способом виготовляли відзнаки на основі радянських нагород.

Ніл Хасевич пропонував як замінник справжнім нагородам носити «стяжки», подібні до сучасних нагородних планок. Їх було неважко виготовити у підпільних умовах, проте невідомо жодного факту реалізації такої ідеї.

Врешті в 1951 р. у Мюнхені у приватній майстерні вдалося виготовити хрести за проектами Н. Хасевича. В Україну їх мали передати кур'єри, що тримали зв'язок між керівництвом визвольного руху в Україні та закордоном. Та часто кур'єрські групи перехоплювало МДБ і вилучало нагороди при арешті. Лише восени 1951 р. група В. Охримовича доставила в Україну та передала Головному Командиру УПА В. Куку певну кількість нагород. Але чи відбувалося якесь нагородження ними повстанців, — невідомо.

За вісім років боротьби найвищі нагороди УПА — Золотий хрест бойової заслуги I та II класів та золотий Хрест заслуги отримали лише 103 повстанці. Це свідчить про високий статус у підпіллі нагород, який підтримувався до кінця його активної діяльності.

Ніла Хасевича було викрито завдяки надрукованому на Заході альбому «невідомого художника» під назвою «Волинь у боротьбі». У травні 1951 р. московське керівництво МҐБ стало вимагати, щоб Рівненське управління виявило і знешкодило художника. З допомогою фахівців із Рівного вдалося відчитати ініціали «IXI» (букви «Н» та «Х», накладені одна на одну). В захоплених раніше документах працівники МҐБ розшифрували ім'я «Ніл Хасевич». Було зібрано інформацію про перебування художника в оточенні 'Клима Савура' на Костопільщині та командира запілля Ростислава Волошина; простежено його роботу в технічних відділах Центрального та крайового проводів. В одному із захоплених бункерів було знайдено ґрипс із матеріалами для ксилографії та адресою: хутір близько Сухівців, Клевань.

Постанова Української Головної Визвольної Ради
Про встановлення медалі
«За боротьбу в особливо важких умовах»
З уваги на те, що в різних районах України багато учасників українського визвольно-революційного руху веде боротьбу проти московсько-більшовицьких окупантів в незвичайно важких умовах, — в умовах, що вимагають від революціонерів і повстанців просто надлюдських фізичних і моральних зусиль, — для відзначення особистої мужности таких революціонерів і повстанців та їхніх особливих заслуг для справи визволення України встановити окрему медалю «За боротьбу в особливо важких умовах».
Інструкцію у справі цієї медалі видасть Головне Командування УПА.
6 червня 1948 року
Українська Головна Визвольна Рада

ГВШ УПА М. П., 12 жовтня 1952 р.
IV/орг.-перс.
НАКАЗ № 02-52
1. На основі постанови УГВР від дня 10.X.1952 р. нагороджується ювілейною медаллю «X-річчя УПА» усіх бійців і командирів УПА та всіх учасників українського визвольного революційного підпілля, які на день 14.X.1952 р. находяться в активній боротьбі проти російсько-большевицьких поневолювачів України.
2. Уповажнюється к-рів В.О. УПА, виконуючих обов'язки к-рів В.О. УПА, а також керівників українського визвольного підпільного руху боротьби, до окружних керівників включно, видати на підзвітних їм теренах дії усім нагородженим на основі цього наказу тимчасові посвідчення про нагородження медаллю «X-річчя УПА».
Гол. К-р УПА
В. Коваль

◥ *Медаль «За боротьбу в особливо важких умовинах».*

▶ *Нагороди УПА, вилучені у Головного командира УПА Василя Кука.*

◀ *Наказ Головного військового штабу УПА про нагородження вояків за підписом останнього командира УПА Василя Кука.*

Зі спогадів Марії Савчин «Тисяча доріг»:
«Надіслано у пошті від УГВР список повстанців, нагороджених, у зв'язку з 10-річчям УПА, медалею "За боротьбу в особливо важких умовах". Нагороджені були всі живі повстанці на Кременеччині — вони бо всі віддано боролись десять років у лавах УПА і визвольного підпілля. Були посмертні нагороди і також нагороди, призначені цивільним особам за їхню жертвенну допомогу нашій боротьбі. Орлана і Уліяна УГВР нагородила Золотим Хрестом Заслуги і медаллю "За боротьбу в особливо важких умовах", на східніх землях Роман і Мороз були нагороджені Срібним Хрестом Заслуги, і Роман дістав від УГВР підвищення до ранги поручника. У списку нагороджених було й моє ім'я — медаль "За боротьбу…", срібна зірка за поранення і Бронзовий Хрест Заслуги в 10-річчя УПА.
Медалею "За боротьбу…" УГВР нагородила, здається, кожного повстанця в Краю, але не призначила її нікому, хто проживав поза його межами. У списку нагород були також імена осіб, які проживали поза батьківщиною. За їхню працю для визволення України їх нагороджувала УГВР Хрестами Заслуги різного ступеня. Між ними було ім'я Лева Добрянського зі США. Хоч отримані нагороди не виблискували на наших зношених мундирах, ми заховали їх із вдячністю в серце, і вони скріпляли нас на тому найважчому етапі боротьби».

Зі споминів Василя Галаси «Наше життя та боротьба»:
«Ми покинули криївку і разом з 'Олесем' подались у ліс. Через кілька днів 'Олесь' пішов на домовлене місце зв'язку і приніс пакунок, адресований мені, у якому були відзнаки для учасників УПА та збройного підпілля на честь 10-річчя УПА. Записки від 'Леміша' не було, тільки усна інформація про те, що він живий і просить переслати йому примірник "Колгоспного рабства". У відповідь я написав листа, у якому повідомляв, що збираюся відходити в Кам'янець-Подільську область. 'Олесь', 'Марічка' і я відійшли в Кременецький ліс і розмістились у старій криївці. Стали підбирати матеріали для СУЗ».

The UPA's uniforms and decorations

Uniforms constitute an integral military attribute which helps distinguish soldiers of different military formations. Though the UPA was not a regular army, it tried to provide their soldiers with uniforms of a characteristic style, along with equipment and insignia. In 1943 there was even the specific insurgent uniform project which was not realized because of extreme conditions. For this reason, insurgents wore civilian or parts of civilian clothing, military trophy (obtained after battle) or self-made uniforms with characteristic UPA insignia. Insurgent uniforms also included headdress in the form of various caps, less often protective steel helmets, petliurivka or mazepynka caps or civilian style caps with cocardes in the form of tryzubs. The uniform could be self-made, civilian or trophy (obtained after battle) — German, Czech, Polish, Hungarian, Slovak, Soviet, etc. Civilian clothes were often worn underneath the uniform. Trousers also were of different styles. Often UPA soldiers wore combination uniforms — a German uniform with Soviet trousers etc. The same was with the footwear. Mostly these were the Soviet or German metal boots, less often — shoes. Uniforms were supplemented with belts and buckles where the tryzub was sometimes depicted; Buckles were used from the first months of the army's existence. They differed in patterns, images and methods of preparation. Some buckles were remade from German, Polish, others from Soviet, after removing enemy symbolism (f.e. a star or a swastika) and replacing it with the tryzub. The buckles were most frequently made from used artillery shells. They were mostly of one type, differing only in size and details. There were also buckles, individually designed by soldiers that were casted from metal. In the winter, the insurgents wore overcoats, sheep-skin coats, jackets, and in combat they wore long, white camouflage coats.

Another unique feature of the insurgent army was its own military decoration system. Decorations that marked the achievements of insurgents were introduced into the army at the start of 1944. In particular, for merit in combat, the UPA command awarded soldiers Crosses of Combat Merit — Gold (two classes), Silver (two classes) and Bronze. For individual merit for the welfare of the army its soldiers and civilians were awarded Crosses of Merit — Gold, Silver and Bronze. Decorations designed by the well-known underground artist Nil Khasevych were made much later (in 1951). In addition to the UPA decorations, there were also medals. In 1948 the medal «For fighting under exceptionally difficult circumstances,» and in 1952 — a medal «The 10th anniversary of the UPA» were introduced.

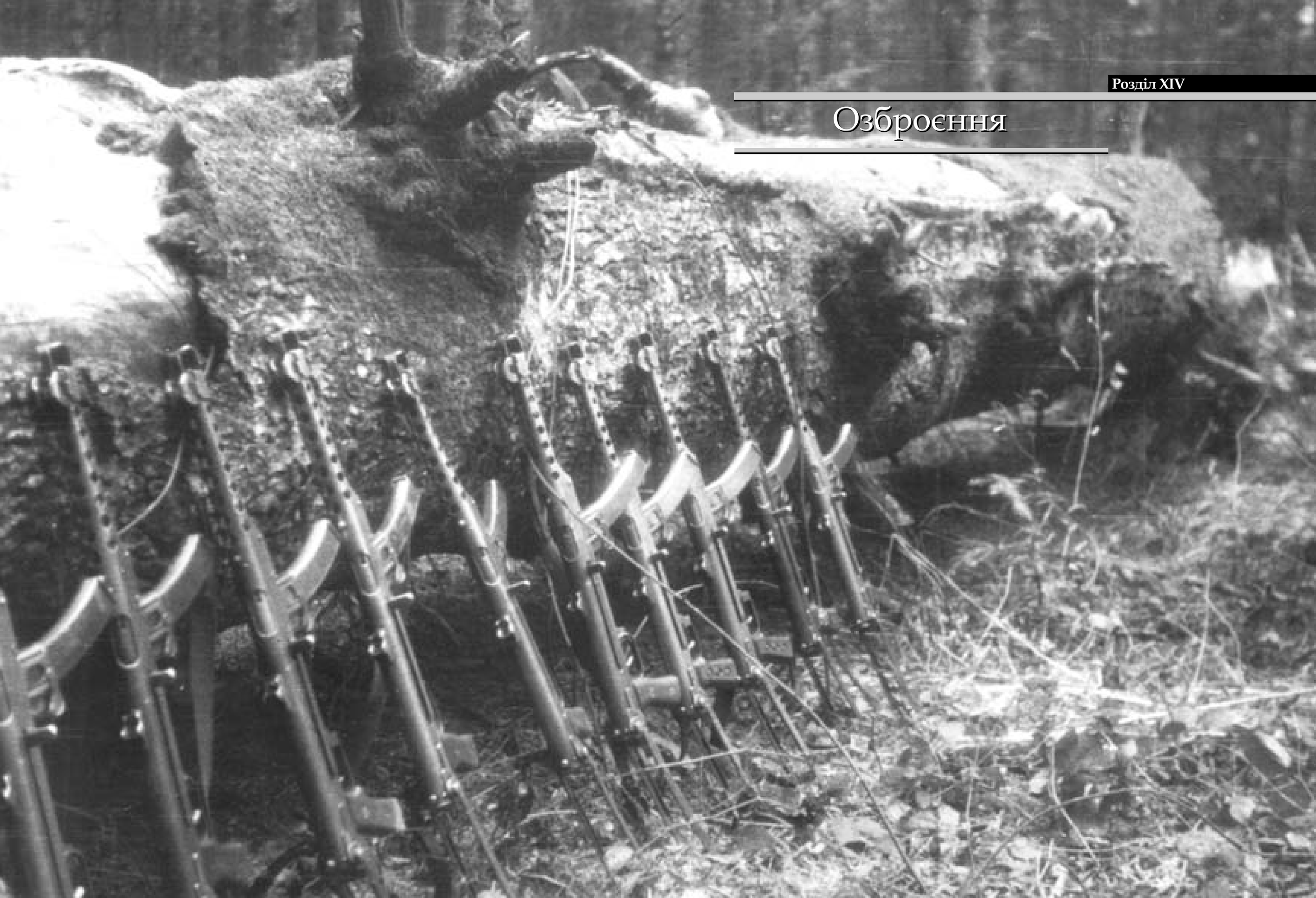

Розділ XIV

Озброєння

В озброєнні УПА переважала легка і надійна стрілецька зброя. Це пов'язано з тим, що повстанська армія, на відміну від регулярного війська, не здійснює великих фронтових операцій, для яких потрібна важка зброя на кінній чи механізованій тязі. Її відділи, що використовують партизанську тактику, мусять переважати ворожі відділи рухливістю, ініціативністю, легкістю. Натомість важка зброя (танки, авіація, артилерія середніх та великих калібрів) сковує у маневрах та вимагає громіздкої інфраструктури забезпечення й обслуговування.

Повстанці мали у своєму розпорядженні зразки зброї багатьох країн — учасниць війни: радянські, німецькі, чеські, польські, угорські. Траплялася й доволі «екзотична», як на Україну, японська, французька та американська зброя.

У 1943—1944 роках сотні УПА користувалися великою кількістю автоматичної зброї. Але її широкий ужиток не виправдовував себе, адже повстанцям доводилося носити з собою чималий запас набоїв. До того ж, легка автоматична зброя була призначена для ближнього бою, а противника нерідко потрібно було стримувати на значній відстані — під час атаки на повстанські позиції або при відступі, щоб відв'язатися від нього. З огляду на це, у повстанському арсеналі скоротилася кількість пістолетів-кулеметів (ПК, які популярно називають автоматами), а зросла кількість карабінів та гвинтівок, котрі мали більшу дальність вогню, відрізнялися надійністю в бою, меншою витратою боєприпасів.

Стрільці озброювалися 7,62 мм радянськими гвинтівками системи С. Мосіна зр. 1891/1930 рр. До переваг цієї моделі слід зарахувати надійність, точність, велику прицільну дальність, простоту та зручність в експлуатації, а до вад — вагу й довжину. Вести бій у лісі такою гвинтівкою було досить незручно. Тут потрібна була коротша зброя, але з подібними бойовими характеристиками. Повстанці не дуже любили гвинтівку Мосіна також і через те, що вона мала ручне зведення затвора. Це найбільше давалося взнаки під час короткого і швидкого бою, коли важливе значення мала сила вогню.

З погляду повстанської тактики, набагато ефективнішою зброєю були більш сучасні карабіни та напівавтоматичні самозарядні гвинтівки. Карабін відрізняється від гвинтівки меншою довжиною ствола і, відповідно, меншою вагою. Ним дуже зручно вести бій у лісі, окопі чи населеному пункті.

Відомо, що упівці мали на озброєнні шість зразків карабінів і самозарядних гвинтівок радянського, німецького та угорського виробництва. Зокрема, у незначних кількостях, радянський 7,62 мм карабін зр. 1938 р.

Самозарядні 7,62 мм гвинтівки системи В. Токарєва СВТ 38, а надто СВТ 40, мали особливу популярність у повстанців. В УПА їх називали «десятизарядками», або «десятками», — через те що ємність магазина у них становила 10 набоїв.

СВТ 38 конструктор Токарєв розробив 1938 року. Гвинтівка мала багато вад, які виявилися під час радянсько-фінської війни 1939—1940 років. Серед них — велика вага та розміри, чутливість до забруднення. В екстремальних умовах, коли бої вели в снігах та за низької температури, — це досить серйозні хиби. Конструктор спробував усунути їх, розробивши наступну модель — СВТ 40.

▼ *Невідомий відділ повстанців, більшість із них озброєні гвинтівками системи С. Мосіна, зр. 1891/1930 рр. Волинь, 1943 – 1944 рр.*

▲ *Повстанець зліва озброєний 7,62 мм радянським карабіном зр. 1938 р.*

◀ *7,62 мм гвинтівка системи С. Мосіна зр. 1891/1930 рр. Вага: 4 кг. Довжина: 1320 мм. Ємність магазина: 5 набоїв. Скорострільність: 10 постр/хв. Прицільна дальність: 2000 м.*

◀ *7,62 мм карабін зр. 1938 р. Вага: 3,49 кг. Довжина: 1020 мм. Ємність магазина: 5 набоїв. Скорострільність: 10 постр/хв. Прицільна дальність: 1000 м.*

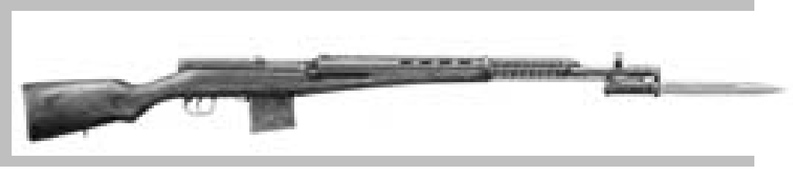

◀ *7,62 мм самозарядна гвинтівка В. Токарєва СВТ 40. Вага: 4 кг. Довжина: 1226 мм. Ємність магазина: 10 набоїв. Скорострільність: 25 постр/хв. Прицільна дальність: 1500 м.*

▶ *Повстанці, озброєні самозарядними гвинтівками СВТ 40. Зліва направо: Василь Микитюк – 'Рись' (1926 – 1953), невідомий, Іван Явдошняк – 'Мишка' (1925 – 1952), Печеніжинщина (Івано-Франківська обл.).*

СВТ 40 Токарєв зменшив та полегшив, зробивши в деталях, де це було можливо, отвори та збільшивши фаски. Дерев'яні деталі стали тоншими. Проте основної вади усунути не вдалося: деталі гвинтівки надалі вимагали уважного догляду та якісних мастил. Повстанці у складних умовах боротьби не мали можливості забезпечити «десяткам» належних умов експлуатації.
Автоматика СВТ давала змогу робити 25 одиночних пострілів за хвилину, але дехто з упівців переробляв її, переводячи в цілком автоматичний режим. Відтак, з одного боку, зростала скорострільність «десятки», але з іншого — швидше зношувався механізм, який працював на межі технічних можливостей.

З німецьких зразків повстанці використовували карабін 98k та самозарядну гвинтівку G 43 (W). Карабін 98k (буква «k» — це скорочення від слова «kurz» — «короткий») калібру 7,92 мм був основною стрілецькою зброєю для всіх родів військ Вермахту. Прийняли карабін на озброєння 1935 року. В УПА його використовували протягом 1943—1944 років. З часом його остаточно витіснили радянські зразки, для яких легше було здобути боєприпаси.

▶ *Іван Близнюк – 'Херсон', командир боївки, озброєний німецьким карабіном 98k.*

▶▶ *Невідомий повстанець з німецькою самозарядною гвинтівкою G 43 (W). Гуцульщина.*

◀ *7,92 мм карабін 98k. Вага: 3,9 кг. Довжина: 1110 мм. Ємність магазина: 5 набоїв. Скорострільність: 10 – 12 постр/хв. Прицільна дальність: 2000 м.*

◀ *7,92 мм самозарядна гвинтівка Вальтера G 43 (W). Вага: 4,3 кг. Довжина: 1115 мм. Ємність магазина: 10 набоїв. Скорострільність: 15 – 20 постр/хв. Прицільна дальність: 1200 м.*

◀ *7,92 мм штурмова гвинтівка StG 44. Вага: 4,31 кг. Довжина: 940 мм. Ємність магазина: 30 набоїв. Скорострільність: 500 постр/хв. Прицільна дальність: 800 м.*

Починаючи від 1940 р. розробкою «Штурмґевера» займалася фірма конструктора Гуґо Шмайсера. Впродовж чотирьох років гвинтівку кілька разів модернізовували, аж доки її не було запроваджено у масове виробництво. Штурмовими гвинтівками озброювали танкові екіпажі Вермахту, а також піхоту — два взводи у дивізії. StG 44 мала чудові якості. Конструкція та дизайн гвинтівки послужили зразками для багатьох післявоєнних видів зброї. Зокрема, особливості «Штурмґевера» використав радянський конструктор В. Калашников, розробляючи знаменитий автомат АК-47.

Самозарядна гвинтівка системи Вальтера G 43 (W) мала численні вади і багато в чому поступалася СВТ 40, саме тому вона й не була надто поширеною. Навіть незначне забруднення ковзаючих частин механізму призводило до частих затримок під час стрільби; незручно було закладати патрони у стаціонарний магазин; а головне — гвинтівка мала низьку точність стрільби.

Деякі повстанці воювали з рідкісними штурмовими гвинтівками («Sturmgewehr») — StG 44, які почали надходити на озброєння німецької армії в середині 1944 року.

У складі багатьох сотень воювали повстанці-снайпери, озброєні гвинтівками з оптичними прицілами. Сам факт наявності у відділі снайпера, який діяв на конкретному відтинку оборони або наступу сотні чи куреня, гнітюче впливав на ворога й водночас зміцнював упевненість повстанців у власних силах. Снайперський вогонь різко обмежував рух ворожих підрозділів. На жаль, достеменно не відомо, які саме зразки снайперських гвинтівок використовували повстанці. Можна припускати, що це були радянські 7,62 мм гвинтівки, виконані на базі гвинтівок С. Мосіна та СВТ 40, або німецькі карабіни 98k з опричним прицілом ZF 39. На радянських зразках

▶▶ *Лежать: 'Гранiт' та 'Орлик', на колiнi другий злiва – Маланяк. Стоять: 'Крим', 'Погода', Г. Федiр – 'Олег'. Решта невiдомi. Бiльшiсть стрiльцiв озброєнi ППШ-41. Самбiрський р-н Львiвської обл.*

встановлювали снайперські оптичні приціли кількох типів: ПТ, ВП, ПЕ та ПУ. Наприклад, снайперський приціл ПУ мав 3,5-кратне збільшення. Це була оптична труба з системою лінз і механізмами встановлення кутів прицілювання та врахування бічних поправок. Він мав поле огляду 4°30", вагу 0,270 кг і довжину 169 мм.

Засобом ближнього бою в УПА були пістолети-кулемети (автомати). Ними озброювали командирів відділів, деяких стрільців, зв'язкових, санітарів УЧХ. У збройному підпіллі ОУН ними озброювалися провідники, зв'язкові та кур'єри. Також пістолети-кулемети мали стрільці спецбоївок ОУН та СБ, відділів особливого призначення УПА, які виконували розвідувальні, диверсійні, охоронні чи інші функції.

Із радянських зразків ПК повстанці використовували ППД-40, ППШ-41 та ППС-43. З німецьких — МР-38 та його модифікації. Єдиним угорським зразком був незґрабний 39М, котрий вояки УПА, як і гонведи, називали «гей-пушкою».

Від справжньої автоматичної зброї, як, скажімо, сучасний АК-74 чи американська штурмова гвинтівка М16, пістолети-кулемети відрізнялися тим, що не мали автоматики на основі відведення порохових газів із каналу ствола. Вони використовували енергію віддачі вільного затвора при нерухомому стволі під дією тиску порохових газів на дно гільзи набою. Також характерним для пістолетів-кулеметів було використання стандартних пістолетних набоїв.

У повстанській армії радянські зразки ПК кількісно переважали зарубіжні зразки (німецькі й угорські), дарма що в радянському пропагандистському кіно повстанців неодмінно озброювали німецькими МР.

▲ *На плечі невідомого повстанця зліва – ППД-40.*

Пістолет-кулемет ППД-40 з'явився на озброєнні Червоної армії в результаті модернізації попереднього зразка — ППД-34, яку конструктор В. Дегтярьов здійснив, ознайомившись в ході «зимової війни» з фінським «суомі». Саме тому ППД-40 упівці називали «фінкою». Скорострільність, досягнута під час випробувань, становила 800 пострілів на хвилину, але в умовах бою ППД робив 100—120 пострілів. Цей пістолет-кулемет мав прицільну дальність 500 м. Фактично, через низьку купність вогню і порівняно невелику потужність пістолетного набою, ефективним автоматичний вогонь із ППД-40 був у межах 200 м., а одиночними пострілами — на віддалі до 300 м.

Через технологічну складність виробництва та низку вад у 1940 році замість ППД запроваджено у виробництво 7,62 мм пістолет-кулемет конструкції Г. Шпагіна — ППШ-41. Серед повстанців він був найпоширенішим зразком. Стрільці його називали «папашка» або «папаха».

ППШ-41 дещо легший від свого попередника, до того ж, він споряджався двома магазинами: дисковим або секторним. «Папашка» мав характерний скошений передній край кожуха ствола. Завдяки цьому оригінальному дульному гальму-компенсаторові купність стрільби підвищувалася на 70% порівняно з ППД.

▶ *7,92 мм пістолет-кулемет ППД-40. Вага: 5,4 кг. Довжина: 788 мм. Ємність дискового магазина: 71 набій. Скорострільність: 100 – 120 постр/хв. Прицільна дальність: 500 м.*

◀ *7,92 мм пістолет-кулемет ППШ-41. Вага: 5,3 кг. Довжина: 842 мм. Ємність магазина: 71 або 35 набоїв. Скорострільність: до 100 постр/хв. Прицільна дальність: 100 – 200, 500 м.*

◀ *7,92 мм пістолет-кулемет ППС-43. Вага: 3,62 кг. Довжина: зі складеним прикладом – 616 мм, з відкинутим – 831 мм. Ємність секторного магазина: 35 набоїв. Скорострільність: 100 постр/хв. Прицільна дальність: 200 м.*

Легким, компактним і на диво невибагливим ППС-43, оснащеним відкидним прикладом, в УПА озброювалися сотенні та чотові, а також провідники ОУН. Через свої якості «пепеес», який носили офіцери НКВД, радянські розвідники, десантники та члени екіпажів бронетехніки, був мрією кожного повстанця. Він ідеально надавався до ведення бою в умовах партизанської війни. ППС призначався лише для автоматичного вогню, але натреновані повстанці у разі потреби робили з нього й одиночні постріли, відпускаючи спусковий гачок одразу ж після натискання. Відкидний металевий приклад у бою замінював звичайний дерев'яний. Під час несподіваного бою (ворожа засідка чи напад) повстанці вели досить точну стрільбу й зі складеним прикладом, тримаючи автомат за пістолетне руків'я.

Убивчу силу куля «пепееса» зберігала й на відстані 800 м, але найефективнішою була стрільба короткими чергами по 2—5 пострілів у межах прицільної дальності. При інтенсивній стрільбі довгими чергами збільшувалося розсіювання куль, розігрівався ствол і з часом розкалібровувався. В такому випадку повстанці-умільці «рідний» ствол ППС

▼ *Повстанець зліва тримає на плечі ППС-43.*

замінювали укороченим та відповідно підігнаним стволом із карабіна зр. 1938 р. Це, вочевидь, була єдина хиба автомата.

Набагато більше вад мав «розрекламований» німецький МР-38, який повстанці також використовували (називаючи його «ем-пі»), хоча й значно рідше. Розробили його Б. Гайпель та Г. Фольмер. 1938 року МР надійшов у серійне виробництво. Технологічно він, без сумніву, обійшов зарубіжні зразки — у його конструкції вперше було використано пластмасу та алюміній. Він мав складаний приклад. Були й інші нововведення. Проте для стрільців УПА все це не мало великої ваги, їх більше цікавили тактико-бойові характеристики зброї. А тут МР суттєво поступався радянським пістолетам-кулеметам.

Німецький «ем-пі» мав низьку скорострільність, це підвищувало влучність стрільби. Але натомість він часто «затинався» — давав осічки: його механіка за несприятливих умов (зима, пилюка, густе змащування або сухість деталей) відмовляла. Крім того, пружина в магазині з часом просідала і не досилала набою в патронник. Осічки траплялися і в радянських автоматів, проте для МР вони були «хронічною недугою».

При носінні пістолета-кулемета на ремені в положенні «на груди» передня антабка ременя розміщувалася з правого боку. При цьому рукоятка перезаряджання впиралася в груди стрільцеві і билась об них при ритмічному рухові під час маршу в такт крокам, а це спричиняло швидку втому. Мав МР й інші вади.

У наступній модифікації (МР-40) вдосконалення стосувалися переважно технології виробництва, хоча усунено було й деякі хиби, виявлені під час експлуатації МР-38 на Східному фронті. На затворній коробці з'явилися ребра жорсткості, які одночасно слугували для чищення рухомих деталей затвора. Змінилася також конструкція магазину. Проте ефективність ведення вогню на відстані більше 200 м. покращити не вдалося. Отож, тактико-технічні характеристики МР–38 та МР–40 майже не відрізнялися.

Лишень у деяких стрільців УПА були німецькі МР-35 конструкції Е. Берґмана, які в Німеччині зняли з озброєння ще 1938 року. Випустили цих автоматів тільки 40 тисяч. «Берґман» мав масивний дерев'яний приклад та магазин, розташований збоку. Через це він був громіздким та важким, що знижувало його бойові якості.

Громіздким та важким, як і «Берґман», був угорський 9 мм пістолет-кулемет 39 М конструктора П. Кіраї. Найбільший серед усіх ПК, він зовні нагадував карабін. Очевидно, тому повстанці називали його «гей-пушкою». «Гей-пушка» мала магазин на 40 патронів, робила 120 пострілів на хвилину. Виробники декларували прицільну дальність у 600 м, але фактично вона не перевищувала 200 м. В УПА 39 М було дуже мало, крім того, у стрільців вони не викликали особливого захоплення. Тож при нагоді «гей-пушки» міняли на іншу зброю.

▶ *9 мм пістолет-кулемет МР-40. Вага: 4 кг. Довжина: зі складеним прикладом – 635 мм, з відкинутим – 851 мм. Ємність магазина: 32 набої. Скорострільність: 80 – 90 постр/хв. Прицільна дальність: 200 м.*

▶ *9 мм пістолет-кулемет МР-35. Вага: 4 кг. Довжина: 840 мм. Ємність магазина: 20 або 32 набої. Скорострільність: 80 – 90 постр/хв. Прицільна дальність: 1000 м.*

▲ *У першому ряді другий зліва – кущовий Дм. Олексюк – 'Їлак', озброєний МР-40, третій зліва – невідомий повстанець, озброєний МР-35. Косівщина.*

Основним груповим засобом бою відділів УПА були ручні кулемети різних конструкцій. Ними озброювали найменшу штатну одиницю — рій із 12—15 стрільців. Один рій мав 2 кулемети і поділявся на дві ланки по 6—7 стрільців. До порівняння, в Червоній армії на відділення з 9—13 бійців припадав один кулемет. Переважно рій діяв у складі чоти, але також і самостійно — коли відділ розчленовувався. Іноді навіть ланки виконували окремі бойові завдання (засідка, охорона, розвідка). Тому в кожному рою обов'язково на озброєнні були кулемети.

Ручними кулеметами озброювалися боївки ОУН та СБ. Якщо була змога, то їх залюбки носили й окремі стрільці.

На сотню, в якій було три чоти по три рої кожна, загалом припадало 18 кулеметів (це без урахування окремих ланок або роїв важкої зброї). Тож, з усією своєю вогневою міццю, помноженою на маневреність, сотня була серйозним і грізним противником.

▼ *Вояки УПА з с. Орява Сколівського р-ну Львівської обл. на тренуванні. Вояк зліва озброєний угорською «гей-пушкою» 39 М.*

▲ *7,62 мм кулемет ДП-27. Вага: 11,9 кг. Довжина: 1270 мм. Ємність магазина: 47 набоїв. Скорострільність: 80 постр/хв. Прицільна дальність: 1500 м.*

Кулемет у повстанському бою відігравав надзвичайно важливу роль, іноді навіть доленосну для всього відділу. Кулеметники стримували ворога, відбивали його атаки, прикривали відхід підвідділу. При веденні наступальних боїв, прориві з оточення, штурмі ворожих укріплень, придушенні вогню противника кулеметники знову виконували відповідальну «роботу». Добрих кулеметників у сотні цінували на вагу золота, бо не раз вони рятували друзів у критичних ситуаціях, іноді ціною власного життя.

Повстанці Гуцульщини мали значну кількість угорських кулеметів, а повстанці Закерзоння — польських RKM та, рідше, чеських ZB. Проте здебільшого рої озброювалися радянськими й німецькими зразками.

Повстанці особливо любили 7,62 мм радянський кулемет ДП-27 (Дегтярьов — піхотний зр. 1927 р.) — за компактність, невибагливість, низьку скорострільність (це знижувало кількість боєприпасів, які треба було носити з собою) та надійність у бою. Низька скорострільність давала змогу кулеметникам-віртуозам робити навіть одиночні постріли, хоча це й не передбачалося конструктивно.

Більше мороки повстанці мали з першим у світі універсальним кулеметом MG 34 німецького виробництва. Вермахт використовував MG як ручний, станковий, зенітний і танковий кулемет. Для регулярної армії він був майже ідеальним, але не для повстанської. MG не терпів забруднення і вимагав ретельного догляду. Якщо бруд потрапляв до затвору, кулемет зраджував у бою, даючи осічки. При інтенсивній стрільбі (700—800 пострілів на хвилину) його ствол перегрівався. Кулеметник, крім великої кількості патронів, носив за собою запасні стволи, щоб замінювати перегрітий. Один стрілець таку заміну виконати не міг. Потрібні були дві людини, причому одна з них працювала в азбестових рукавицях, щоб не

◥ *Повстанці Гуцульщини. Лежать: зліва – Іван Дебринюк – 'Непорадний' з радянським кулеметом ДП-27, справа – Василь Білінчук – 'Сибіряк' з угорським кулеметом «Солотурн» 31 М. Сидять зліва праворуч: другий – курінний УПА Назарій Данилюк – 'Перебийніс', третій – сотенний УПА Дмитро Білінчук – 'Хмара'. Решта – невідомі.*

▲ *Повстанський підвідділ з ТВ 21 «Гуцульщина». На озброєнні три основні типи легких кулеметів, зліва праворуч: угорський 31 М, радянський ДП-27 та німецький MG 34.*

попекти руки. MG 34 ніс один стрілець. Проте два інші переносили запасні стволи у металевому футлярі, затвор та магазини барабанного типу на 75 набоїв або ящики зі стрічками по 50 чи 250 набоїв. Окремі стрільці в боївках носили MG, а в бою намагалися раціонально й економно витрачати набої, стріляючи короткими чергами або одиночними пострілами, які були передбачені конструктивно.

Починаючи від 1944 року в повстанській армії кулеметом MG користувалися дедалі менше, стараючись замінювати його на радянські зразки. Основна причина — велика витрата набоїв, ненадійність, складність технічного обслуговування.

Непоганим кулеметом повстанці вважали угорський 31 М «Солотурн», який називали «Сурою». Мав він одну поважну хибу — маломісткий секторний магазин (25 набоїв). Скорострільність «Сури» становила 150 пострілів на хвилину. Тож при інтенсивній стрільбі магазин спорожнявся за лічені секунди, а повстанець мусив мати напохваті ще кілька споряджених магазинів, щоб швидко замінити вистріляний. Правда, кулемет міг стріляти й одиночними пострілами.

Бельгійський 7,92 мм кулемет Браунінґа під назвою RKM зр. 1928 р. потрапив до УПА з Польщі, де його виробляли за патентом великими партіями. Він був досить зручним, але мав також суттєві вади.

◀ *7,92 мм кулемет MG 34. Вага: 12 кг. Довжина: 1220 мм. Ємність магазина: 47 набоїв. Скорострільність: 800 постр/хв. Прицільна дальність: 1500 м.*

▶ *Вояки УПА з кулеметами «Солотурн» 31 М.*

Він часто перегрівався в бою, а його ствол не надавався до швидкої заміни. Маломісткий магазин на 20 набоїв створював проблеми, бо вимагав частої заміни при скорострільності 80—400 пострілів на хвилину. Вага «Браунінґа» складала 9,5 кг, прицільна дальність — 1200 м.

На озброєнні окремих чот важкої зброї у куренях або ланок у сотнях УПА були також станкові важкі кулемети.

В бою ланки підпорядковувалися тому чи тому підвідділу, щоб підтримати вогнем наступ стрільців, відбити ворожу атаку або ж задля спеціальних завдань. Важкі кулемети були ефективними в обороні, але під час наступу вони перетворювалися на малопотрібний тягар, коли обставини бою вимагали швидкого переміщення підвідділів.

Відомо лише про один випадок, коли на Гуцульщині було сформовано сотню важких кулеметів під командуванням Василя Скригунця — 'Гамалії' у складі 11 кулеметів — 10 старих австрійських «Шварцлозе» та одного радянського «Максима». Станкові кулемети «Шварцлозе» дісталися повстанцям від угорців 1944 р., і вже наступного року їх було замінено на більш сучасні моделі.

Основним важким кулеметом в УПА був радянський 7,62 мм станковий кулемет зр. 1910 р. системи Максима. У менших кількостях (лише на Гуцульщині) використовували морально й технічно застарілі угорські «Шварцлозе» М/07/12/16 і зовсім рідко — чеські ZB 30.

М/07/12/16 монтувався на сошці або станку — тринозі. Без патронів і станка він важив 19,9 кг, а на станку і з залитою в кожух охолодження водою — 42 кг. Споряджався він стрічками по 250 набоїв.

▶ *Стрільці УПА з Тернопільщини. На передньому плані кулеметник з польським RKM зр. 1928 р.*

▲ *Кулеметна сотня ТВ 21 «Гуцульщина» командира Василя Скригунця – 'Гамалії' на вишколі в 1944 р. Сотня озброєна застарілими угорськими станковими кулеметами «Шварцлозе» М/07/12/16.*

Темп стрільби — 500 пострілів на хвилину, а бойова скорострільність — 250.

«Шварцлозе» мав властивість викривати свою вогневу позицію. Під час стрільби з його кожуха через шланг випаровувалася вода — за клубами пари ворог міг визначити, звідки ведеться вогонь. Тому доводилося постійно міняти позицію, а це на деякий час залишало повстанців без вогневої підтримки.

Станковий кулемет «Максим» в УПА застосовували у 1943—1945 роках. Відтак його використовували тільки в окремих випадках. Скорострільність і велика прицільна дальність давали змогу зупинити наступ сильнішого ворога. Це була надійна і точна зброя, зручна та невибаглива до технічного обслуговування. Проте велика вага вимагала для пересування під час маршу 5—7 стрільців, а в бою — 2—3 стрільців. Цей кулемет доручали найсильнішим повстанцям.

Станкові кулемети названих зразків повстанці використовували загалом до середини 1944 року. Тоді сотні та курені ще воювали з обозами — таборовими валками у своєму складі. Коли ж війська НКВД скерували проти повстанців великі сили, намагаючись оточити їх та знищити, від громіздких таборових валок, які істотно знижували маневреність, а заразом і важких кулеметів довелося відмовитися.

Стрілецька зброя індивідуального захисту в УПА була представлена револьверами й пістолетами різних країн і зразків. Пістолети мали всі повстанці, в тому числі й жінки — стрільці сотень та куренів, зв'язкові, санітари, пропагандисти, провідники. Дуже часто у критичній ситуації (важко

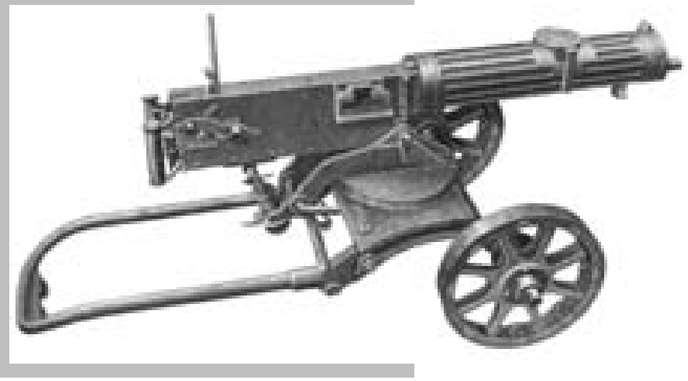

▼ *7,62 мм станковий кулемет системи Максима зр. 1910 р. Вага: 62 – 66 кг. Довжина: 1067 мм. Ємність стрічки: 250 набоїв. Скорострільність: 250 – 300 постр/хв. Прицільна дальність: 2700 м.*

поранені, в оточеній ворогом криївці) вони останнім пострілом із пістолета обривали своє життя, щоб не потрапити живими до рук ворога. Ветерани УПА розповідають, що іноді тренувалися швидко вихоплювати пістолет для пострілу в скроню або підборіддя.

Ми зупинимося лише на основних зразках цієї зброї, адже тільки у Вермахті налічувалося 12 різних конструкцій пістолетів, а були ж іще радянські, польські, чеські та угорські зразки.

Найбільш широко в УПА застосовували радянський 7,62 мм револьвер системи Л. Нагана зр. 1895 р. та пістолет ТТ системи В. Токарєва зр. 1933 р.

Простий за будовою та у використанні, достатньо легкий (0,880 кг) і малий за розмірами (235 мм), револьвер Л. Нагана був завжди готовий до стрільби. Головна вада револьвера: аби зарядити його, доводилося витратити занадто багато часу. Потрібно було із гнізд барабана шомполом виштовхати стріляні гільзи, а на їхнє місце вставити по одному сім нових патронів.

Легкий і компактний пістолет ТТ (Тула, Токарєв) мав кілька важливих вад. У нього не було запобіжника як окремої деталі. Цю функцію виконував глибокий виріз на курку. Така конструкція не гарантувала безпечної експлуатації, тому траплялися випадки поранень та загибелі повстанців унаслідок необережного поводження з «токарем». Крім

▲ *Повстанець Василь Німий – 'Андрій', із с. Черче Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. В руках тримає револьвер системи Л. Нагана зр.1895 р.*

▶ *Пістолети повстанців із Закерзоння. В нижньому ряді: крайні зліва та справа – чеські пістолети CZ зр. 1927 р., третій зліва – радянський ТТ. У верхньому ряду: крайні зліва та справа – бельгійські пістолети Р 640 «Браунінг» зр. 1935 р., другий зліва – німецький пістолет Р 38 «Вальтер», 3-й – німецький Р 08 «Парабеллум»; зверху – радянські оборонні гранати Ф-1.*

◥◥ *Повстанці Львівщини, озброєні гранатами, зліва праворуч: перший – радянською Ф-1, другий – радянськими РГ-42 та Ф-1, третій – німецькою М 34.*

▶▶ *Петро Мельник – 'Хмара', озброєний гранатою М 24.*

того, деякі деталі пістолета були недовговічними, а восьмизарядний магазин мав властивість самовільно вискакувати з руків'я. Важив ТТ 0,940 кг з патронами, його прицільна дальність складала 50 м., скорострільність — до 30 пострілів на хвилину.

Серед німецьких зразків найпрестижнішим повстанці вважали пістолет Р 38. Досить поширеним був також Р 640 (в).

9 мм пістолет системи Вальтера Р 38 зр. 1938 р. мав вдалу конструкцію, що робило його надійною та безвідмовною зброєю. Завдяки запобіжникові пістолет був безпечним. За допомогою спеціального вказівника, розміщеного в задній частині затвора над курком, завжди можна було визначити кількість набоїв у патроннику. Важив Р 38 0,955 кг, його прицільна дальність складала 50 м. Магазин споряджався 8 набоями.

Пістолет Д. Браунінґа Р 640 відрізнявся дальністю стрільби, яка сягала 500 м, та наявністю 13-зарядного магазина. Для ведення вогню на віддалі понад 50 м до пістолета, що мав на руків'ї спеціальні пази, чіплявся дерев'яний приклад. Утім, повстанці ніколи ним не користувалися. Важив «Браунінґ» 0,885 кг, довжина його складала 200 мм.

Також в УПА активно користувалися гранатами, однаково потрібними і в обороні, і в наступі. У сотнях кожен стрілець намагався мати не менше двох гранат. Під час бою їх використовували у значних кількостях. Гранати — це «кишенькова» артилерія повстанців.

Зайнявши оборону, стрільці підпускали ворога на відстань 30 м, або й ближче, та масово закидали гранатами, після чого піднімалися з позицій і навально атакували проріджені та приголомшені лави.

Гранати іноді допомагали вирватися з оточеної ворогом криївки.

Досить часто повстанці підривали себе гранатами: поранені в бою або в іншій безвихідній ситуації, — щоб не попасти живими до рук ворога.

Іноді зв'язкові та провідники носили на грудях прикріплений до портупеї мішечок. У ньому лежала граната з прикріпленим до кільця шнурком. У разі нападу бійців зі спецгрупи НКВД, які заламували руки жертві, намагаючись узяти її живою, це пристосування давало змогу, дотягнувшись зубами до шнурка, висмикнути кільце.

В оборонному бою ефективним засобом була радянська граната Ф-1, або «репанка», як її називали стрільці, сконструйована Ф. Храмєєвим за французьким зразком. Повстанці старалися мати їх по кілька штук. Граната безвідмовно вибухала при падінні на тверду поверхню, сніг, воду, багно. Велика кількість уламків, що утворювалися після вибуху, забезпечувала вражаючу дію в радіусі 200 м. Вага гранати складала 0,6 кг, середня віддаль кидка — 34—45 м.

Інша граната, РГ-42 конструкції Н. Бєлякова, належала до наступального типу, тобто її передбачалося використовувати під час атаки. Але повстанці так само застосовували її і в обороні. Важила РГ 42 0,42 кг, радіус уражаючої дії складав до 25 м, середня віддаль кидка — 30—40 м.

З німецьких гранат повстанці мали на озброєнні М 24, М 34 та М 39. Граната М 39 яйцеподібної форми належала до наступального типу. Вона важили 0,22 кг, середня віддаль кидка становила 35—40 м, радіус уражаючої дії — 10—15 м. Граната М 24 належала до оборонно-наступального типу. Вона мала характерне довге руків'я, через що стрільці називали її «макогоном». Важила М 24 0,5 кг, радіус уражаючої дії складав 15—25 м. Ці гранати також використовували для боротьби з технікою ворога, скріплюючи їх у зв'язки.

Ще одним засобом боротьби з піхотою противника був «гарлач» — 30 мм рушничний гранатомет, який до повстанців потрапив із німецької армії. Гранатомет встановлювався на дульну частину карабіна 98k — це була мортирка, в яку вкладалася граната. Для викидання гранат використовували спеціальні холості набої. Для цього гранатомета існували різні гранати, в тому числі й здатні пробивати броню танків. Важив він 0,385 кг, а з карабіном 98k — 5,12 кг. Прицільна дальність складала 250 м.

Повстанці мали досить розмаїті засоби боротьби з бронетехнікою та транспортними засобами ворога. Серед них — радянські протитанкові рушниці (ПТР), а також німецькі протитанкові рушниці і ручні протитанкові гранатомети (РПГ). Оснащувалися ними підвідділи важкої зброї у складі сотень та куренів, окремі ланки у складі чот. З важкими і громіздкими німецькими та радянськими протитанковими рушницями повстанці воювали у 1943—1944 роках. Із початком 1945 року стрільці заховали їх до бункерів, надавши перевагу мобільності. Ручні протитанкові гранатомети залишалися на озброєнні, аж поки вони стали непотрібними.

Із радянських протитанкових рушниць повстанці використовували дві: ПТРД В. Дегтярьова та ПТРС С. Сімонова. Із них обох стріляли стандартними 14,5 мм набоями.

ПТРД мала довжину 2 м і вагу 17,3 кг. Бронебійна куля рушниці могла пробити броню завтовшки до 35 мм на відстані 300—500 м. Через занадто велику енергію віддачі ствола ПТР оснащено дульним гальмом та плечовим упором із пружинним амортизатором. Обслуга рушниці складалася з двох стрільців — навідника та його помічника. Так само двоє стрільців переносили рушницю на марші. Для перенесення рушниці під час бою на стволі було закріплено спеціальне руків'я. Перезаряджалася рушниця після кожного пострілу.

Досконалішу конструкцію мала ПТРС. Автоматика рушниці давала змогу вести вогонь по цілях, що рухалися на високій швидкості, не перезаряджаючи. Споряджалася рушниця п'ятизарядними магазинами. Із неї можна було стріляти не тільки по броньованих машинах, але й по укріплених позиціях, опорних пунктах тощо.

Німецькі протитанкові однозарядні рушниці PzB.39 та самозарядні PzB. M.SS.41 («панцербікси», як їх називали упівці) використовували насамперед у засідках, щоб підбивати вантажівки ворога. Ці рушниці, що завдяки меншим розмірам та масі переважали радянські аналоги, потрапляли до повстанців доволі рідко.

PzB.39 мала калібр 30 мм На дульну частину рушниці нагвинчувалася та ж сама мортирка, що і на карабін 98k, тільки стріляла вона комулятивними гранатами — на відстань до 150 м. Граната могла пробити 80-міліметрову броню на відстані 100 м.

Рушниця PzB. M.SS.41 своїм 7,92 мм бронебійним патроном могла вразити тільки легкоброньовані цілі. Проти важких та середніх танків вона була безсила.

РПГ «Фаустпатрон» 30m та його модифікаця 60m (зр. 1943 р.), які потрапили до повстанців під час відступу німців у 1944 р., стали основним засобом боротьби з бронетехнікою військ НКВД. Використовували їх також в умовах міського бою для штурму опорних пунктів ворога. «Фаустпатрон» мав досить просту будову, був зручним у використанні. Вага 30m становила 5,1 кг, калібр гранати комулятивної дії — 149 мм. Гранатомет здатний був пробити броню до 200 мм на відстані 30 м.

Як на повстанську армію, УПА мала непогане артилерійське озброєння. Насамперед, це гранатомети (насправді — міномети, але ми користуватимемося повстанською термінологією) калібрів 50 і 80 мм, рідше важкі — 120 мм. Повстанці застосовували гранатомети в бою для вогневої підтримки відділу, придушення вогневих точок противника та штурму укріпленої оборони в приміщеннях. Достеменно не відомо, яких саме зразків гранатомети радянського виробництва мали упівці, адже тільки систем 50 мм калібру було три — зр. 1938, 1940 та 1941 рр. Стільки ж було систем і 82 мм калібру. Німці мали на озброєнні один 50 мм гранатомет зр. 1936 р. і один 81 мм — зр. 1934 р.

Малі й легкі 50 мм гранатомети повстанці називали «песиками». Їх зручно було використовувати з-за будь-якого укриття. У чотах вони формували гранатометні ланки.

Важчі 80 мм гранатомети були на озброєнні важких чот у деяких сотнях та куренях УПА. Цікаво, що до радянських 82 мм гранатометів підходили німецькі 81 мм міни. Завдяки цьому полегшувалася ситуація з боєприпасами. В УПА ланки гранатометників формувалися з колишніх червоноармійців, які добре знали цю зброю. Одначе траплялися й нещасні випадки, коли гранатометники гинули через необережне поводження або погане знання особливостей зброї. Якщо легкі 50 мм гранатомети ставали незамінними помічниками повстанців у великих боях, то гранатомети більших калібрів перетворювалися під час рейдів у горах або у важких зимових умовах на зайвий тягар. Особливо це стосується кінця 1945 року, коли повстанців переслідували великі моторизовані ворожі підрозділи.

▼ *14,5 мм протитанкова рушниця системи С. Смірнова ПТРС. Вага: 20,9 кг. Довжина: 2200 мм. Ємність магазина: 5 набоїв. Скорострільність: 15 постр/хв. Прицільна дальність: 1500 м.*

▲ *50-мм німецький міномет зр. 36. Вага: 14 кг. Довжина: 2200 мм. Ємність магазина: 5 набоїв. Скорострільність: 20 постр/хв. Дальність стрільби: 520 м. Вага міни: 0,9 кг.*

▼ *82 мм міномет зр. 1937 р. Вага: 56 кг. Скорострільність: 25 – 30 постр/хв. Дальність стрільби: 3040 м. Вага міни: 3,10 кг.*

▲ *Відділ артилерії командира 'Берези' ВО «Турів», група УПА-«Північ».* ▶▶

Гранатомет зр. 1934 р. мав велику вагу. Він розбирався на три частини: ствол, двоногу і опорну плиту. В'юк зі стволом важив 19 кг, двонога — 20 кг, а найважчим був в'юк із опорною плитою — 22 кг. Окрім гранатомета повстанці мусили носити також міни. Лоток із трьома мінами важив 12 кг, в'юк із двома лотками — 26 кг. З таким вантажем у швидкому бою було досить незручно. Мабуть, найпоширенішим в УПА був 82 мм міномет зр. 1937 р. — його широко використовувала протягом усієї війни Червона армія, звідти він потрапляв до рук повстанців.

Окремі курені УПА у 1943—1944 роках мали на озброєнні гармати різних калібрів. У групі «Північ» була сформована артбатарея під командуванням 'Берези', озброєна німецькими гарматами. Всі гармати, зрозуміла річ, потрапили до УПА як трофеї. Відремонтовані й укомплектовані обслугою, вони брали участь у боях із німцями та червоними партизанами, а пізніше — з військами НКВД. Але в кінці 1944 року повстанці відмовилися від гармат через брак боєприпасів, а також через те, що зі складу куренів було виведено обози.

До артсистем УПА належали німецькі 76,2 мм гармати, радянські 45 мм протитанкові гармати, 122 мм гаубиці.

▶ *45 мм протитанкова гармата зр. 1937 р. Вага: 560 кг у бойовому положенні, 1200 кг – у похідному. Скорострільність: 15 – 20 постр/хв. Дальність прямого пострілу: 850 м.*

Цікаве застосування знайшли повстанці для трофейних 150 мм турбореактивних снарядів німецького шестиствольного міномета зр. 1941 р., які називали «торпедами» й використовували для ліквідації опорних пунктів противника. Снаряди осколочно-фугасної дії мали порохові реактивні двигуни, які приводилися в дію від електричної іскри, однак упівці запускали їх із «торпедника» власної конструкції. Він мав U-подібну форму, в нього вставляли снаряд. Задню його частину після наведення «на око» на ціль обкладали соломою. Солому підпалювали, від неї запускався пороховий двигун, і снаряд вилітав.

Окрім того, іноді повстанці захоплювали в боях і танки. Вони їх ремонтували, але практично не використовували через відсутність екіпажів, складність обслуговування та маскування перед ворогом. Відомо, що 1943 року на Волині курінь «Лайдаки» під час штурму угорського гарнізону в Цумані використовував танк, який, щоправда, стріляв тільки з кулемета.

◀ *Повстанський підвідділ, озброєний розмаїтими зразками стрілецької зброї: німецькими, угорськими та радянськими, які масово були поширені в УПА.*

▶ *Повстанська зброя: пістолети різних типів, пістолети-кулемети: МР-40, ППС-43, привертає увагу ППШ-41 з обрізаним прикладом (зверху справа).*

▼ *Захоплений повстанцями німецький літак (можливо, це розвідувальний літак Gota 145). Карпати, 1944 р.*

Також відомо про випадки, коли повстанці захоплювали літаки: німецький розвідувальний Gota 145 та радянський У-2 (По-2), який у Червоній армії виконував функції розвідувальника та легкого бомбардувальника. До нас дійшла згадка про єдиний випадок використання літака повстанцями, що, звісно, було винятком, а не правилом. Під час цього польоту упівці-летуни розкинули листівки на території Долинщини (Івано-Франківська обл.). Загалом же важка та складна техніка в УПА перетворювалася на засіб пропаганди її могутності та боєздатності.

Зі спогадів підполковника УПА Степана Фрасуляка — ‘Хмеля’:
«[‘Летун’] молодий, вродливий мущина по гімназійній матурі. Військовий вишкіл як летун-лейтенант здобув в німецькій армії. Коли в 1944 р. організувалися повстанчі відділи, дано йому функцію курінного інструктора. В тім часі й здобув він німецький літак-винищувач. Він підібрав собі ще кілька фахівців та занявся направою літака. Літак відремонтовано, на крилах вимальовано тризуби — УПА мала вже свій літак з українським державним гербом. В червні 1944 р. ‘Летун’ зробив на ньому пробний лет. З Кадобнянських лісів перелетів понад містом Долиною та за Витвицею опустився на землю».

The armaments of the UPA

For the most part, the UPA used primarily light infantry weapons of those countries that it fought, mostly Soviet and German. Trophy weapons were the basic source for the insurgent arsenals. In 1943—1944 during large-scale operations, insurgent forces also used heavy artillery and sometimes even tanks. However, insurgents used heavy technology more a means of propaganda of their military might, rather than as an actual means of conducting battles, so the light infantry weapon remained the basic weapon used by the UPA.

Повстанці з с. Хімчин Косівського р-ну на чолі з кущовим 'Червоним' (перший справа).

Розділ XV

Жінки у визвольній боротьбі

Зі спогадів Ярослави Романини-Левкович:
«Восени 1946 р. я квартирувала в Боянці над рікою в Кулачник Марії-Бойчихи. Це була вдова, її чоловік загинув на фронті, осталася з двома дітьми — син Мирон і дочка Маруся. Вона була дуже відважна і хороша людина, яка для справи незалежності України була готова жертвувати всім. У неї спинялися повстанці, і хоч порівняно незаможна, але все знайшла кусок хліба для повстанців, які боролися за ідею незалежності України. В ті часи, коли чекістські орди всюди пантрували в розшуках за повстанцями, вона погодилася на побудування криївки, мимо того, що це загрожувало їй з сім'єю вивезенням до білих ведмедів».

Усенародний характер визвольної боротьби українських повстанців підтверджується також масовою участю в ній жіноцтва. Українські жінки були першими серед тих, хто надавав підтримку воякам УПА, забезпечуючи їх харчами, одягом, притулком. За таку допомогу сотні тисяч українок як «бандпособники» були заарештовані, депортовані чи навіть убиті.

▶ *Невідомі повстанці. Карпати.*

Ірина Савицька-Козак — 'Бистра' народилася 1925 р. у Львові, в сім'ї лікаря. Від 1939 р. член Юнацтва ОУН; у 1940—1941 рр. у підпіллі. 1943 р. закінчила гімназію; студентка медичного інституту. Вишкільниця у крайовому осередку Юнацтва ЗУЗ (1942—1943). Заступниця крайової провідниці УЧХ, організаційний референт УЧХ (1943—1946). Організатор і комендант жіночої школи кадрів Юнацтва ЗУЗ на Калущині (травень—липень 1944). У квітні 1945 р. відзначена ГВШ Бронзовим хрестом заслуги. Влітку 1946 р. успішно виконала спецзавдання Романа Шухевича, передавши від нього пошту на Захід. Живе у Мюнхені.

Зі спогадів Марії Савчин «Тисяча доріг»:
«В середині вересня прийшов від Орлана лист. Написав, щоб я до нього приїхала, а якщо мені вже затрудно, нехай приїде сестра. Визначений ним реченець кінчався ще до моєї зустрічі з родиною. Я їм не подавала місця мого перебування, і вони не знали, де мене шукати. Тому до Орлана поїхала Леся.
Зв'язок був поданий у селі Здолбунівського р-ну. За нею прийшов Птах з ще одним повстанцем. Вивели за село, зав'язали хустиною очі та "повели під руки, як молоду до вінчання", розповідала вона мені. При вході до криївки розв'язали очі, і вона влізла всередину. Це була її перша і, зрештою, остання криївка, яку бачила в житті. Не диво, що з цікавістю розглядала, як то живуть підпільники. "Низька, не можна було в ній навіть встати на повний зріст", — казала. Я догадувалась, що то була переходова криївка, на день-два, й Орлан використав її для побачення. У криївці застала Орлана. Він дуже зрадів Лесиному приїзду та розпитував про мене: чи здорова, чи маю де жити, як почуваюсь.
Була ще інша причина, задля якої викликав її до себе. Зверхник Орлана домовився з ним про зустріч їхніх зв'язкових у Львові, на якій Орлан мав передати йому свого листа-штафету. Зближалась, власне, дата зустрічі, і на неї Орлан висилав Лесю. Записку Птах уклав у закаблук її мешта, вижолобивши у ньому діру, яку потім забив гумою. Місце і кличку Леся завчила напам'ять.
Після повернення відбула зустріч у Львові. Казала, що зв'язковою була жінка, років тридцяти п'яти, говорила повільною мовою і зверталася до неї через "доню". Тепер Леся все це мені розказала та передала Орланового листа. Леся не знала, до кого везла пошту. Можливо, довідалась щойно тоді, коли її арештували і звинуватили у співпраці з підпіллям».

Олександра Паєвська — 'Орися', 'М-35' (1908—1953). Зв'язкова окружних проводів Буковини і Гуцульщини. Вчителька у с. Бабині, де в школі був зв'язковий пункт. 5 травня 1950 р. перейшла на нелегальне становище разом із сином Юрієм Паєвським, працювала референтом пропаганди. Заарештована разом із сином. 8 квітня 1953 р. розстріляна за прямим наказом Москви (шифрограма голови Військової Колегії Верховного Суду СРСР — «расстрелять немедленно»). Олександра Паєвська стала останньою жінкою, розстріляною за участь у підпільній боротьбі.

Галина Кузьменко — 'Надя' (1922—2000) народилася в с. Нова Басань Чернігівської обл. Була кулеметницею у повстанському відділі, згодом працювала в осередку пропаганди крайового проводу. Заарештована під час облави восени 1946 р., перебувала під слідством у Коломиї. Засуджена на 15 років ув'язнення. Покарання відбувала на шахтах Воркути.

Калина Лукань – 'Галина' (1920 – 1950) народилась у с. Кобаки Косівського р-ну. Секретар районного проводу ОУН на Косівщині, надрайонний провідник, загинула разом із чоловіком, провідником 'Скиданом' у с. Хімчині.

Проте участь жіноцтва не обмежувалася зовнішньою підтримкою визвольного руху — багато з них були активними його членами. Протягом 1943—1944 років у загальній мережі навіть існувала окрема жіноча сітка, ліквідована з приходом більшовиків. Окремі ділянки повстанської діяльності трималися передовсім на жінках — вони були чудовими кур'єрами та зв'язковими, становили більшість медичного персоналу, що опікувався пораненими, були незамінними працівниками в підпільних друкарнях, вдало виконували функції розвідниць та інформаторів Служби безпеки ОУН. Деякі жінки обіймали високі посади в підпіллі: Калина Лукань — 'Галина' була провідником Косівського надрайонного проводу ОУН, Ірина Тимочко — 'Христя' керувала надрайоном «Верховина» на Лемківщині, Дарія Ребет була членом найвищого керівництва ОУН — Проводу організації — та членом Президії підпільного парламенту УГВР. Чи не найяскравіше виявили себе жінки в пропагандистській роботі підпілля. Богданна Світлик була членом Головного осередку пропаганди і відомою авторкою художніх творів про життя повстанців; іншою знаною підпільною письменницею була *Людмила Фоя*, редактор видання «Юні друзі». *Любов Гайовська* керувала референтурою пропаганди Львівського краю.

Жінки — учасниці визвольного руху розділили з чоловіками всі труднощі повстанського життя й показали справжній приклад любові до своєї землі.

На початку 1945 р. заступник начальника одного з управлінь НКҐБ УРСР Сергій Карін-Даниленко висунув ідею створити легендований «Провід ОУН на Східноукраїнських землях» у складі Білоцерківського, Конотопського, Дніпропетровського, Криворізького, Миколаївського «окружних проводів». Головними завданнями «Проводу» мало бути встановлення контактів з підпіллям у Західній Україні, впровадження до його керівництва агентури й подальша підривна діяльність. Очолити фіктивну структуру мав негласний помічник органів держбезпеки від 1924 р. 'Таран'.

Посланцями «Проводу» на ЗУЗ стали досвідчені агенти 'Ірина' та 'Євгенія', а також Людмила Фоя — член ОУН від 1942 р., арештована в січні 1944 р. і залучена до співпраці з НКВД під псевдом 'Апрєльская'. Л. Фоя походила з родини сотника армії УНР, виховувалась у націоналістичному дусі, мала високу національну свідомість, брала участь у антинімецькому підпіллі.

Група агентів — «з'язкових Проводу» — отримала від чекістів «підпільні документи» і 2 травня 1945 р. прибула на Волинь, де потрапила під спостереження СБ. 3 червня 1945 р. на допиті у співробітника СБ 'Михася' Л. Фоя розшифрувала себе і повідомила про плани «полковника Данилова» (С. Каріна-Даниленка). Було затримано агента 'Ірину'. Перевербуванням Л. Фої особисто займався Микола Козак — 'Смок', який вирішив вступити в оперативну гру з НКҐБ.

19 червня 1945 р. СБ відрядила Л. Фою з листами до 'Тарана'. У них повідомлялося про успішне налагодження зв'язків між проводами та висувалося пропозицію направити на Волинь керівника легендованого проводу для обговорення «організаційної роботи» на Сході. 22 червня Л. Фоя прибула до Києва, де на зустрічах зі співробітниками центрального апарату НКҐБ доповіла про «успіх» своєї місії.

Упівській розвідниці вдалося переконати чекістів, і вона повернулася назад з 'Тараном'. На допитах СБ він був викритий, після чого дав свідчення про плани легендованого проводу. Тоді ж СБ затримала і 'Євгенію'. Від імені 'Тарана' співробітники СБ склали листа до НКҐБ, сподіваючись викрити й інших учасників гри з числа працівників НКҐБ та їхньої агентури. Проте розвинути оперативну гру підпільникам не вдалось.

Людмила Фоя — 'Оксана', 'Апрєльская' (1922—1950) народилась у м.Ставищі Київської обл. Комсомолка, за часів німецької окупації навчалась у Київському медичному інституті, вступила в ОУН. Проводила пропагандистську роботу серед студентів. Секретарка крайового провідника ПЗУЗ М. Козака — 'Вівчара'; санітарка. Дружина провідника північної Рівненської округи 'Ата'. Написала збірку оповідань «Його спадкоємці», присвячену пам'яті 'Вівчара'. Надрукувала в підпіллі 1950 р. під псевдом 'М. Перелесник' нарис «Повстанська Торба», оповідання «Над Дніпром». Загинула біля с. Межиріччя на Рівненщині в перестрілці з пошуковою групою 446-го стрілецького полку Внутрішніх військ МҐБ. У 1952 р. її посмертно нагороджено Срібним хрестом бойової заслуги 2-го класу.

Любов Гайовська — 'Рута' (1923—1954) народилася в с. Зарваниця Чортківського р-ну Тернопільської обл. Діяльна учасниця ОУН. Друкарка в с. Романів. Згодом у миколаївських і красівських лісах працювала в окружному проводі у референтурі пропаганди. Керівник референтури пропаганди Львівського крайового проводу. Очолила Бюро інформації УГВР (1951). Від 1952 р. головний редактор журналу «Літопис УПА». 1948 р. в бою біля с. Стільське дістала поранення в ногу, але зуміла вирватися з оточення. Героїчно загинула в бою з МҐБ.

Зі спогадів Георгія Саннікова, колишнього працівника МҐБ, учасника протиповстанської боротьби:
«Обставини загибелі повстанки Л. Фої
Група кур'єрів ОУН наскочила на чекістську засідку. Почалося переслідування з боєм. Псів, що їх пустили по слідах, оунівці перестріляли. Група бойовиків-оунівців разом з кур'єрами в складі шести осіб спробували відірватися від переслідування, двічі залишаючи для свого прикриття бойовиків-смертників…
Їх залишалося троє, що пробиралися крізь густі хащі лісу. Важко поранений оунівець був добитий останніми двома, що продовжували рух та відповідали вогнем з автоматів на чекістські постріли. За покинутими під час погоні речами стало зрозуміло, що люди йшли з-за кордону. Крім зброї та націоналістичної літератури, група, очевидно, несла щось важливе в їх пошті.
Чекісти добре бачили у бінокль, як поміж зарослими кущами та ялинками скелястими пагорбами раз по раз виникали дві фігури у комбінезонах захисного кольору. Згодом одного з них поранили. Деякий час було видно маленьку фігурку, що намагалася тягнути за собою пораненого супутника. Потім фігурка вже сама промайнула поміж ялинок, рідко відповідаючи на вогонь чекістів.
Коли оперативники підбігли до лежачого на землі тіла, то побачили біля добитого пострілом в голову пораненого речову торбу з націоналістичною літературою, листівками, бланками радянських паспортів, грошами. Стало зрозуміло, що останньому кур'єру легше тікати.
Опергрупа продовжила переслідування й вела вогонь по ймовірним місцям руху оунівця. Він був поранений, про що свідчили сліди крові на траві та залишки індивідуального пакету. Нарешті, попереду щось промайнуло у густих хащах. Чекісти приглянулися та побачили лежачого, котрий робив незрозумілі рухи руками, у яких не було зброї. Кільце солдат повільно стискалося навколо кущів.
Пролунав ледве почутий та приглушений відстанню звук і оточуючі кинулися на землю. Спрацював гранатний запал. Після цього прогримів вибух та розкидав кущі, траву та шматки білого паперу. На одного з солдатів впав згусток людської крові. Граната розірвалася у руках лежачої людини. Вона підірвала себе гранатою, приклавши її до голови. Обличчя, частина голови та кисть лівої руки у людини були відсутні. Потужний вибух понівечив людину до невпізнання і розкидав довкола шматки знищених документів, що так і залишилися таємницею.
Коли чекісти, намагаючись не заплямуватися кров'ю, обережно розстібнули ґудзики комбінезона і намагалися оголити верхню частину тіла, руки їх наштовхнулися на ще теплі жіночі груди… Їх [чекістів] обличчя виражали здивування, сором та розгубленість: декілька дебелих чоловіків так довго не могли наздогнати цю невеликого зросту, тендітну молоду жінку».

▶ *Станичний 'Орлик' зі с. Волошиново (1914 – 1948), Іван Червак – 'Погода', дружина 'Орлика' 'Нуся'.*

Women in the national liberation struggle

The all-national character of the liberation struggle of Ukrainian insurgents is confirmed by the massive participation of women. Ukrainian women were the first among those who assisted UPA soldiers, providing them with food, clothing and shelter. For this, hundred of thousands of Ukrainian women were arrested as «bandit supporters,» were deported or even killed. However their activities were not limited just to external support of the national liberation movement — many of them were its active members. In 1943—1944 within the OUN network there was an autonomous women network, which the Bolsheviks destroyed when they came back to power. Certain aspects of insurgent activity depended mainly on women — they were excellent couriers and messengers, constituted the majority of the medical personnel that took care of the wounded, they were indispensable workers in the underground printing houses, successfully carried out the functions of intelligence agents and informants for the OUN Security service (Sluzhba Bezpeky). Some women occupied high posts in the underground: Kalyna Lukan — 'Halyna' was the leader of the Kosiv nadrajon OUN leadership, Iryna Tymochko — 'Khrystia' supervised the nadrajon «Verkhovyna» in Lemkivshchyna, Daria Rebet was the member of the OUN Leadership — and a member of the presidium of the underground parliament — the Ukrainian Supreme Liberation Council. Perhaps the greatest contribution made by women to the national liberation movement was their underground informational-propaganda activity. Female members of the national liberation movement shared all the difficulties of insurgent life with the men and set a true example of love towards one's nation.

Інформаційно-видавнича діяльність

▲ *'Еней', співробітник Калуської окружної референтури пропаганди та 'Олена' – друкарка Болехівського районного проводу. Долинщина, кінець 1940-х рр.*

► *Дереворит Ніла Хасевича.*

Протистояння УПА та окупаційних режимів виливалося не тільки у жорстокі військові сутички, але й у завзяту інформаційну війну. Ворогуючі сторони чітко усвідомлювали, що перемога можлива лише за умови якщо не підтримки, то бодай лояльності більшості цивільного населення, безпосередньо не задіяного у конфлікті. Боротьба велася не тільки за території (села, ліси, гори), але й за «душі людей». Тому інформаційній роботі у середовищі українського підпілля від самих початків приділяли чи не найбільше уваги.

Особливо вона посилилася після завершення Другої світової війни, коли стало зрозумілим, що в нових геополітичних умовах годі сподіватися на мілітарну перемогу над СРСР. Саме тоді головною ціллю для атак підпілля поступово стають не стільки конкретні представники окупаційного режиму чи його структури, а принципи та ідейно-політичні засади його функціонування. Стратегічним напрямком діяльності визвольного руху було обрано зміну свідомості українців, їх підготовка до національної революції. Очевидно, що у цій стратегії інформаційний напрямок стає визначальним.

Загалом інформаційно-видавнича робота підпілля розвивалася в двох напрямках: внутрішньому та зовнішньому. Головним завданням першого було формування міцного організаційного ядра підпілля, виховання та навчання власного членства. Тому внутрішня інформаційна робота домінувала на початковому етапі формування визвольного руху. Вона проявлялася у виданні різноманітних підручників, спеціальних інструкцій та вказівок про організаційну, пропагандистську та розвідувальну діяльність, основи конспірації, матеріалів виховного характеру (так звані Катехизми українського націоналіста — «Декалог українського націоналіста», «12 прикмет українського націоналіста» і «44 правила життя українського націоналіста»). Крім того, завданням внутрішньої інформаційної роботи було вироблення та апробація важливих ідейно-політичних засад боротьби, які згодом ставали одним із головних інструментів у зовнішньому протистоянні.

Саме через таку роботу, а також безпосередню практичну діяльність у підпіллі було виховано та підготовлено велику кількість активістів, що стали основою для переходу на якісно новий рівень інформаційної роботи, спрямованої назовні. Робота з навчання та виховання членства не припинялася й опісля (подібні видання виходили протягом усього часу існування підпілля), але тепер вона мала підрядне значення порівняно з розгорнутою назовні інформаційною кампанією.

Аудиторію, на яку спрямовувалася інформаційна діяльність підпілля, можна поділити на дві категорії: українське населення та представники ворожих визвольному рухові структур. Щодо першої категорії завданням інформаційної роботи було забезпечення лояльності серед загалу населення, роз'яснення цілей та способів боротьби ОУН та УПА, змалювання її перспектив (найкращим зразком такої роботи є листівка «За що бореться УПА»). Саме така робота дозволила повстанцям понад десять років продовжувати боротьбу, опираючись на підтримку місцевого населення. Головним методом роботи з цією аудиторією було масове поширення листівок. Стандартна листівка містила невеликий за обсягом (щоб можна було швидко і непомітно перечитати) текст із описом певної ситуації та закликом до боротьби, часом була прикрашена малюнком (гравюрою). Теми листівок торкалися передусім гострих про-

Зі статті Петра Полтави:
«Глибока осіння ніч. Партизанська землянка в одному з лісових масивів Західньої України. Субота.
В куті землянки, за заслоною з плащ-палатки, повстанці закінчують свою щотижневу "лазню". Ясно горить столова лямпа. На одній зі стін поблискує розвішена зброя. На полицях при другій стіні — бібліотека, пакети підпільних листівок, політично-пропаґандивних плякатів, підпільної преси. Зараз біля стола радіоприймач.
У всьому цьому — нічого особливого. Так виглядають сотні, коли не тисячі, підпільних землянок на величезній частині української території. Та саме в цій картині, такій звичайній в наших умовах, відбитий увесь характер нашої підпільної боротьби. Нашими збройними діями ми боронимо наш народ перед найбільш знахабнілими і розбещеними большевицькими бандитами та їхніми вислужниками. Нашою пропаґандивно-роз'яснювальною політичною роботою відкриваємо перед українським народом, перед збаламученими масами Совєтського Союзу, крайнє гнобительський, експлуататорський і терористичний характер большевицького режиму, вказуємо, як треба будувати краще життя, закликаємо народ до боротьби за національне і соціяльне визволення, до боротьби за повалення ненависної протинародної совєтської влади, вселюємо в нього надію, дух спротиву, зміцнюємо волю до боротьби».

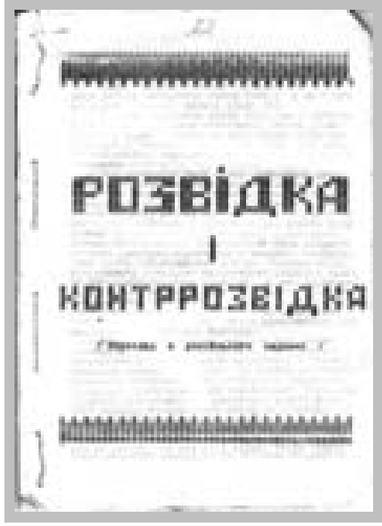

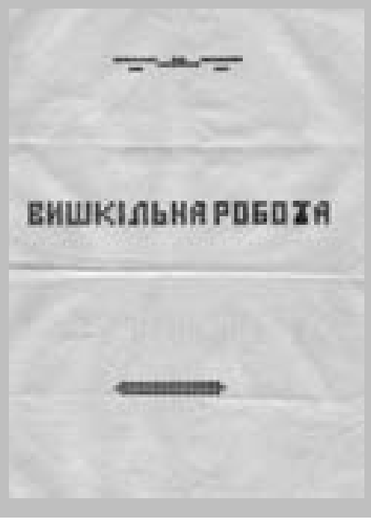

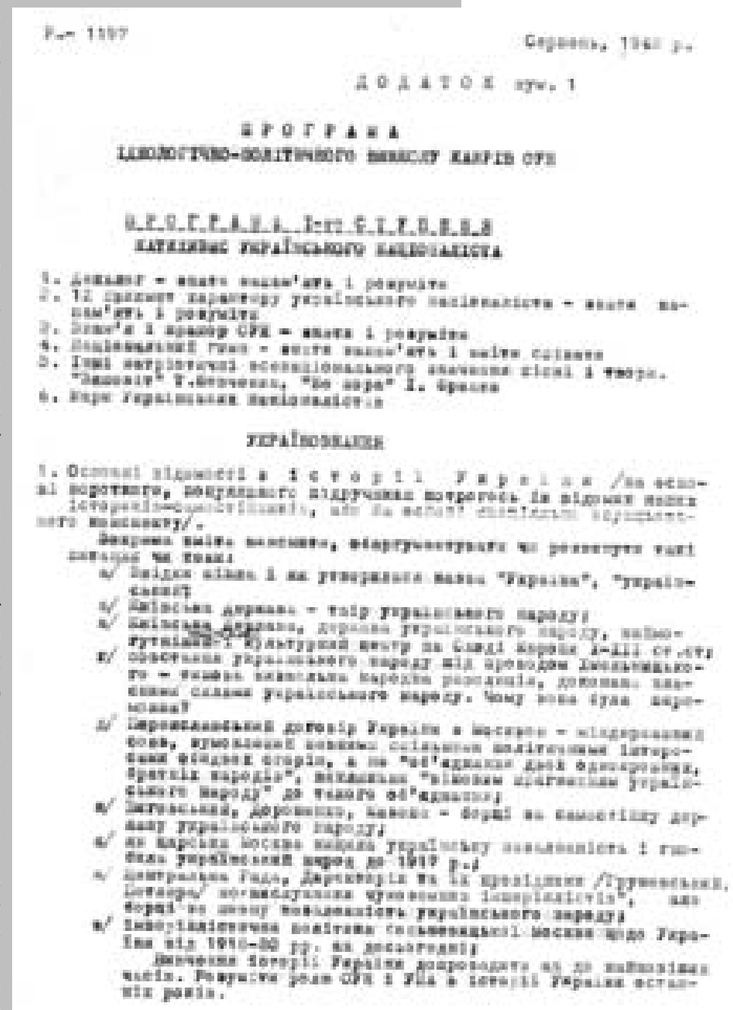
Серпень, 1941 р.

ДОДАТОК арк. 1

ПРОГРАМА
ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВУ КАДРІВ ОУН

Ф.Р.О.Г.Р.А.М.А. І-ої С.Т.Р.О.Ф.И
КАТЕХИЗМ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТА

1. Декалог – вчіть напам'ять і розумійте
2. 12 прикмет характеру українського націоналіста – вчіть напам'ять і розумійте
3. Знак'и і прапор ОУН – вчіть і розумійте
4. Національний гимн – вчіть напам'ять і вміти співати
5. Твори літературні національного значення слові і твори. "Заповіт" Т.Шевченка, "Не вмре" І. Франка
6. Вчіть Українських Націоналістів

УКРАЇНОЗНАВСТВО

1. Основні відомості з історії України /на основі короткого, популярного підручника потрібно із відомих місць історії/.
Докладно вміти пояснити, обмірковувати чи розвинути такі питання чи теми:
а/ Звідки пішло і як утворилися назви "Україна", "українець"?
б/ Київська держава – твір українського народу;
в/ Київська держава, держава українського народу, національна і культурний центр на Сході Европи X-XII ст.ст.
г/ Обороняна українського народу від проводом Данильовичів – основа національно-державного розвитку, доповнена силами українського народу. Чому вона була зруйнована?
д/ Переяславський договір України з Москвою – міждержавний договір, нумерований основні соціяльно політичними інтересами обидвох сторін, а не "об'єднання двох споріднених, братніх народів", внаслідок "вікового прагнення українського народу" до такого об'єднання;
е/ Загальний, державний, наміри – боротьба за самостійну державу українського народу;
ж/ Як царська Москва нищила українську національність і гнобила український народ до 1917 р.;
з/ Центральна Рада, Директорія та її президенти /Грушевський, Петлюра/ організатори українського національного "інтересу", що боротьба за окрему національність українського народу;
и/ Імперіялістична політика сьогоднішньої Москви щодо України від 1918-20 рр. на сьогодні;
Домашня історії: Україна дорозвивається до національної свідомости. Розвиток ролі ОУН і УПА в історії України останніх років.

▶ *Опубліковані в підпіллі вишкільні матеріали.*

блем, що зачіпали більшість населення, — колективізація, репресії, русифікація та інші. Їхнім лейтмотивом було твердження, що лише активна боротьба дає можливість протистояти цим проблемам. Листівки розклеювалися на видних місцях чи роздавалися під час проведення різноманітних акцій, тож їхні наклади були великі, аби охопити якомога більшу аудиторію. Протягом усього часу діяльності підпілля листівки були основним засобом донесення інформації до населення.

Листівки також використовувалися у роботі з представниками ворожих визвольному рухові структур. Першими видавничими продуктами, що з'явилися під назвою УПА в 1943 році, були звернення повстанців до вояків ворожих їм німецької та червоної армій: «Добровольці при німецьких військових частинах!», «Брати червоноармійці». Їхнім лейтмотивом був заклик до спільної боротьби проти обох тоталітарних режимів — німецького та радянського, завданням — розколоти ворожі сили, перетягнувши на свій бік їхню частину чи забезпечивши їхню пасивність у протистоянні. Видання листівок такого змісту тривало практично протягом усього періоду існування УПА і на всіх теренах, охоплених нею. Як приклади можемо назвати листівки: «До бійців істребітельних батальйонів»,

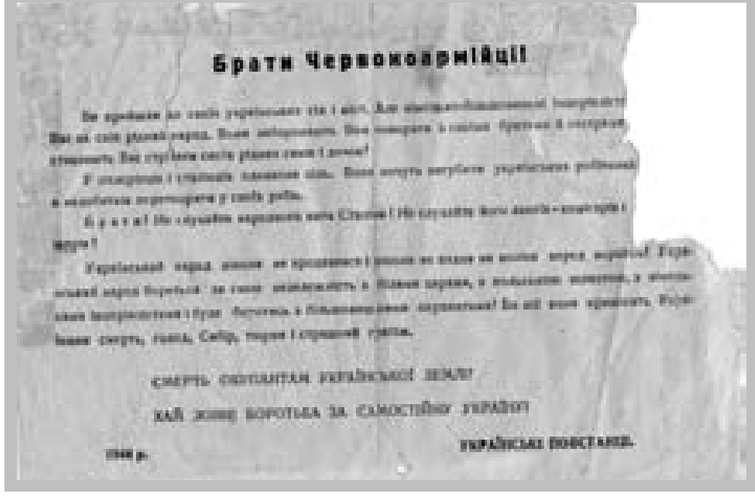

«Поляки! Вояки!», «Чехи! Словаки! Вояки!».

Опираючись на листівки, що поширювалися масовими накладами, пропагандистські акції та усну агітацію, українське підпілля провело цілий ряд успішних інформаційних кампаній, найвідомішою з яких була противиборча кампанія 1946 року.

Проте для забезпечення тяглості та цілісності інформаційної роботи як на внутрішньому, так і на зовнішньому напрямках видання окремих листівок чи навіть проведення окремих кампаній було недостатньо. Цю функцію мала забезпечити підпільна періодика. Своїми журналами та газетами повстанці намагалися охопити максимально широку аудиторію, через те їхні видання чітко позиціонувалися за кількома напрямками: військово-політичні, ідеологічно-політичні, інформаційні, молодіжні та гумористичні видання.

Офіційними виданнями УПА були журнали «До зброї» (1943—1944, редактор Яків Бусел) та «Повстанець» (1944—1946, редактор Микола Дужий). Відповідною була їхня тематика — загальновійськові проблеми, інформація з фронтів боротьби, короткі історичні нариси мотиваційного характеру. Крім цих центральних журналів УПА існували й місцеві періодичні видання, що видавалися її військово-територіальними структурами.

Центральним ідейно-політичним виданням підпілля був офіціоз Проводу ОУН «Ідея і Чин» (1942—1946). Головним завданням журналу було вироблення ідеологічних засад визвольного руху, тому протягом всього часу існування його редакторами були провідні ідеологи руху

▲ *Видання ГК УПА.*

Зі спогадів Мирослава Прокопа

«Підпільна преса зорганізованого українського визвольного руху в період німецької й більшовицької окупацій, і журнал «Ідея і чин» теж мали свої світла й тіні, які тепер, з перспективи десятиліть, видні краще, аніж тоді, коли ті події відбувались… з чисто редакційного боку, великою слабкістю журналу — а це стосувалося також до інших підпільних видань — було відносно мале число авторів. У десятьох числах маємо 24 авторів… Слабкістю журналу було й те, що живучи в підпіллі й часто міняючи квартири, його редактори і співробітники не мали під рукою конечних для редакційної роботи довідників, енциклопедій, словників. Важко було влаштовувати зустрічі співробітників чи втримувати постійний контакт для плянування видань чи інтелектуального обміну думками про довколишній світ, про актуальні завдання журналу. Некорисне було й те, що співробітники журналу рекрутувалися майже тільки з людей підпілля, не було отже нагоди для конфронтації власних поглядів з думками ширшого оточення. Були хіба індивідуальні вийнятки, наприклад, із журналом «Ідея і чин» співпрацював Василь Мудрий, колишній голова Української парляментарної репрезентації в польському Сеймі. Як вже згадано, була обмежена можливість знайомитися з тим, що діється в позанімецькому світі, хіба що тільки з пересилань союзницьких радіостанцій. У таких умовах

Петро Федун — 'Полтава' (1919—1951) народився в с. Шнирів Бродівського р-ну на Львівщині. Навчався в Бродівській гімназії, згодом — у Львівському медінституті. Мобілізований до Червоної армії (1941). Воював на радянсько-німецькому фронті, потрапив у полон, з якого був звільнений завдяки знанню німецької мови; також домігся звільнення інших українців. Долучився до активної підпільної роботи. Провідний діяч і найвідоміший публіцист українського визвольного руху, автор численних ідеологічних праць; член Проводу ОУН, голова Головного осередку пропаганди ОУН; керівник Бюро інформації УГВР, заступник голови Генерального Секретаріату УГВР. Загинув 23 грудня у криївці неподалік від с. Новошин Журавненського р-ну Львівської обл.

треба було редагувати журнал наче на острові, віддаленому на тисячі кілометрів від стороннього, передусім демократичного світу.

Такі обставини приводили до тематичної звужености журналу. Ширші аспекти й аналізи міжнародної політики, новіші дослідження та знання у галузі політичної думки, соціології, економіки, філософії чи взагалі духової культури лиш частково знаходили місце на сторінках «Ідеї і чину». З другого боку, журнал мусів брати на себе завдання, які в нормальних умовах могли виконувати газети, листівки чи бюлетені, себто друкувати статті та інформації про злободенні теми, підтримувати віру в народі, — і що дуже важливе — мобілізувати його до боротьби за саме існування…

Журнал мав також свої світлі сторінки. Найбільший його успіх, як теж інших підпільних публікацій, було те, що вони взагалі з'являлися в умовах, які тоді панували на Україні. Офіціоз Проводу ОУН був наявним свідченням, що така політична організація існує, що вона керує боротьбою народу проти окупантів і висуває програму боротьби, вона — це суцільне заперечення плянів і намагань окупантів та ставить перед світом українську проблему як самостійний політичний фактор на сході Європи. Журнал також служив як орган зв'язку для ширше розгалуженої членської мережі в різних областях України. Також для стороннього світу, куди з часом журнал продістався, він був наявним документом зорганізованої боротьби українського народу проти німецької окупації, а після 1944 р. в ще більшій мірі живим свідком такої боротьби проти могутнього апарату Російської імперії, яка виграла війну».

Дмитро Маївський, Михайло Палідович, Петро Дужий, Мирослав Прокоп та *Петро Федун*. У журналі друкувалися офіційні документи ОУН та розлогі аналітичні статті, автори яких змальовували політичну ситуацію, прогнозували перспективи її розвитку, визначали місце в ній українського визвольного руху. Згодом місце цього журналу посів інший — «Осередок пропаганди та інформації при Проводі ОУН», який відрізнявся від свого попередника більшою кількістю інформаційних публікацій. Офіційна позиція визвольного руху відображалася також через періодичні видання його політичного керівництва — Української Головної Визвольної Ради, а саме журнали «Самостійність» та «Бюро інформації УГВР».

Важливу роль в інформаційній війні відгравали підпільні видання місцевого характеру (різноманітні «Інформатори», «Інформативні вісті», «Вісті» та ін.), що мали менший терен розповсюдження. Проте використання в них поруч із загальним місцевого матеріалу, безпосередньо відомого і зрозумілого мешканцям даного терену, робило їх потужним інформаційним інструментом. Тому такі видання видавалися практично на всіх теренах, охоплених повстанським рухом.

Дмитро Маївський — 'Петро Дума' (1914—1945). народився в с. Реклинець Жовківського р-ну Львівської обл. в учительській родині. Навчався в Сокальській гімназії, згодом — на торговельних курсах у Львові. Від 1933 р. член ОУН; повітовий провідник Жовківщини; окружний провідник Сокальщини. 1939 р. організує українську адміністрацію, школи у Грубешівському, Белзькому повітах. Провідник Холмщини, учасник II Великого збору ОУН (Краків). Член похідних груп. Головний редактор журналу «Ідея і Чин». Від 1943 р. член Бюра Проводу ОУН, начальник політвиховного відділу Головного Командування УПА. Відряджений як представник визвольного руху на Захід. Загинув у збройній сутичці на території Чехословаччини.

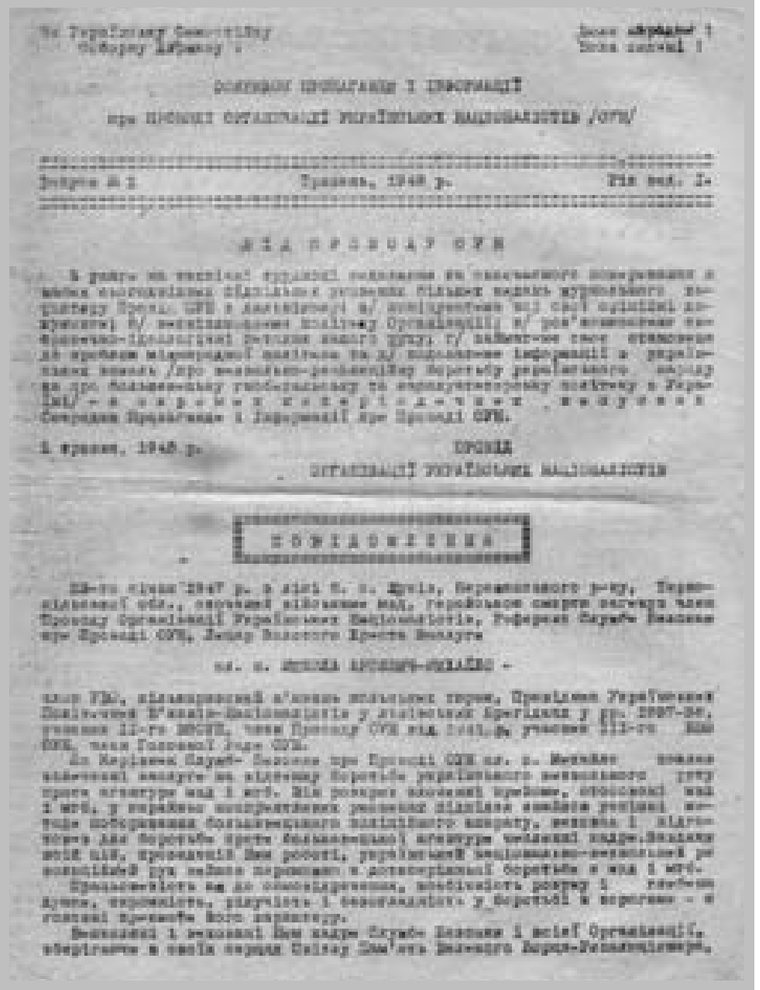

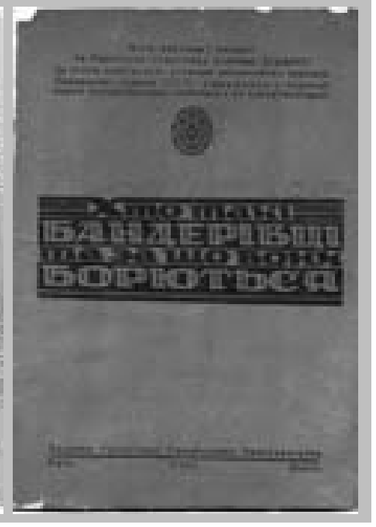

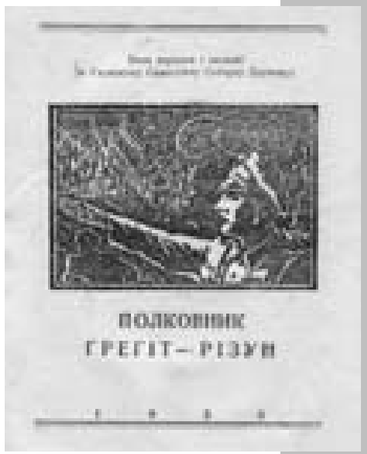

Зброєю в боротьбі проти режиму були також гумор та сатира. Саме з їх допомогою повстанській пропаганді вдалося не просто висміяти ворога, але й переламати загальну атмосферу страху перед ним. Тому крім окремих гумористичних звернень в УПА видавалися навіть спеціальні журнали такого типу («Український перець», «Лісовик», «Оса»).

Молодь була основною цільовою аудиторією для підпілля протягом усього часу його боротьби. Тому тут видавалися спеціальні періодичні видання молодіжного характеру: журнали «Юнак», «На чатах», «Молодий революціонер». Видавалися навіть журнали для дітей шкільного віку «Малі друзі» та «Українські діти». Очевидно, головний наголос в цих виданнях робився на емоційному сприйнятті, тому вони містили значно більше художніх творів та різноманітних історій з життя.

На емоційне сприйняття і захоплення читацької аудиторії були спрямовані художні (поетичні та прозові) твори, що видавалися окремими підпільними брошурами. Серед авторів цих творів найвідомішими стали *Богданна Світлик* (новели «Учителька», «Михайлик»), поет *Михайло Дяченко* (збірки віршів «Хай слава луна», «Непокірні слова» та ін.). Схожу виховну роль відігравали і публіковані в серії «Слідами героїв» життєписи визначних діячів української історії та особливо повстанського руху.

Масштабна інформаційна робота підпілля могла розвиватися лише за умови наявності відповідної інфраструктури. Тому крім того, аби дбати про зміст пропаганди, виробляти її ключові гасла та ідеї, підпільники мусили дбати і про налагодження ефективної

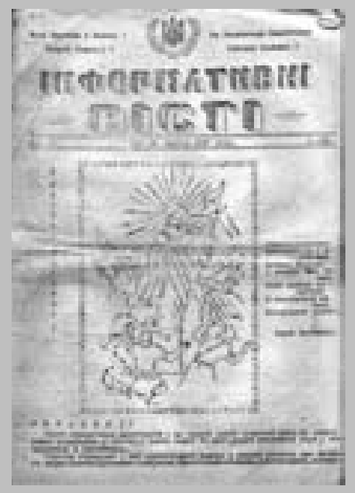

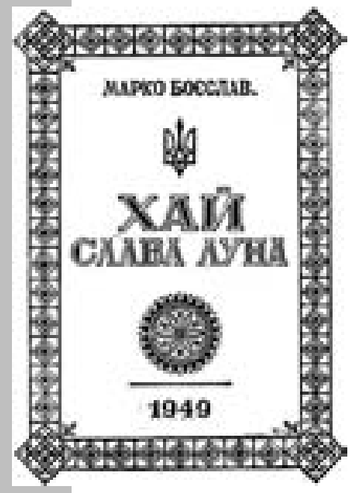

видавничої бази, забезпечення друкарським обладнанням, фарбами, папером. Формування цієї бази було одним із головних завдань, які ставилися перед господарськими структурами підпілля. Друкарське обладнання оунівці захоплювали в перші дні радянсько-німецької війни, воно ж було метою спеціальних військових операцій повстанців у наступні роки. У результаті підпіллю вдалося розбудувати потужну видавничу базу, яка забезпечила йому можливість проводити активну інформаційну війну до початку 1950-х років.

Зі спогадів Ярослави Романини-Левкович:
«Криївка приблизно 4 на 5 м, в повний зріст, 7 місць для спання, стіл на 3 машинки до писання та цикльостиль і гутенбергівку. В вільному місці харчі і вода на зиму, а також папір, фарби, бензин для промивки черенків, два примуси для готування їжі, а також окремо туалет. Тут ми вже мали кожен свою роботу. ‘Мечник’, як згадувала вище, займався літературою, ‘Рома’ була машиністкою і займалася коректурою, у чому при потребі їй допомагав ‘Мечник’, ‘Ліда’ обслуговувала цикльостиль, я з ‘Носачем’ працювала на гутенбергівці. Хлопці нарізали папір і робили відбитки на гутенбергівці. Ми, дівчата, варили їсти по черзі, як і раніше. У ту зиму ми дуже напружено працювали. Кожний робочий день, а в нас робочим днем була ніч, був заповнений вщерть. Тої зими ми видали дуже багато літератури. На гутенбергівці випустили брошуру на 33 сторінки “Хто такі бандерівці і за що вони борються”, понад 4 тисячі екземплярів, при тому дуже гарно оформили. ‘Носач’ вирізьбив на дереві гілку калини і ми нею удекорували обкладинку. На цикльостилі випустили багато листівок до студентів, червоноармійців, селян. На машинці випустили скорочену історію України, “Літопис УПА” та інші».

Богданна Світлик — ‘Марія Дмитренко’ (1918—1948) народилася в Перемишлі. Навчалася в гімназії сестер василіянок, згодом — на факультеті класичної філології у Львівському університеті. В ОУН з гімназійних часів. політв’язень польських тюрем. В підпіллі активно працювала у пропаганді, в редакціях видань. Підпільна письменниця, автор численних оповідань і новел на повстанську тематику. Співробітник ГОСП та Бюра інформації УГВР. Загинула під час відступу із оточення.

Михайло Дяченко — ‘Марко Боєслав’ (1910—1952) народився в с. Боднарів Калуського р-ну Івано-Франківської обл. Навчався в Станіславівській гімназії, згодом — на юридичному факультеті Львівського університету. Активний діяч українського кооперативного руху й товариства «Сільський господар». Письменник і публіцист українського підпілля, редактор газети УПА «Шлях перемоги», журналу «Чорний ліс» та журналу «До чину». Референт пропаганди Карпатського краю. Загинув у криївці під час облави.

Після розгрому підпілля ОУН в Україні співробітниками КДБ УРСР було здійснено спробу підрахувати кількість ліквідованих типографій ОУН. Результати підрахунку були занесені до підсумкової довідки про боротьбу органів держбезпеки УРСР проти ОУН і УПА. З неї випливає, що протягом 1944—1954 рр. органами НКВС-НКДБ-МДБ-МВС-КДБ УРСР було вилучено у підпілля ОУН 88 типографських станків, 88 копіювальних машин — ротаторів, понад 3 тонни типографського шрифту та 1014 друкарських машинок.

Квітень, 1947 р.

Короткі вказівки щодо пропагандивної роботи
на найближчий час

а. Про зміст масової пропаганди
1. Продовжувати розшифровувати на кожному місці і в усіх середовищах імперіалістичну суть большевизму. Використовувати широко в тому напрямі і всю, досить численну, літературу, що в нас появляється у цьому питанні, для орієнтації перерахуємо всі видання того характеру: 1) Конституція СССР (критичний розгляд); 2) Сталінський імперіалізм у світлі закордонної політики; 3) Закордонна політика СССР; 4) Від соціалістичних гасел до будови імперії; 5) Колоніальна господарська політика сталінських імперіалістів в Україні; 6) Мілітаризм російсько-большевицьких імперіалістів; 7) Про що говорить нам державний бюджет СССР на 1945/46 рр.; 8) Совєтський патріотизм; 9) Сталінська демократія без маски; 10) «Найдемократичніші» вибори; 11) Науковість діалектичного матеріалізму; 12) Шлях російського імперіалізму; 13) Процес денаціоналізації України; 14) Популяційна політика СССР; 15) Четверта сталінська п'ятирічка; 16) Шовіністичне замороження і русифікаційна гарячка сталінських імперіалістів; 17) На большевицькому ідеологічному фронті; 18) Про своєму преси СССР; 19) Ідейно-політичне обличчя большевизму; 20) Большевицька демократизація Європи; 21) Большевицька розв'язка національного питання; 22) Упир фашизму; 23) Ганьба XX-го сторіччя. Усі ці видання помножувати в якнайбільшій кількості на машинках і розповсюджувати по селах (1–2 прим. на село для передавання «з рук до рук»), серед робітництва, пересилати в різний спосіб до міст, особливо східнякам, у тому числі також росіянам, розповсюджувати серед шкільної молоді, головно на вузах і технікумах, добитися якнайосновнішого засвоєння цих матеріялів усіми кадрами…
4. Продовжувати популяризувати нашу програму, наші ідеологічні заложення. З цією метою треба постійно перебивати на машинках (якщо немає друкованих) постійно пересилати до міст на адреси різних приїзджих із Сходу людей «Програмові постанови III-го НВЗОУН» (вони також були випущені під заголовком «За що бореться УПА»; під цим заголовком рекомендується їх поширювати і далі). Переважна більшість приїзджих із Сходу під впливом большевицької пропаганди дивиться на нас ще сьогодні як на «бандитів». Підкреслюємо, що такий стан у поважній мірі є наслідком того, що ми зі свойого боку не присвячуємо належної уваги справі популяризації програми нашої боротьби, справі інформації східняків про нас взагалі. Сотні фактів говорять про те, що вистарчить, щоб східняк прочитав «За що бореться УПА», а він зразу починає правильно на нас дивитися. Треба постійно перебивати і пересилати до міст (у селах ця справа менше важлива, тут знають, за що ми боремося і хто ми такі) «За що бореться УПА». В основу ідеологічно-політичного вишколу кадрів покласти 1) Постанови I-го Конгресу ОУН; їх треба обов'язково «відгребати» і пустити в обіг; 2) Декларацію Проводу ОУН з нагоди закінчення другої світової війни; 3) Проблему нашого визволення; 4) Шляхи і перспективи (стаття «І. і Ч.» 5) Використовувати в цьому напрямі також «Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу», «Елементи революційности українського націоналізму», «Українсько-польські взаємини». Ці всі речі треба також поширювати між населенням, в тому числі також між східняками.
5. Побіч розшифрування імперіалістичної суті большевизму і популяризації нашої програми треба сьогодні звертати велику увагу і на таку справу, як поглиблювання національної свідомости народніх мас взагалі, на плекання у цих мас високих національно-моральних вартостей (патріотизму,

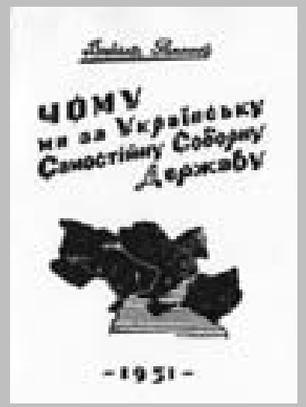

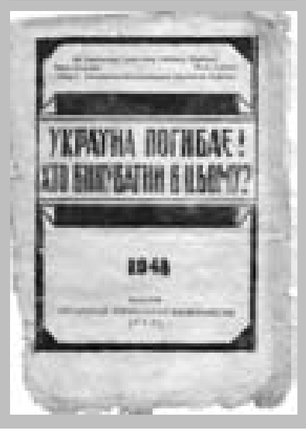

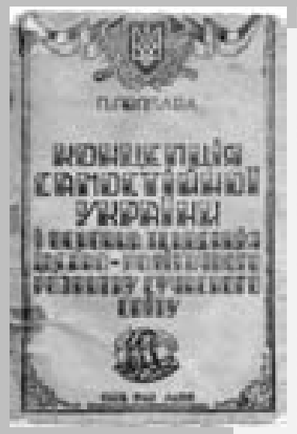

◄ *Повстанці Кам'янець-Подільщини вивчають пропагандистські матеріали.*

◤◤ *Майно типографії Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН, захоплене співробітниками МДБ 26 грудня 1949 р.*

національної солідарности, жертвенности, героїзму). Треба пам'ятати, що ОУН є сьогодні єдиним чинником, який може впливати (і фактично впливає) на національне виховання мас. Сьогодні не існують, як це було, нпр. під польською окупацією, «Просвіти», «Кружки "Рідної школи"», руханкові товариства, немає легальної преси, яка в такій чи іншій мірі виховувала б маси національно, немає жодних інших легальних масових видань самостійницького змісту. Це — з одного боку. З другого ж боку, серед українських мас сьогодні діє сильно зорганізована большевицька пропаганда, єдиною метою якої є розкласти народ національно. У зв'язку з цим завдання нашої пропаганди сьогодні дуже поширюється. Ми не можемо сьогодні обмежуватися лише до виховування кадрів організації. Ми не можемо обмежуватися навіть до розшифрування большевизму і популяризації нашої програми серед якнайширших мас. Сьогодні ми мусимо дбати про національне виховання українських мас у найширшому значенні цих слів. У даний момент ми в основному мусимо дбати про те, щоб маси читали справжню, не фальшовану історію України, мусимо висвітлити, як і чому большевики перекручують нашу історію. Це дуже важливе також тому, що большевики в своїй пресі ведуть саме сьогодні сильну кампанію проти т. зв. буржуазно-націоналістичних концепцій історичної школи Грушевського. На героїчних прикладах боротьби українського народу в минулому і тепер ми мусимо плекати в народу патріотизм, прагнення боротися за самостійність серед найважчих навіть умов. Ми не сміємо допустити до того, щоб большевикам удалося знищити в західно-українських мас ті вартості, що їх у них виплекалося величезною працею попередніх поколінь…

г. Методи пропаганди

45. Основною метою масової пропаганди мусять бути в нас і далі заклик і листівка. Поширювання закликів і листівок дає дуже гарні результати. Їх треба поширювати особливо в містах. Використовувати заклики, випущені в серпні 1946 р., і заклики в справі п'ятирічки, випущені 1945 р. Поширювати далі всі листівки до молоді (з 1946 р.), листівку до червоноармійців-українців (жовтень, 1946 р.), заклик до українського народу в справі збирання обвинувальних матеріялів на большевицьких воєнних злочинців (жовтень, 1946 р.), листівку в справі п'ятирічки (липень, 1946 р.).

46. Звертати увагу на організування політично-пропагандивних гутірок з населенням, хоча навіть індивідуальних. Гутірка завжди мусить вестися на певну тему, можна говорити і «взагалі», але тоді треба свойому співбесідникові роз'яснювати справи нові, актуальні, а не повторювати завжди то саме. Використовувати на такі гуртірки всякі принагідні зустрічі.

47. Дбати про те, щоб у кожному населеному пункті був хоча б один примірник пресових видань. Коли немає можливостей перебивати наші видання на циклостилі, треба помножувати їх на машинках і поширювати їх у машинописах. Якщо зручніше є поширювати окремо поодинокі статті з «І. і Ч.» нпр., то можна й так робити, з тим, що на горі мусить бути обов'язково зазначено, звідки стаття походить («Ідея і Чин» № 10, нпр.)…

е. Техніка

57. Циклостиль і машинку до писання уважати нашими основними технічними засобами. Не допускати до того, щоб вони палали.

58. Машинка для писання і добрий машиніст повинні бути обов'язково в кожному районі. При добре зорганізованій роботі одна машинка для писання може забезпечити (мінімальні кількості) потреби району в листівках, закликах тощо. Вважати за дуже злий такий стан, коли районовий пропагандист не має машинки для писання.

59. Закуповувати якнайбільші кількости паперу, кальки, матриць, циклостилевої фарби. Забезпечуватися у радіоприймачі. Дуже при тому вважати на агентуру.

60. Вчити людей цінити кожну нашу друковану чи писану річ. Пригадати кадрам, що підчас польської окупації більша частина всіх підпільних матеріялів переписувалося рукою. В разі потреби (коли нема машинки до писання) застосовувати цю методику й сьогодні.

61. Серед кадрів практикувати спосіб передавання матеріялів з «рук до рук». В цей спосіб з одного примірника може скористатися багато людей.

Пам'ятати, що пропаганда наших ідей серед якнайширших мас, виховання членських кадрів — найважливіше завдання нашого руху під сучасну пору. Передумовою успіхів у цій справі є точне і солідне виконування усіх інструкцій, вказівок і напрямних!

◤ *Михайло Палідович та Мирослав Прокоп — редактори журналу «Ідея і Чин».*

◀ *Виготовлення підпільних видань.*

◤◤ *Один із найвідоміших дереворитів українського підпільного митця Ніла Хасевича — «За Українську Самостійну Соборну Державу».*

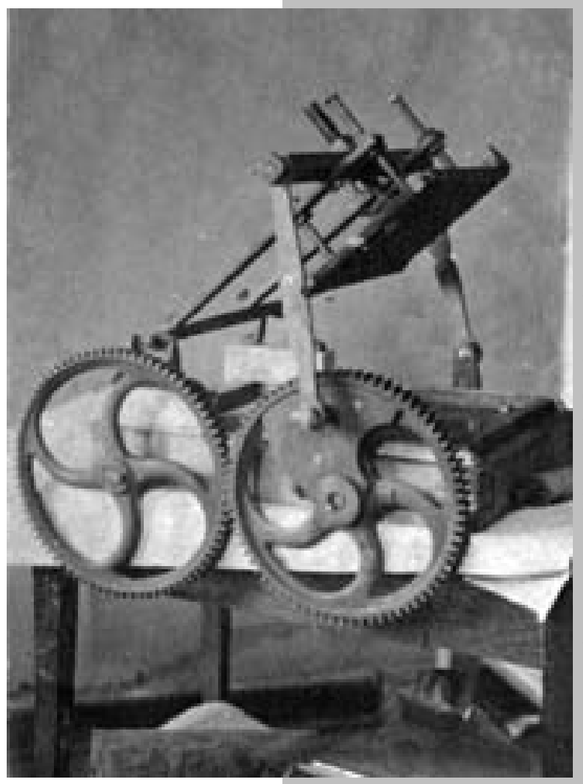

Результатом активної видавничої роботи підпілля стали понад 130 найменувань періодичних видань, півтисячі брошур, десятки вишкільних книг, мемуарних, поетичних чи прозових збірок, тисячі листівок, звернень та відозв.

Проте головним критерієм оцінювання інформаційної роботи підпілля є не кількісний, а якісний її рівень. Оцінюючи її під таким кутом зору, слід відзначити, що підпільники у своїх працях розгромили основні ідейно-політичні положення радянського режиму. Вони чітко довели його невідповідність вимогам часу, інтересам народу та навіть марксистським догмам. Публіцисти українського підпілля чи не перші серед представників політичної науки в світі показали тотожність більшовизму та нацизму, його імперіалістичний характер. Вони не лише критикували існуючий радянський режим, але й виробили власну модель державного устрою, запропонували концепцію перебудови міжнародно-правової системи за принципом, сформульованим у головному гаслі УПА — «Свобода народам! Свобода людині». Тому можна твердити, що повстанці, розгромлені Радянським Союзом у військовій площині, завдали йому нищівної поразки на інформаційному полі.

▲ *«Ґутенбергівка» – найпоширеніший в українському підпіллі друкарський верстат.*

▶ *Друкарські машинки, використовувані підпільниками.*

Publishing activity of the Ukrainian underground

One of the important aspects of the Ukrainian national liberation movement was its active publishing activity. Its main directions were: the publication of propaganda-ideological materials, printing of textbooks about the underground, works of military-theoretical character, periodicals and literary works. The earliest examples of OUN-UPA publishing activity were leaflets and appeals of the UPA Supreme Command which appeared in 1943—1944. Such leaflets and appeals were one of the ways the Ukrainian movement waged an endless war against the enemy. The main priority of OUN-UPA publishing activity was the publication of ideological and political works. In the 1940's, there was a whole group of ideologists and publicists in the Ukrainian underground. The most famous among them were: Petro Fedun — 'Poltava', Osyp Diakiv — 'Hornovy', Dmytro Majivsky — 'Petro Duma'. In their works they focused on three main themes: the principles of the Ukrainian national liberation struggle, the geopolitical situation in Europe and in the world in connection with the settling the Ukrainian question, problems of national transformations in the USSR and its socialist satellites.

The preparation of professionally trained cadres for the underground and army was an absolutely necessary condition for OUN-UPA's successful struggle. For this reason textbooks and manuals about propaganda, military and intelligence activity were an important part of underground publications. OUN-UPA periodicals are also worth mentioning here. Ideological articles, informational reports and decrees, interesting facts from Ukrainian history and training materials, as well as prose and poetry of Ukrainian underground members were published on the pages of these underground periodicals. The periodical press of OUN-UPA is characterized by a diversity of names and directions. This is partially due to the fact that some publications, due to a variety of circumstances, disappeared very quickly. Among the most important journals were: «To Arms», «The Insurgent», «Idea and Deed»; newspapers and informational bulletins: «The Informant», «The Bulletin», «The Bureau of Information of the Ukrainian Supreme Liberation Council», «The Center for Propaganda and Information of the Leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists.»

Works of literature were also published by the underground. The most famous insurgent writers were Bohdan Svitlyk —'M.Dmytrenko', U.Levych and Mykhaylo Diachenko — 'Marko Boyeslav'. They wrote many patriotic stories, novels and poems. These works focused on the tragic destinies and heroic deaths of the Ukrainian freedom fighters. The publishing activity of the Ukrainian national liberation movement was variable as far as its forms, subjects and purpose. As a result there appeared over 130 periodicals, 500 brochures, dozens of training materials, memoirs, poetic collections, thousands of leaflets, appeals and responses.

Закордонні рейди

Рейд у Карпатах.

Одним із найвідоміших елементів повстанської тактики в УПА були *рейди*. Саме завдяки постійному маневруванню та зміні місця постою упівці не давали ворогові можливості завдати потужного удару, а натомість самі здійснювали несподівані та дошкульні атаки.

Широко використовуючи рейди як елемент військової тактики, повстанці також застосовували їх для поширення власних ідей. З цією метою було розроблено спеціальний вид рейдів — військово-пропагандистські. Під час них повстанці не обмежувалися воєнними акціями, вони поширювали листівки та підпільну літературу, зустрічалися з населенням, організовували мітинги. Очевидно, люди найкраще сприймали поєднання повстанського слова і діла, коли бачили в УПА не тільки пропагандистів, але й конкретну військову силу, що воює за сповідувані ідеали та здатна захистити населення, яке її підтримує.

Із завершенням Другої світової війни СРСР отримав можливість зосередити всі свої сили на придушенні українського визвольного руху. Одним із методів боротьби стала інформаційна блокада довкола кривавого протистояння між радянським режимом і повстанцями, а також дискредитація українських націоналістів як колаборантів та «недобитків німецьких прислужників». Щоби розірвати цю блокаду й поширити антирадянський фронт, залучивши до нього нещодавно підкорені СРСР народи Центрально-Східної Європи, Головне командування УПА видало наказ про проведення військово-пропагандистських рейдів теренами сусідніх з українцями народів.

Протягом 1945—1950 років українські повстанці здійснили низку таких акцій на території Білорусі, Польщі, Чехословаччини та Румунії. 1950 року упівці зробили невдалу спробу провести рейд до Литви, щоб об'єднати свої зусилля з місцевими партизанами.

◥ *Група повстанців у рейді.*

▶ *Повстанський підручник.*

«Рейдом називаємо бойово-операційні маневрування партизанського з'єднання (відділу, підвідділу) в запіллі ворога, оперті виключно на:
а. безперервно діючій розвідці;
б. власних бойових силах;
в. вмілому командуванні»
(В. Щитенко, «Рейди»).

◀ *Дереворит Ніла Хасевича.*

▼ *Звернення українських повстанців до народів Прибалтики.*

Зі статті Осипа Дякова — 'Горнового' «Українська Повстанча Армія — носій ідей визволення і дружби народів»:
«Засобом затіснення дружби між нами і сусідніми народами з'являються рейди відділів УПА на землі цих народів. Цим шляхом УПА інформує про визвольну боротьбу українського народу та про життя в СССР (головне ті народи, які самі не пережили страхіть большевицького режиму), активізує революційні протибольшевицькі сили цих народів та підносить протибольшевицькі настрої цих народніх мас, створює практичні передумови для конкретної співпраці цих народів в єдиному протибольшевицькому фронті».

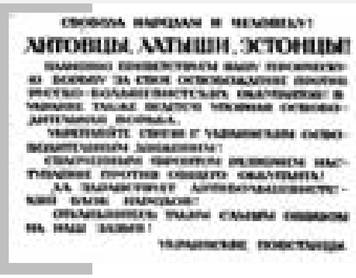

Зі звіту політвиховника рейдуючого відділу ‘Вадима’, 1946 р.:
«Коли ми дісталися в глибину Словаччини, на кожному кроці мали можливість розвинути свою діяльність. Ми реагували на різні справи, відповідали на запитання людей, і кожна така дрібниця мала значення для більшого чи меншого розуміння нашої місії. Це стосувалося як простих людей, так і інтелігенції. Докладно роз’яснювали населенню, хто ми і за чим знову прийшли на Словаччину як гості, а не як вороги, проти кого і за що боремося, яке наше ставлення до інших народів і до сьогоднішніх політичних подій. Насамперед, треба було роз’яснити, чому називаємо себе бандерівцями, чому наша офіційна назва Українська Повстанська Армія, яке наше відношення до Власова — тому, що нас часто вважали за власівців, яких там не люблять, які головні ідеї нашої програми, наше ставлення до релігії, тому що для них це питання дуже важливе… Це все треба було роз’яснювати на громадських зборах, під час розмов з населенням, в дискусіях з інтелігенцією чи під час коротких відвідин у хатах. Займалися цим переважно політвиховники, командири і досвідчені стрільці. Кожний використовував найменшу нагоду і всіма силами намагався зробити щось в тому напрямі… Найчастіше ми за двадцять чотири години завжди заходили до кількох сіл».

Зі звернення, поширюваного під час рейдів польськими теренами:
«Ми, Українські Повстанці, приходимо до Вас як приятелі і союзники. Метою нашого прибуття є детальне ознайомлення польського населення з фактами гноблення поневолених Москвою народів, поділитися з ним досвідом, як треба боротися з більшовизмом… Звертаємося до всіх поляків, щоб допомагали нам інформацією і всім, що буде потрібно для нас. Бо ми воюємо проти Вашого ворога — Москви і є вояками протибільшовицького фронту, який вирішує також і долю Вашої вітчизни».

Із повстанського звіту:
«Наша пропаганда, яку ми цілий час вели в польському середовищі, дала дуже позитивні наслідки. Поляки відносяться до нас з великим респектом і вважають нас за рівних собі… Пропагандивні рейди по польських селах переконали точно польські маси, що ми проти мирного польського населення не виступаємо, а б’ємо тільки агентів і вислужників НКВД. Зараз поляки від наших стрільців не втікають, а відносяться до них прихильно й говорять, що ми хочемо жити з українцями в згоді».

▼ *Група повстанців під час рейду теренами Словаччини. 1947 р.*

◄ *Вояки сотні «Бурлаки» на теренах Словаччини. Літо 1947 р.*

1947 року сотні УПА під командою *Михайла Дуди* — ‘Громенка’, Володимира Щигельського — ‘Бурлаки’, Романа Гробельського — ‘Бродича’ здійснили одну з найвідоміших акцій УПА — так званий Великий рейд з теренів Закерзоння до Баварії, що в Німеччині. Тільки першому з названих відділів вдалося, не розпорошуючись, пройти до кінцевого пункту. Інші рухалися, розділившись на дрібні групи. Повстанці подолали з боями понад півтори тисячі кілометрів, принісши за «залізну завісу» правду про визвольну боротьбу українців. Їхня поява стала справжньою сенсацією міжнародного масштабу — про УПА заговорили західноєвропейські та американські газети.

Із повідомлень австрійської преси, осінь 1947 р.:
«В північному пограниччі Австрії панує в останні дні велике хвилювання: “бандерівці ідуть”. Невидиме військо Степана Бандери, який зорганізував свою підпільну армію для партизанської боротьби з комуністами, іде шляхом, повним пригод, щодалі на захід. Це військо складається з трьох головних груп, які називаються іменами своїх провідників Бурлаки, Громенка й Кременя, до них приєдналися під час їхнього перебування багато католицьких словаків. Між іншим, гарнізони міст Ружомберок, Турчанскі, Святі Мартін перейшли майже в цілости до партизан. Це військо йде нічними несподіваними маршами з Словаччини в напрямі на Брно, Жиліну, Угорський Брод.
Дуже розумна тактика цієї армії не дала досі ніякої можливості вжити проти неї значні військові сили… Населення австрійських прикордонних областей з журбою слухає щораз виразніший гук нічної гарматної канонади на кордоні. Досі не було ніяких широких акцій на австрійській території. Треба прийняти, здається, що поодинокі відділи бандерівців — це тільки передня сторожа, яка має розвідати можливості переходу для головної їх частини. Вони прямують, як тут кажуть, до американської зони Австрії чи Німеччини».

Михайло Дуда — ‘Громенко’ (1921—1950) народився в с. Сороки Львівські поблизу Львова. В ОУН від 1937 р. Вояк «Роланду» (1941). Від 1943 р. в УПА. Військовий інструктор підстаршинської школи «Дружинники». Від кінця 1944 р. на Закерзонні, організатор і командир першої сотні УПА на Перемищині. Командир відділу «Ударники-2» (1945—1947). 11 вересня 1947 р. пробився у Західну Німеччину. Автор книги спогадів «У великому рейді» (Мюнхен, 1956). 1950 р. відправлений з кур’єрською групою в Україну. Тут 7 липня біля с. Танява Долинського р-ну Івано-Франківської обл. загинув у бою з оперативною групою МВД.

▶ *Сотня «Ударник-2» після переходу в американську зону окупації Німеччини. Пассау, вересень 1947 р. В центрі другий зліва – сотенний Михайло Дуда – 'Громенко', третій – Лев Футала – 'Лагідний'.*

▼ *Сотня «Ударник-2» в товаристві американської військової поліції. Пассау (Німеччина), вересень 1947 р.*

Останнім вдалим закордонним рейдом УПА стала акція на теренах Румунії. Протягом двох тижнів повстанській групі вдалося провести значну пропагандистську роботу серед румунів, поширюючи звернення-листівки. Виконавши завдання, вояки УПА зуміли, маневруючи між спеціально стягнутими силами ворога, без жодних втрат повернутися на власні терени.

Із повстанського звіту:
«Населення скрізь зустрічало підвідділ радо. Два дні повстанці квартирували біля самого міста Вішев. Вони поширили тисячі листівок до селян, робітників та інтелігенції і перевели ряд політичнороз'яснювальних розмов і декілька більших мітингів. К-р Перебийніс, що добре володіє румунською мовою, широко відповідав на численні запитання румунського населення. Підвідділ намагався теж установити контакт з румунським протибольшевицьким підпіллям. Підвідділ перебував на території Румунії два тижні. Населення скрізь його щиро вітало і приймало.
Про всіх румунів, яких ми стрічали… можу сказати, що ставилися до нас дуже прихильно, а почувши, що ми маємо зв'язки з румунськими партизанами і що всі поневолені народи виступають спільним фронтом проти більшовиків, то були такі одверті в своїх висловах, неначе до румунських партизанів. Між іншим, мусів замітити, що румунське населення — як селяни, так і інтелігенція — на початку наших розмов ставили питання, чи нам допомагають американці, — отже, подібно як і в нашому терені. Очевидно, я мусів пристосовуватися до конечностей того терену і мусів покликатися на американську поміч, бо бачив, що румунська надія і певність успіху їхньої революційної боротьби — це тільки за посередництвом Трумена. Нашою героїчною боротьбою цікавилися як молоді, так і старі, а зокрема повстанськими знимками».

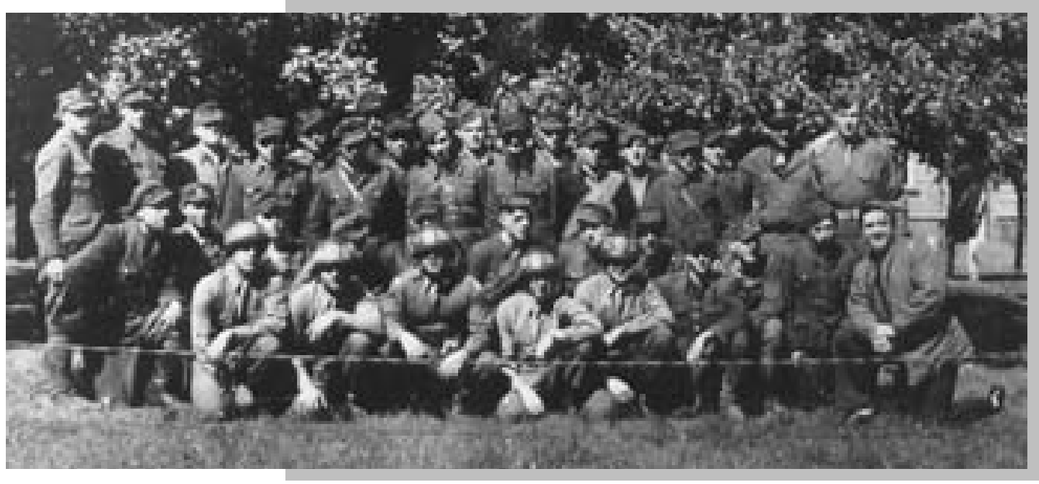

▲ *Рейд сотні 'Хмари' в Румунію 1949 р.*

Закордонні рейди, хоч і не привели до створення спільного антирадянського фронту, значною мірою посприяли активізації місцевих антикомуністичних рухів та допомогли донести у вільний світ правду про звитяжну визвольну боротьбу українців зі сталінським тоталітаризмом.

▼ *Група повстанців з родиною в Румунії. Другий справа (курить) – Василь Кузів – 'Базь', перед ним сидить Петро – Мельник 'Хмара'.*

◀ *Рейд у Карпатах. 1946 – 1947 рр.*

◀◀ *З румунського рейду. 1949 р.*

◀ *Речі вояка УПА 'Залізняка', котрий прийшов 1948 р. в Зальцбург (Австрія).*

◀ *Група повстанців у рейді теренами Словаччини. 1947 р.*

◀◀ *Схема рейду сотні «Ударник-2».*

Володимир Щигельський – 'Бурлака' (1921 – 1949) хорунжий та сотенний УПА. Керівний пропагандивного рейду в Чехословаччину в червні – вересні 1947 р. Потрапив у полон, був переданий Польщі і розстріляний.

Foreign raids of the UPA

One of the most well-known elements of insurgent tactics in the UPA were raids. Due to constant maneuvering and change of location, UPA soldiers did not give the enemy an opportunity to strike powerful blows against them and at the same time carried out surprise and piercing attacks. In addition to the widespread use of raids as an element of military tactics, the insurgents used them also to spread their own ideas. For this purpose they developed a special type of military-propaganda raid. During such raids insurgents did not limit themselves to military operations, they distributed leaflets and underground literature, contacted the local civilian population and staged meetings.

With the end of World War II, the USSR concentrated all its forces against the Ukrainian national liberation movement. One of the methods of waging war was an informational blockade of the bloody conflict between the Soviet regime and the insurgents as well as discrediting Ukrainian nationalists as collaborators and traitors. To break this blockade and to expand the anti-Soviet front by bringing in recently oppressed of Central and Eastern Europe, the UPA Supreme Command issued an order to carry out military-propaganda raids on territories neighboring with Ukraine. From 1945 to 1950, Ukrainian insurgents carried out a number of such operations on the territories of Belarus, Poland, Czechoslovakia and Rumania. In 1950, UPA soldiers made an unsuccessful raid to Lithuania to try unite with local partisans. In 1947, UPA companies under the command of Mykhajlo Duda — 'Hromenko', Volodymyr Shchyhelsky — 'Burlaka' and Roman Hrobelsky — 'Brodych' carried out one of UPA's most-known operations — a huge raid from the territories of Zakherzonnia to Bavaria in Germany. Only the first group reached their destination. Others broke off into smaller groups. With frequent battles along the way, the insurgents crossed over 1500 kilometers, bringing with them the truth about the national liberation struggle of Ukrainians from behind the «Iron Curtain». Their arrival was covered by the international press including Western European and American newspapers. The last successful foreign raid of the UPA was carried out in Rumania. Over two weeks, the insurgents carried out significant propaganda and informational activities among the Rumanians, distributing leaflet-appeals. Having fulfilled their mission, UPA soldiers avoided any combat, maneuvering past specially assembled enemy troops and returned home without any casualties. Though foreign raids did not lead to the creation of the common anti-Soviet front, they activated regional anti-communist movements and also revealed to the whole world the truth about the difficult national liberation struggle of Ukrainians against Stalin's totalitarianism.

Криївки

Будівництво криївки в Карпатах.

▶▶ *Степан Стебельський – 'Хрін' перед входом у криївку.*

◢◢ *Підпільники працюють всередині криївки. Хмельницька обл., 1950 р.*

Одним із найяскравіших феноменів боротьби українських повстанців 1940—1950-х років стали криївки. Винахідливість у їх створенні, розміщенні та маскуванні не тільки завдала свого часу чималих труднощів ворогам, але й дотепер викликає захоплення та подив у спеціалістів. Адже ці неймовірні архітектурні витвори будували у вкрай несприятливих умовах, часто за відсутності потрібних інструментів і завжди за дуже короткий час, аби будівельників не встигли помітити енкаведисти.

Призначення криївок було найрізноманітнішим. Спершу їх використовували для зберігання потрібних повстанцям речей, а також харчів. Згодом їхні функції суттєво розширилися: тут розміщували підпільні друкарні, шпиталі для поранених. Після переходу від повстанських форм боротьби до підпільних криївки передовсім слугували схованками для підпільників.

Почали створювати криївки ще за часів німецької окупації, одначе найбільш широко їх стали використовувати після повернення радянської влади, — особливо від кінця 1940-х років, коли було розформовано великі повстанські відділи. Ці спеціальні схованки виявилися справжнім порятунком для визвольного руху в часи зимових блокад лісів енкаведистами.

▼ *Реконструкція повстанської криївки.*

Зі спогадів Степана Стебельського — 'Хріна':
«Входячи до бункеру, я перехрестився. Бункер мені видався живим гробом. Вперше в своєму житті йду зимувати під землю.
Вітаємо присутніх. Очі всіх звернені до нас з цікавістю — які новини ми принесли, які пригоди траплялися нам в дорозі, з ким зустрічалися, чи впали які бункери, хто згинув та що нового на світі. Ми були втомлені, бажали спочивати, та чи можна спочивати тоді, коли всі друзі цікаві? І так, питання за питаннями, завелась розмова аж до вечора.
Бункер наш невеликий: довгий на 4 м, широкий на 3 м, з одного боку високий на 2 і пів метра, з другого боку — на півтора, так, щоб стеля, покрита грубими дошками, мала спад для води. Стіни виложені сухими коленими бельками. Під вищою стіною поздовж стояла прича з дощок, яку ми накривали палатками. Під голову не було нічого, хіба п'ястук. Спання тверде, як за часів князя Мономаха. Воно було таке, щоб через сінники, подушки, солому, сіно не множилися комахи, звані "приятелями партизана", та щоб не було "національного тертя". Під приччю було складено бараболю, в невеликому мішку буряки, цибуля і часник. На одному кінці причі був побудований столик на писальну машину, званий нами «канцелярійний кутик». Щоб було ясніше світло, віст. Тетяна виліпила стіни білим папером. Вище на поличці стояла військова література, політичні книжки, папір, калька і тасьми до машини. Вздовж понад цілу причу була ще одна, головна полиця, на якій стрільці складали свої книжки, зшитки, приладдя особистого користування. Під полицею була ще одна поличка, а там — всілякі речі,

необхідні в партизанському зимовому житті, закуплені віст. Тетяною та придбані стрільцями. Там були: мило, нитки, ґудзики, голки, кілки, цвяшки, паста до зубів, паста до обуви, кольонська вода, порошок на комах, крем до гоління, олівці, пера і невеличка аптечка, ґноти, сколка до лямпи. Цю лавочку ми називали "кооператива Тетяни".
Над причею стояв образ Божої Матері, прибраний вишиваним рушником і квітками з паперу, під ним — Володимировий тризуб та портрет полк. Коновальця.
В протилежному кутку від нашого "бюра" були складені мішки з житньою мукою, крупами, квасолею і бобом, а на горі стояли в мішках сухарі, щоб не запліснявіли.
На другому, нижчому боці, біля входу, стояла кухня, вимурована з камінців з потока. Комин — дві рури, які на поверхні були рівні з землею. При кінці вони дещо вужчі, щоб на випадок наскоку ворог не міг кидати туди ґранати. На день рури маскувалося мохом. Один метр від кухні була умивалька, в якій щоденно кожний стрілець мусів обов'язково митися зимною водою до пояса. До драгара були набиті цвяхи, що заступали вішак. Кожний стрілець мав свій цвях, на якому вішав шинелю, шапку і зброю. Над вішаком лежали щітки, мило, приділені для кожного, мусить вистачити нам до половини квітня. Коли розподілили між стрільцями, кожний ощаджував і зуживав стільки, скільки йому потрібно.
Нижче вішака стояли два відра на воду до пиття, одне — на помиї. На долівці була підлога. Під підлогою — яма, в якій на випадок "попуску" буде збірник на воду.
З протилежного від входу боку був підземний тунель на 20 м аж до потоку. В потоці він був прикритий колодою. Там була криничка, звідки ми брали воду. В тому тунелі стояли бочівки з м'ясом. Бракувало тільки ще гідних бочок з товщем, солониною, медом і сиром, тоді був би в нас рай. На жаль, ми цього не мали. Кілька пляшок масла ми заховали на свята. Тунель потрібний нам на випадок наскоку ворога, коли він обстрілюватиме віко: декілька вискочить тоді до потоку, викине декілька ґранат,

а коли всі вийдуть — буде вогнем пробиватися. Звичайно в такому наскоці половина повстанців гинула. При тому такий наслідок був тільки тоді, коли ворожа спеціальна боївка припадково вийшла на бункер. Коли ж була точна "всипа", тоді звичайно з бункеру ніхто не виходив живим.

По середині бункеру на дроті висіла лямпа.

Заняття проводили стрільці на причі, сидячи на ковбицях. Для більшої вигоди в кутку, де стояла мука, над причею для двох стрільців зроблено додатковий лежак в роді бойківської колиски з дощок, званий нами "банти". Там було тепло спати, натомість повітря було нездорове. Це було місце наших музикантів: віст. Вихора і віст. Сірого.

Тому що ми тримали стійку наверху, на бункері, це вже не була криївка, а бункер під землею. Криївка є цілковито замаскована, із неї не виходиться майже через цілу зиму. У зв'язку з тим, що стійка стоїть наверху, недалеко бункеру, в недоступному гущаку ми збудували кльозет, де заразом скидали сміття і відпадки. Також недалеко бункеру були закопані в землю бочки з м'ясом і капустою. На густій смерічці висіли замасковані кості й м'ясо, щоб завжди мати свіжий росіл. Бочка з нафтою була теж закопана в землю, нафту добували ми за допомогою вужика.

На випадок наскоку ворога ніччю або вдень, коли б загинув наш стійковий, а ми про це не знали, і ворог до віка крикнув би нам: "Бандіт, вихаді, здавайсь, тєбє нічєго нє будєт, вот сматрі, какая твоя жизнь, какой хороший свєт, тєбє надо только жить", ми замінували себе полковими мінометними стрільнами. Робили ми це так: із стрільна викручували чопок, з другого стрільна набирали тол, розтоплювали його, доповняли ним перше стрільно, закладали запальник від натискової міни, дротом сполучували до бункеру. Так замінували ми себе з чотирьох сторін, п'яте стрільно повісили над бункером, на дереві. Робили це стрільці дуже обережно, тому що мінер може тільки раз в житті помилитися. Дроти були проведені поверхнею землі, припняті гачками до землі, замасковані. У разі наскоку ворога потягалося такий дріт, і стрільно 700—1000 осколками нищило довкола все. Зазначую, що це ми могли практикувати тільки тоді, коли б мали ворога над віком. Можна було б користати з однієї міни, якщо ворог ішов би з одного напряму. Але тоді ми всі мусіли б сидіти в бункері, щоб осколки нас не поранили, і лише після вибуху — відступати. Це було, однак, доволі ризиковано, бо стрільно могло не вибухнути, а тоді ворог прийшов би близько і завдав би нам великих втрат.

Стійковий в повному бойовому виряді і готовності зорив і наслухав. Він мав зголошувати постріли в лісі, брехіт собак, говорення, свист, підозрілі рубання сокирою, вйокання на коней, перекрикування, будь-який тріскіт, шурготіння палатки і бренькіт зброї, верескливий крик сойок, крячок тощо. Все те могло б дати здогад, що ворог близько. На тривожні спостереження він нахилявся до віка і, наслідуючи пташка, чичикав. На більш тривожні спостереження — легенько стукав до віка, а на алярм — дзвонив дзвінком, що був сполучений до нього дротом. Тоді його завданням було заняти становище і, коли ворог ішов на бункер, відбивати його, щоб ми мали час забрати зброю, важливі матеріяли і вийти на бункер. Під час стійки не вільно з ніким розмовляти, курити, їсти, кашляти, чхати, голосно говорити, відкладати зброю, віддалятися від бункеру понад десять метрів. Під час алярму з бункеру всі виходять тихцем, бо буває так, що ворог пройде біля бункеру на віддалі кільканадцять метрів і не запримітить стійкового. Буває і так, що, запримітивши стійкового, ворог вдає, що його не бачить, а бункер обходить. Часом прибіжить большевицький пес, забреше і дасть знак ворогові або підбіжить, погляне, що це військові, й піде далі».

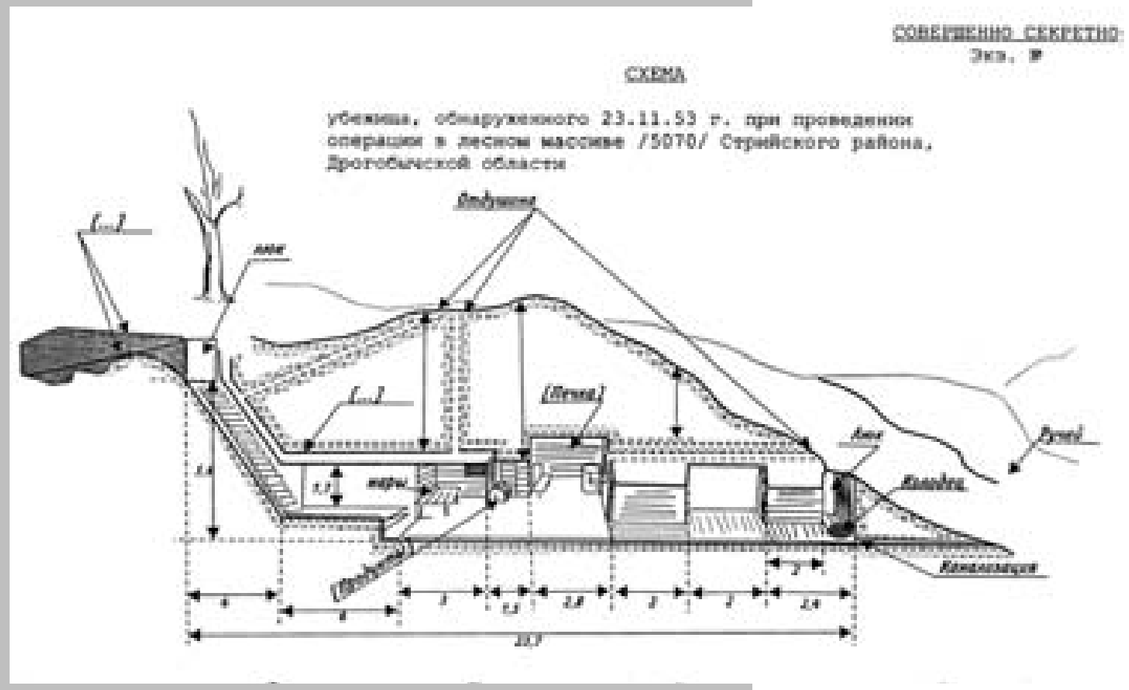

▶ *В криївці.*

▶▶ *Будівництво криївки.*

На території густонаселеного лісостепового Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., біля с. Копачинці, до осені 1956 р. діяла «трикімнатна» криївка, де мешкало семеро підпільників, зокрема три жінки. Ось як вона виглядала. Місце для криївки — у лісі над Дністром — обрано так, щоб до неї можна було непомітно підійти яром. Потаємний вхід у підземелля, як, зрештою, і в усіх подібних криївках на Прикарпатті, мав прямокутну форму й був обкладений деревом. Донизу вела драбина. Вхід за собою закривали прямокутним ящиком, у якому ріс кущ ліщини. Цікаво, в інженерному плані, були зведені стіни, зроблені стеля й підлога. Оригінально було вирішено проблему димовідведення від кухні. Над пічкою кмітливі будівничі встановили широку трубу, в неї вмонтували вузенькі трубочки, по яких дим виходив на поверхню і розсіювався. Для маскування над криївкою насаджували кущі. Відходи з кухні й туалету через каналізаційну трубу викидали до потічка. Підпільники мали достатньо харчів, які заготовляли на колгоспних полях і в лісі, де збирали гриби, ягоди, горіхи. Мед, молоко та сало постачали місцеві жителі.

При спорудженні криївок обов'язково належало дотримуватися правил конспірації. Кожну криївку будували ті підпільники, які надалі мали в ній перебувати, отже про місце її розташування, окрім них, ніхто не знав. Щоб приховати викопану землю, її або викидали в річку неподалік, або виносили у свіжозоране поле. Критеріями вибору місця для криївки були непомітність, недоступність для ворога, добра можливість для відступу. Тому це міг бути і ліс, і населений пункт. За формами криївки дуже різнилися: від невеличких схованок для одного-двох повстанців до просторих багатокімнатних приміщень. Ці другі будували здебільшого відкритим, а не шахтним способом — у віддаленій гірській місцевості. Саме там вони, недоступні для загонів НКВД, функціювали найдовше — до середини 1950-х років.

Повстанці, що перебували в криївці, використовували час для посиленого навчання. Вивчали основи військової справи, конспірації, особливу увагу приділяли ідеологічно-політичній підготовці. У спеціально обладнаних криївках готували та друкували численні підпільні видання: журнали, газети, листівки.

Для багатьох повстанців криївка стала місцем їхнього останнього спочинку. Відшукавши криївку, енкаведисти негайно її оточували. Спочатку карателі пропонували підпільникам здатися. Після відмови починався бій. Криївку обстрілювали, закидали гранатами. Іноді, для того аби взяти живими її мешканців, використовували спеціальний газ. Здебільшого бій закінчувався останньою кулею, яку повстанці залишали для себе. Хоча були й випадки, коли їм вдавалося вирватись із ворожого оточення.

▲ *Будівництво криївки.*

◄ *Розпорядок дня у криївці.*

Зі спогадів Марії Савчин «Тисяча доріг»:

«Одного дня пополудні почули домовлений знак тривоги. Згодом крізь продуху донісся зляканий голос господаря:

— Облава, вже шукають у сусіда.

— Загатіть продухи землею! Поводьтеся спокійно! — поспішно відповів Орлан.

Одна продуха виходила в комору, і ще була змога її замаскувати. А поводитися спокійно в час, коли життя не тільки наше, але й всієї родини висить на волосинці, бути свідком плюндрування житла і перекопування долівок, спостерігати, як розігрується велика драма, і знати, що з кожним штихом викопаної землі наближається її фінал, — це завелика вимога. Щоб сповнити її, треба було насамперед мати залізні нерви й не менше сили духу. Однак ми вірили, що родина нас не підведе.

Незабаром зачули лайку господаревого собаки. Їй відповів інший собака, що його привів із собою спецвідділ. Щоб собака не пронюхав газу, ми вже раніш погасили нафтову лампу і залучили до радіобатарей електричну жарівку.

Над бункером пронісся стукіт важких солдатських чобіт, потім зачувся гуркіт і стукотіння біля продухи. Господар устиг продуху замаскувати, ще й насунув на неї бочку з капустою, й оце, мабуть, її відсували. Тоді донеслось всередину штовхання ломом та звук копання долівки біля продухи. Зрушені ломом грудки землі посипалися продухою в криївку. Миттю затикаємо продуху зсередини, щоб наверху не зачули грюкоту. Ми свідомі того, що воно вже нам не поможе, якщо оперативники зорієнтувались, що тут продуха, але заткати треба, щоб не кинули всередину загазованої гранати, не затруїли нас і не взяли живими.

Майже рівночасно з гуркотом біля продухи донеслися сильні удари лому в комірці, де був вхід до бункера. Від входу вів у кімнату доволі довгий коридор, і в ньому удари лому тепер відбивались голосною луною. Звук ставав дедалі голосніший, аж нараз з гуркотом посипались товсті груди землі із входу в коридор.

Ми зрозуміли, що прийшов кінець. Стали готуватись до смерти.

Орлан виклав на стіл всі важливі документи, листи, інструкції, що їх треба було знищити, щоб не попали в руки ворога. Також підлягали знищенню світлини, записки з різними домовленнями та гроші. А записник із зашифрованими місцями і датами весняних зустрічей треба було поки що залишити, бо зв'язки — це нерв наших дій, його Орлан знищить уже останнім, перед самою смертю.

В криївці ставало обмаль кисню, і неможливо було палити відложені на знищення матеріяли. Ми дерли їх на малесенькі часточки, відтак зливали водою і змішували ногами з землею. Гроші залишили на кінець, вже нам неважливо навіть, як і заберуть їх собі. Тоді я взялася до своєї колекції світлин.

…Сирітоньки наші, прощайте. Серцем востаннє пригортаю вас. Хай Мати Божа ніколи не лишає вас без своєї опіки… Простіть нам.

…Тато сумно дивився на мене, і я, враз зі світлиною, себе розривала на шматки. Мама… Де ти, завіяна снігами в Сибіру? Чи відчуваєш, мамо, що прийшли мої останні хвилини? Ти казала, що материнська молитва з дна моря вирятовує. Молись тепер, мамо…

Поблідлі, мовчки сповняли останній обов'язок. Назовні аж до неприродного опановані, але нервові рухи зраджували наш справжній стан. В очах вже заблимувало тогобічне світло з вічности, а з душі все ще гостро виривався німий крик: жити! Тоді, наче у відповідь, заговорив Орлан:

— Ми були приготовані на такий кінець, ми не перші. Нам доля й так призначила жити довше за багатьох наших друзів, тож будьмо зрівноважені, наскільки воно можливо в нашій ситуації.

На столі вже лежали три набиті пістолі.

— Застрелитись мені самій, чи, може, ти?.. — спитала Орлана, хоч знала, що питання зайве, і знала, яка буде відповідь.

— Як собі бажаєш, — відповів.

У моїй уяві до деталей виринула картина після нашого загину. Вони геть забруднять наші тіла, як будуть витягати з бункера. Покладуть нас на машини й повезуть до Луцька, ні, певно, до Львова. Там, на подвір'ї ґебівського будинку, зіпруть наші замерзлі тіла об мур і приводитимуть

◀◀ *Руїни криївки-лікарні на г. Хрещатій (Лемківщина), знищеної 23 січня 1947 р.*

◀ *Чекісти ведуть переговори із «залогою» криївки вояків УПА. Івано-Франківщина, 1945 р.*

людей, щоб пізнавали, хто ми. А може, й не будуть показувати, може, відразу зорієнтуються, хто загинув, таж вони впізнають мене у Львові. Тут по селах будуть говорити про нашу смерть. Шкода, що я не в рідних сторонах, там люди точно знали б, що саме я загинула, а тут пройду безслідно… Дружина Дубового казала, що перед смертю вдягне чисту білизну та вишиту блузку. В мене також є вишита сорочка, подарована Нечаєм у Карпатах, але не маю охоти її вдягати, вже буду так, як є.

З кожною наступною хвилиною мене все більше огортало почуття самітності. Кажуть, в товаристві і смерть легша. На ділі ж вона ні трохи не стає легшою, бо, навіть будучи в товаристві, кожна людина мусить зустріти її індивідуально, мусить сама переступити поріг вічности. Може, тому ми й не розмовляли, бо кожний хотів мати для себе ті останні хвилини життя.

Через деякий час втихло наверху. Опісля знов почувся рух, гупання кроків, і знову затихло. Певне, зорієнтувались, що тут бункер і тепер тероризують родину, щоб розповіла, хто в ньому сидить, як веде вхід усередину та всі інші деталі. Як відкриють, може, й пошлють до нас насамперед когось з домашніх на перший вогонь, вони ж знають, що будемо відстрілюватись, міркували ми.

Так пройшло зо дві години, ми вже й утомились чекати смерти та стали дивуватися, чому тиша триває аж так довго.

Потім зашаруділо нагорі, хтось відгортав землю з продухи в коморі.

— Відійшла голота, слава Богу, — донісся крізь продуху втомлений, однак заспокоєний голос господаря.

Тепер ми взялись наводити лад у криївці. Визбирували клаптики дрібненько порваних листів, що брудним снігом встеляли долівку, розставляли все інше на свої місця. Вже котрийсь раз знову треба було психічно переставитися від смерти до життя, до дальшої боротьби. Однак така "екскурсія", коли людині судилось переступити однією ногою оту межу, за якою полягає вічність, опісля повернутись до життя, даремне не проходить. Вона залишає осад глибокого суму на все життя, наче потойбічний досвід, і кожночасно нагадує мені слова Христа з притчі: "Марто, Марто, журишся та клопочешся про благії речі…"».

◀ *Підготовка до зимівлі.*

◀◀ *Вояк НКВД щупом (довгим залізним прутом) шукає повстанську криївку.*

▶ *Криївка. Кущовий провідник Дмитро Олексюк – 'Їлак', його дружина Павлина Ткачук – 'Орися', виглядає з дверей надрайонний провідник ОУН Іван Шведюк – 'Сірко'.*

Однак, незважаючи на втрати, криївки, безперечно, допомогли вижити багатьом підпільникам у тривалій боротьбі з окупаційним режимом.

Kryjivkas (underground hideouts)

A phenomena characterizing the struggle of the Ukrainian insurgents in the1940's and 1950's were kryjivkas. The inventiveness of their creation, their assigned location and camouflaging not only caused difficulty for the enemy, but even to this day causes bewilderment among historical experts. In fact these incredible architectural creations were built in extremely unfavorable conditions, without the necessary tools and always very quickly so that the builders would not be noticed by NKVD agents. Kryjivkas served different purposes. Initially they were used for storing food and other supplies necessary for the insurgents. Later the kryjivkas also contained underground printing houses and hospitals for the wounded. After the insurgent movement went into the underground, kryjivkas were primarily used as secret hiding places for members of the underground.

Kryjivkas were used in the early days of German occupation, however they were most widely used after the return of the Soviets — especially in the late 1940's after the breaking up of large insurgent units. These special hide-outs turned out to be salvation for the national liberation movement during the NKVD winter blockade.

While constructing kryjivkas it was necessary to adhere to principles of conspiracy. Each kryjivka was built by those underground members who would eventually live in it. As a result only they knew its location. In order to hide the recently displaced earth, it was either thrown into a small nearby river or transported into a freshly plowed field. Criteria for choosing a location for a kryjivka was its unnoticeability, inaccessibility for the enemy and a good escape route. Therefore it could be located in either a forest or population area. Kryjivkas differed in forms: from small hiding places for 1—2 insurgents to spacious multiroom dwellings. These latter ones were not built like a mine, but openly in remote mountain towns. Being inaccessible for NKVD detachments, they functioned there the longest — until the mid 1950's.

Insurgents who lived in kryjivkas, used their time for intensive studying. They learned the principles of military affairs, conspiracy, paying special attention to ideological-political preparation. In specially equipped kryjivkas, many underground publications (journals, newspapers, leaflets) were prepared and printed.

For many insurgents the kryjivka became their final resting place. Having discovered a kryjivka, NKVD agents immediately surrounded it. Initially, they proposed that the underground members surrender. If they refused, the battle began. The kryjivka was fired upon and grenades were thrown into it. Sometimes in order to capture its inhabitants alive, a special gas was used. In most cases, the standoff ended with the final bullet which the insurgents left for themselves. There were cases when they managed to escape from the enemy enclosure. So despite losses, kryjivkas undoubtedly allowed many underground members to survive and contributed to the long-lasting struggle against the occupational regime.

Пом. начальника
нач.

С Х Е М А
схрона обнаруженного у хутора с. Лапуя Золочивського
района Тернопольской области - В[...] 1.11.47г.

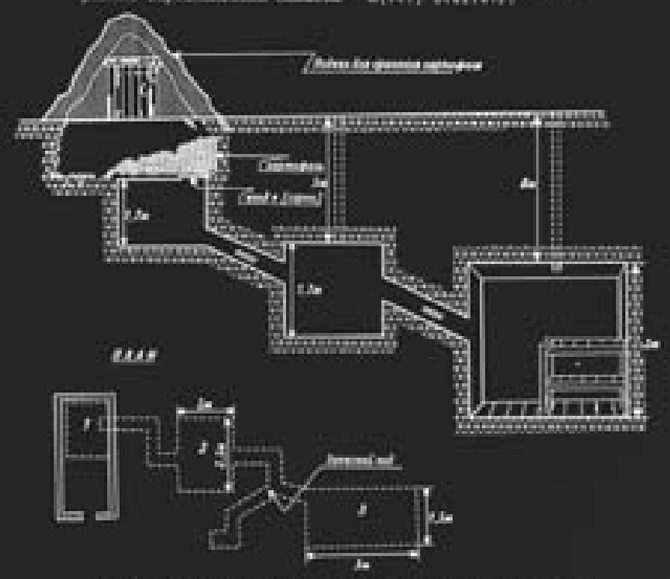

ЛЕГЕНДА: Схрон обнаружен 1.11.47г. взводом полковой школы 24 сп под командой командира взвода мл. лейтенанта Волоцкова.
1. [Схрон] находился в подвале куда засыпался картофель. Схрон имел 3 комнаты /размеры см. схему/, третья комната была расчитана на 6-8 бандитов, в которой находились 2-х крупных мары.
2. Схрон оказался пустым. После обнаруженной взорван.

ЧЕРТИЛ: Пом. Нач. штаба по службе 24 сп
КАПИТАН /ГУЩИНОВ/

Вылит скал: чертёжник 1 отд-я штаба дивизии
старшина /Третьяков/
28.11.47г.

21.02.45 года в населенном пункте Черниховцы Яворовского района Львовской области был обнаружен схрон пом. нач. штаба 207 осб. лейтенантом Братчиком.
Схрон обнаружен в траншее, длина схрона 110 метров, имел 8 комнат с отдельным лазом вентиляции вход в комнату.
Вход в схрон замаскировался жерлом с посаженными в него деревьями.
В схроне было обнаружено 22 бандита.

С х е м а
устройства убежища, где были убиты 3 бандитов
1.12.47г. РОГ 3 ср 91 сп. под командой командира отделения сержанта КЛИПАЕВА

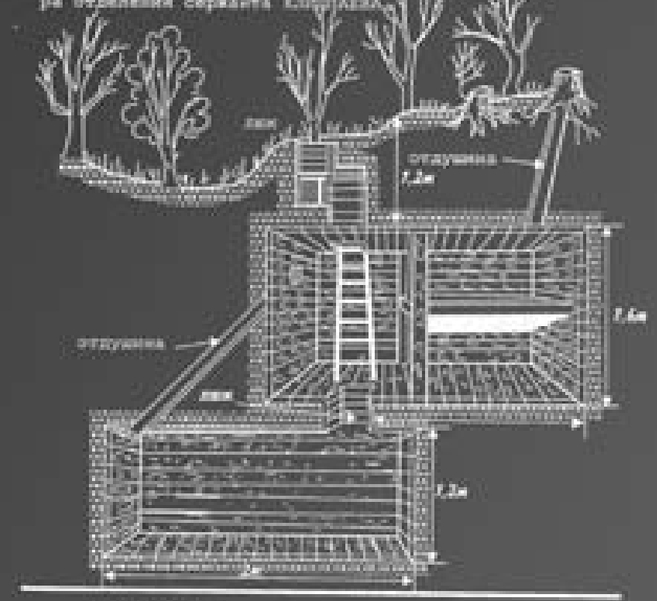

ВИД В РАЗРЕЗ

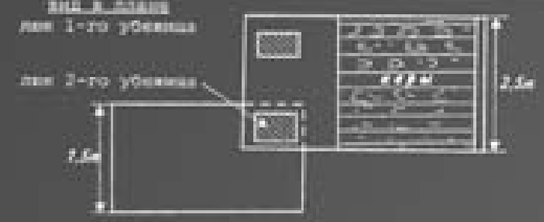

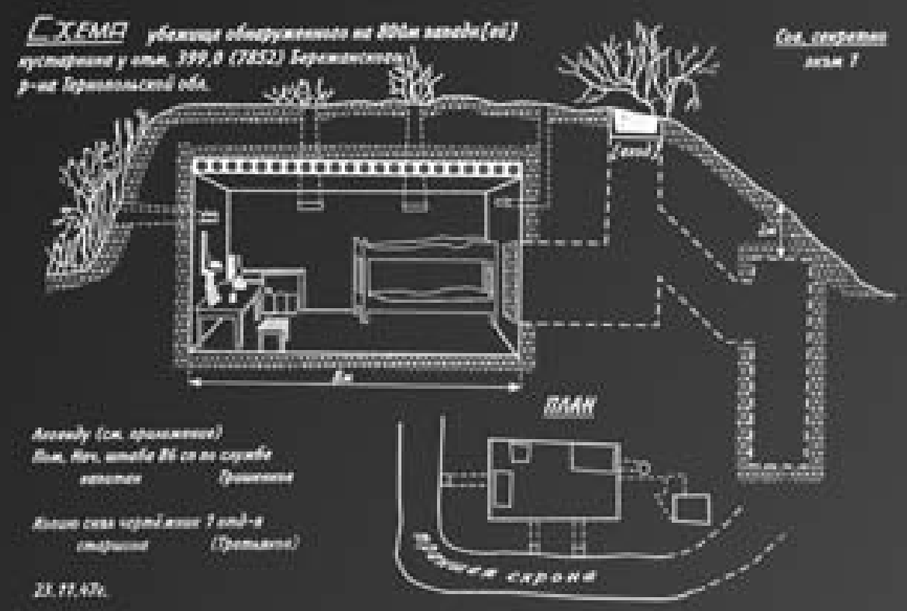

Схрон обнаружен 18.2.45 года командиром отдельного [отдела] осб сержантом ФЕДОТОВЫМ, вблизи села С[...] Глинянского района Львовской обл.

Схрон предназначен для обстрела моста.
Вход в схрон замаскирован кустарником.
В схроне обнаружен 1 бандит

Окупант змінився — боротьба триває

Командири ТВ 21 «Гуцульщина» вивчають терен. Зліва направо: невідомий, сотенний Дмитро Білінчук – 'Хмара', невідомий, командир ТВ Петро Мельник – 'Хмара', сотенний Іван Кулик – 'Сірий'.

На початку 1944 року німецько-радянський фронт підкотився безпосередньо до терену дії УПА.

Від того часу розпочався новий етап її боротьби, пов'язаний з потребою долати фронтові лінії з якомога меншими втратами серед бійців, членів запілля й теренової сітки ОУН. Завершився він у жовтні 1944 року, коли фронт відійшов за межі українських земель.

Квітень—травень 1944 р. — бої куреня «Скажені» проти червоних партизанів за контроль над базами Чорного лісу на Івано-Франківщині. Операція повстанців із блокування та розгрому партизанського з'єднання під командуванням М. Шукаєва.
7—16 липня 1944 р. — останні великі оборонні бої проти німців у межах групи «Захід», які розгорнулися на Долинщині. Проти кількох німецьких поліційних бригад воювали курені «Скажені», «Промінь» та інші відділи УПА.
29 вересня 1944 р. — найбільший бій ВО 3 «Лисоня», який біля Унева провів курінь «Верховинці» під командуванням Дмитра Карпенка — 'Яструба' проти військ НКВД. Ворог 23 рази безрезультатно наступав на оточених повстанців.

Головне Командування УПА і Провід ОУН розробили інструкції, що роз'яснювали міжнародну політичну ситуацію та воєнне становище українського підпілля, а також давали чіткі настанови, як долати фронтові лінії з найменшими втратами.

Починаючи від жовтня 1944 року УПА отримала можливість поступово привести до ладу свої структури та наростити інтенсивність бойових дій.

У фронтовий період повстанці намагались уникати боїв з німцями та угорцями, в яких уже не бачили реальної загрози для руху. Проти Червоної армії діяли згідно з визначеною раніше стратегією — воювали тільки словом, ведучи серед червоноармійців активну пропагандистську роботу.

З Інструкції до виконання, січень 1944 р.:
В сьогоднішній дійсності Організації розділяємо три фази: піднімецьку, фронтову і студійну — підсовітську, що в загальному характеризуємо поняттям самооборони.
Щодо німців: вести пасивну і активну самооборону.
Польський відтинок трактувати як другорядний…
На польський терор відповідати негайно відплатною акцією. Забороняється в масових відплатних акціях вбивати жінок і дітей. Про відплатну акцію рішає окружний провідник.
Проти радянського підпілля: Повести безоглядну боротьбу в цілі повного знищення.
Проти союзників німців боїв не вести, а шукати зв'язків (румуни, мадяри).
Внутрішній відтинок: Організація перебирає повну диктатуру на час воєнного хаосу.
Військові вказівки.
Військову роботу сьогодні повести в трьох напрямках:
а) організаційно-мобілізаційному,
б) вишкільному,
в) боєвому…
1) Кожна округа негайно зорганізує одну стрілецьку сотню (150 чоловік), в тому рій кінноти;
2) підготовити до стану мобілізаційного другу сотню (в окрузі);
3) Військові відділи підготовляють для власних потреб землянки та заготовляють і магазинують потрібні речі.
4) …За організацію сотень відповідають окружні провідники.
Вишкільну працю повести в трьох напрямках:
1) Загальний військовий вишкіл всіх членів Організації;
2) Кадровий вишкіл сотень;
3) Інструкторський вишкіл.
Боєва робота проявляється:
1) В ліквідації ворожих банд;
2) В акціях оборони населення;
3) В участі в масових акціях боєвого характеру.
4) В здобуванні військових і технічних матеріялів.

Фаза фронтова.
Фаза фронтова триває від моменту евакуації німецької адміністрації до часу впровадження совітської адміністрації…
— З наближенням фронту до мінімуму обмежити зв'язки;
— Провідні осередки з огляду на фронтові дії перемістити дальше від головних шляхів, міст, станцій і т. д.;
— Посилити розвідувально-інформативну службу між оселями;
— Посилити самооборону осель;
— Підготувати на час переходу фронтів відповідний запас харчів та медикаментів;
— Військовим відділам переходити фронт роями, коли можливо чотами у недоступному терені і криївках;
— Здобути і замагазинувати всі матеріяли, необхідні для ведення війни;
— Відділи мають виконувати передбачені для них завдання подальше від місця постою.
Фаза студійна-підсовітська.
Початкову фазу совітської дійсності використати на її студіювання».

◄ *Повстанці проводять виховну роботу з полоненим. 1949 р.*

Із повстанської листівки:
«Брати червоноармійці!
Українські повстанці вітають Вас як своїх рідних братів по зброї. Ми з Вами сини одного народу і однієї землі. Нас з Вами однаково вішали і стріляли гестапівці і сталінські кати.
Ми не впали на коліна перед ворогами, а почали з ними криваву боротьбу. Ви на фронті, а ми в тилу знищували німецьких загарбників.
Бийте німецького гада — Гітлера, а після того разом з усім народом вдаримо на кремлівського людожера Сталіна і його банду!
Червоноармійці! Не слухайте юдів-політруків, не слухайте агентів кривавого Сталіна, які цькують Вас на рідних братів-повстанців.
Українські повстанці, як і ввесь український народ, не хочуть німецької каторги і не хочуть большевицького Сибіру, не хочуть гітлерівської "Нової Европи", ані сталінської тюрми СССР. Ми хочемо жити у вільних, приязних самостійних країнах без гітлерівської і сталінської терористичної диктатури.
Брати! Не виступайте проти самостійницького руху українського народу! Не стріляйте українських повстанців! Допомагайте їм на кожному кроці в їх священній боротьбі, передавайте їм зброю!
Розпалюйте ідею Національно-Визвольної Революції в СССР!
Поширюйте сітку підпільних національно-визвольних організацій у війську!
Цілими частинами переходьте на сторону Національних Повстанських Армій!
Смерть катам народів — Гітлерові і Сталінові!
За самостійні держави всіх народів Европи і Азії!
За Національно-Визвольну Революцію в СССР!
Українські Повстанці».

▶ *До бою готові. Відділ УПА. Рівненщина.*

На боротьбу з повстанцями більшовицька система кинула десятки тисяч бійців військ НКВД, залучивши також радянських партизанів. На Волині, Поліссі та Галичині між упівцями й енкаведистами розгорялися важкі, часом кількаденні бої. До того ж, не завжди вдавалось уникати зіткнень з німецькими військами, що відступали.

Через фронтові лінії повстанці проривалися з боями, іноді переходили, вдаючи селян та радянських партизанів, або ж перечікували в криївках чи важкодоступному для ворога терені.

Більшовики не сподівались організованого та масштабного опору українців, через те їхні перші акції проти УПА важко назвати успішними. Натомість повстанці завдавали ворогам відчутних втрат.

21—25 квітня біля села Гурби на Волині відбулася найбільша в історії УПА битва: близько 30 тисяч енкаведистів намагались оточити та знищити з'єднання повстанців, що нараховувало понад

▶ *Повстанці з Острозького відділу в Суразьких лісах. Грудень 1943 р.*

◀ *Відділ УПА в обороні. Рівненщина.*

4 тисячі осіб. Крім величезної чисельної переваги більшовики використовували танки та артилерію, проте їм так і не вдалося знищити упівців. Після чотириденних боїв, уранці 25 квітня вояки УПА трьома групами вирвалися з оточення.

Із повстанського звіту «ГУРБИ 22—25.IV.1944»:
«Підготовчі роботи і бої напередодні великої битви біля Гурбів
Коли шеф штабу групи ім. Богуна друг Гриць переглянув донесення підпорядкованих йому штабів від 21.IV. 1944 р., то виявив, що акції треба сподіватись з дня на день, що довкола кременецьких лісів уже скупчено багато совітського війська. Командир групи "Богун" друг Роман, обдумавши докладно положення, що склалось, дав накази по з'єднанням і почав об'їжджати терен, укладати план, готовитись до опору ворогові.
День 22.IV за винятком бою біля Москалівки, де наші війська перемогли, пройшов спокійно.
Зі зведення штабу групи "Богун" від 22.IV стало відомо, що совітські війська, які на 21.IV стояли в населених пунктах попри шосе Крем'янець—Дубно, дороги Дубно—Мізоч, в населених пунктах: Верхові, Новомалині, Шумську, Жолобках, вимашерували і зайняли населені пункти: Стіжок, Сітари, Марцеліна, Буща, Тартак, Довге Поле, Семидуби, Збитин, Нараїв, Білашів, Дермань, Теремне, Сураж, Обич, Угорськ, що творили ніби нейтральну лінію між розположенням наших і ворожих військ. Їм наші війська не чинили жодних перешкод в зайнятті цих населених пунктів, бо це не входило в план наших дій.

◀ *Невідомий повстанський відділ. Рівненщина, орієнтовно 1947 р.*

О год. 6.30 вечора командир Роман віддав останні накази по війську і став чекати бою, який, на його думку, мав початись ранком 23 квітня. І дійсно, ранком 23 квітня совітські війська повели широкий наступ на кременецькі ліси зо всіх боків.
Особливо сильний натиск ворога був на Антонівці. Сюди йшли війська з Угорська, Стіжка, Сітарів, Марцеліна та Бущі. З'єднання командира Непитайла, яке в своєму складі мало багато новозмобілізованих бійців, не витримало скаженої артилерійсько-мінометної підготовки і напору в 10—15 раз переважаючого війська, опустило свої позиції в Антонівцях і зайняло нові позиції біля Гутиська і Великої Іловиці, які втримувало аж до відкликання. В цьому бою відзначились бійці загону ім. Буревія.
На відтинку командира Довбенка, який займав позиції від Обгова до Ступно, бої йшли з перемінним успіхом. То совітські війська вибили його з Обгова, то він вибив їх. То знову його вибили з Обгова і заставили його зайняти оборонні становища скраю обгівських лісів.
На відтинку суражських лісів біля Москалівки більшовицькі бандити, вийшовши з Садків, Суража та Кутів, намагались оточити з'єднання командира Панька. Але він, вчасно форсувавши річку, уник оточення. А потім силою одного відділу пересік ворогові дорогу з Кутів і нежданою засідкою спритно ударив ворога в лоб.
Але з усіх боїв, які відбулись цього дня, найбільш успішні були на відтинку з'єднання командира Бувалого, в районі Кирилівки—Любомирки—Обгіва. Ліве крило його, яке під сильним наступом ворога було відступило з Кирилівки аж за кирилівські болота, раптом пішло в наступ, вибило ворога з Кирилівки, здобуло новий терен, який утримувало ввесь час, відбиваючи контратаки ворога. Праве крило також гідно трималось, не дивлячись на всі спроби ворога прорвати наші позиції та оточити з'єднання Бувалого і Довбенка. Бій пройшов без жодних втрат. Особливо відзначились в цьому бою заступник командира з'єднання ком. Шум і сотенний Луговий.
Вечірнє повідомлення штабу групи "Богун": "За день 23.IV. 1944 р. ворог втратив біля 250 вбитими — на відтинках: Антонівці — біля 50, Кирилівка—Обгів — біля 80, Обгів—Ступно — 40, Москалівка — біля 30, в засідці на ворога — біля 50 та біля 300 раненими.
Наші втрати складають 39 осіб вбитими: біля Антоновець — 15, Обгова — 21, Москалівки — 3 та 30 раненими. Здобуто зброю: 5 кулеметів, 19 фінок, 2 міномети (один ротний, другий батальйонний), 37 рушниць, багато амуніції та мін. Ми втратили: 2 кулемети, 6 фінок, 13 крісів, 5 пістолів.
Ворог майже на всіх відтинках переважав нас в 10—15 раз.
Битва біля Гурбів
В битві біля Гурбів брали участь війська з групи "Богун" під командуванням командира Романа і з групи "Холодний Яр" під командуванням командира Ясена.
Під час бою під Гурбами військами обох груп командував командир Роман. Шефом штабів обох груп на час бою був командир Гриць. Оперативним командиром був командир Ясен.
З наказу ком. Романа вночі з 23 на 24 квітня зайнято слідуючі позиції: попід Гурбами краєм ліса, річками Понурою і Замишівка, на захід від Медвежої Гори, а далі краєм лісу попід Мощаницею, Чернявою, Святим, Грабівцем до Гурбів.
Першу лінію фронту зайняли з'єднання командирів Мамая (р. Понура і Замишівка), Докса (Мощаниця—Чернява—Святе), Яструба (один загін), Рова-Сторчана, Балабана (один загін), загін ком. Ярошенка та декілька відділів окремого призначення (Святе—Мости—Грабовець—Гурби).
Другу лінію — з'єднання Довбенка, Бувалого і Непитайла (один загін). Резерв творили з'єднання

▶ *Повстанці на чатах. Рівненщина, орієнтовно 1947 р.*

◀ *Повстанська засідка.*

командира Панька та загони командирів Чорногори, Залізняка і Андрія. Табір і біля 1000 осіб цивільного населення, яке ховалося в лісі від більшовицької мобілізації і терору совітської влади, були спроваджені в глибину ліса.
О 3.30 оперативний командир повідомив, що стан задовільний — бійці окопалися і знаходяться на становищах, а о 6-ій годині ранку ураганний вогонь гармат, що були окопані в Кудрині і Будках, та вогонь важких мінометів з табору ворога свідчив, що наступ почався. Зав'язався нерівний бій з більшовицьким загарбником. Із перших атак ворога бійці зрозуміли, що день буде гарячий і що немало треба прикласти зусиль для удержання своїх позицій.
…Атаки все частішають, але наші бійці не рухаються з місця. Втрати більшовиків щохвилини більшають, поля і узлісся вкриваються ворожим трупом…
Енкаведисти скаженіють і лютують, женучи все нові і нові лави фронтовиків до бою, кричать "ура", "за Родину", "за Сталіна", але їх не підхоплює військо, їхні крики одиноко лунають по лісі. Військо розуміє, що це не ворог, не німець, що це такі ж самі люди, як і вони, але обернути зброю проти підганячів-енкаведистів, сталінської кліки ще не осмілюється. І бій іде далі.
З'єднання капітана полтавця Мамая гідно боронить свої позиції, відбиває ворога, який особливо тисне з лівого і правого боку моста через р. Замишівку (міст — неприступна твердиня) з метою здобути міст. Вилазка в тил ворога, яку зробив Мамай, форсувавши річку, остаточно відбиває у ворога охоту до моста.
Інші з'єднання також не відстають від мамаївців. Але увага всіх спрямовується туди, де клекотить, мов у котлі: на схід — на Гурби. Де з'єднання командира Сторчана відбиває хмари ворога, що були підсунулись до нього на 300 м. З одних тільки Мостів і Хижаків сунули відділи ворога в 500 і 600 чоловік разом з полковим штабом і достойником фінляндського фронту полковником Б. Та згодом бій трохи стихає, перший великий наступ відбито.
Другий великий наступ був на північ від Гурбів, на відтинку Яструба. Піхота ворога під прикриттям танків тисне. Кавалерія заходить з флангу. Командир Яструб пильнує рухів ворога і відповідно перебудовує бойові лави новозмобілізованих бійців. Та раптом з правого боку ворог робить вклинення, грозячи прорватись. Резервовий загін Залізняка спішить на допомогу. Ворог прориває нашу лінію оборони. Яструб з новозмобілізованими бійцями відступає на захід, не маючи змоги повідомити про це з'єднання Сторчана, Ворог, вперше в другу лінію, пішов на оточення сторчанівців. Сторчанівці, які тільки що відбили чергову атаку, кинулись в контрнаступ, щоб попередити прорив. Падають жертви, життя кожного бійця в небезпеці, але ніхто про своє життя не думає і, з презирством дивлячись смерті в вічі, кожний думає одне — "не датись в оточення, за всяку ціну ліквідувати прорив". Бій розгорається, переходячи в рукопашну битву. Бійці б'ються як льви. В рукопашній різанині гине командир Ігор і 20 кращих бійців. Командир Сторчан тяжко ранений. Його підхоплюють улюбленці-бійці і прориваються.
Та незабаром ворог знову замикає кільце, яке вже жодні зусилля не дають можливості прорвати. Командир Булка і 40 бійців — в кільці смерті. Вони, сторчанівці, бачать, що прорватись вже неможливо, і рішають якнайдовше відтягувати сили ворога на себе, щоб друга лінія мала час зорієнтуватись в ситуації і стати до бою, рішають битись до загину і своєю кров'ю перегородити шлях ворогові до наших позицій.

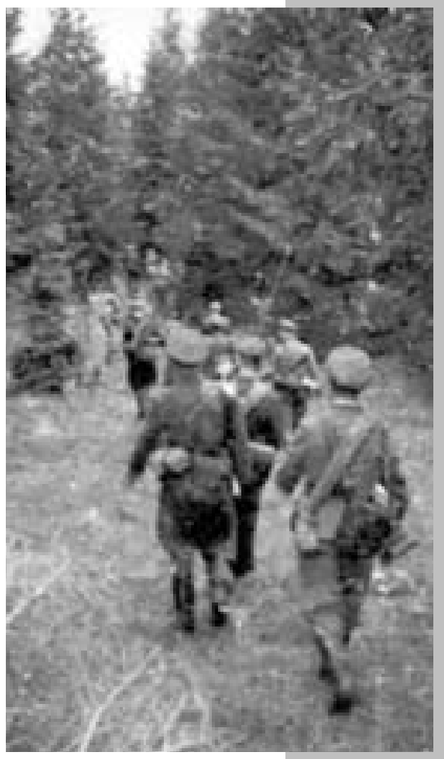

▲ *Перед атакою.*

▶ *Ворог не пройде.*

І почалась нерівна боротьба… На крики ворога "здавайся, Бандера" сторчанівці, горючи бажанням якнайдорожче віддати своє життя, відкрили ще інтенсивніший вогонь по ворогові, цей вогонь з кожною хвилиною кладе все нові і нові покоси ворожого трупу. Ворог кидається то в один бік, то в другий, але вогонь сторчанівців не дає можливості прорвати своїх становищ. Вслухаючись в гру наших кулеметів, командир Булка помітив, що один наш кулемет раптом замовк. З фінкою кидається він рятувати положення, але ворожа куля влучає його в груди… і він падає мертвий. За ним падають бійці Бляха, Богун, кулеметник Груша, Морозенко. На місце Булки сгає чотар Шраменко. Він бігає з правого крила на ліве… Жертви все більшають… На лівому крилі падає славна трійка чернігівців. Кулеметник Десна покотився в рів, його заступив амуніційний Смілий. Незабаром і цей падає — ворожа куля в груди перериває молоде життя. Кулеметник Кубанець мститься за друзів… Стріли рідшають, кулемети стихають — сторчанівцям не хватає набоїв. Але живими наші бійці не здаються, з криком "Слава" розривають себе гранатами. І тільки час-від-часу "Кольт" в руках чотаря Шраменка ще стріляє, але йому бракує набоїв. Шраменко виймає пістоль. Вбиває двох ворогів з пістоля, а потім приставляє його собі до голови і з криком "Слава" вмирає. Ще чути крики "Слава", вибухи гранат — сторчанівці прощаються з життям, але потім і їх не чути… І тільки покоси ворожого трупу і понівечені гранатами або ворожим мордуванням тіла наших героїв говорили, що боротьба закінчена.

Так своїми трупами славні сторчанівці перегородили ворогові дорогу, не відступивши ні кроку назад. Згинули як герої повні посвяти Справі, віддавши все, навіть життя на користь Революції, їхнє геройство, посвята, погорда смертю викликає в нас почуття гордості і бажання бути такими, як вони — сторчанівці. Так закінчився другий великий наступ ворога.

Третій і останній сильний наступ ворога був безпосередньо на Гурбах. Тут ворог рішив за всяку ціну прорватись в середину наших позицій.

Сконцентрувавши велику силу війська, десь опівдні ворог почав лавами сунути на наші позиції. Знялась страшна стрілянина. Кулемети грають, наші і ворожі міномети швидко посилають в обидва табори міни. Жертви вже є по обох боках. Але наші бійці, повні

пімсти за сторчанівців, сіють в таборі ворога смерть, не підпускаючи його ближче 300 метрів.

Ворог посилює свою атаку свіжоприбувшими танками. Сипляться на наших бійців градом кулі і ядра з танків… Забили і наші гармати, ПТР-и… Раптом один танк замовк, його підбив командир артилерії Береза з гармати. Це підбадьорило бійців, і вони ще швидше запрацювали замками рушниць. Згодом з ПТР-а було пошкоджено ще одного танка.

Вилазка в силі одного відділу в тил лівого крила ворога, що було розташоване на південь від Гурбів, остаточно відбила ворогові охоту до наступу. Ще довго після цього не змовкала стрілянина, та було ясно, що ворогові не вдасться сьогодні здобути наших становищ.

Зведення штабу від 24 квітня: "Втрати ворога за день 24 квітня 1944 р. складають близько 600 осіб вбитими, головна кількість жертв припадає на відтинок Грабовець—Гурби та коло 500 раненими. З одного тільки Грабовця було вивезено 37 фур ранених, що складає близько 200 осіб. Зброї не здобуто. Виведено з ладу два танки.

Наші втрати складають коло 80 осіб вбитими, 60 осіб припадає на відтинок Грабовець, та коло 40 раненими. Втрачено на відтинку Грабовець—Гурби 1 ПТР-а, 6 кулеметів, 41 рушницю, 18 фінок".

Так скінчився день славних боїв, боїв біля Гурбів. Так великою ціною, ціною багатьох наших кращих друзів-героїв — Сторчана, Булки, Шраменка і багатьох інших було куплено нашу перемогу. Пролилась невинна кров молодих людей, борців за волю, за краще майбутнє.

І мимоволі пригадуєш Крути, кров впавших крутянців, яка потім пірвала нарід до боротьби, їхнє геройство, посвяту… То були КРУТИ, а це — ГУРБИ.

▲ *Сотня «Ударник-4» зайняла позиції перед боєм. Закерзоння, 1946 р.*

◀ *Кавалерійський відділ.*

День 25 квітня обіцяв ще запекліші бої. Командир Роман, щоб уникнути їх, рішив робити прорив з оточення. Як тільки смерклось, командири почали стягати свої відділи і готуватись до боєвого маршу. Прорив мав відбутись трьома напрямами, де по даним розвідки було найменше скупчено ворожого війська і де ворог найменше сподівався нашого нападу.

Шпиталь мав бути ліквідований. Легко ранені мали долучитись до відділів, а тяжко раненими мали заопікуватися шеф шпиталя Полтавка, її заступниця Аглая та медсестри. Цивільне населення було поділено на цілий ряд груп, до яких було долучено добрих провідників. Ці групи мали різними шляхами виходити з оточення. До війська їх було неможливо долучити: військо втратило б боєздатність, а майбутнє обіцяло жаркі дні. Табір мав бути ліквідований, все, що не бралось в дорогу, мало бути поховане. Коли все було готово, військо рушило в дорогу.

Перша група військ пішла просікою попід Понурою на суражські ліси і спокійно дійшла до місця призначення. Друга і третя групи, які спочатку ішли разом, а потім розійшлися кожна своєю дорогою, мусіли з боєм прориватись з оточення.

Бущанський прорив

Першою до Бущі підійшла група, що йшла з правого боку Збитенки краєм лісу. Командир даної групи військ, довідавшись, що в Бущі є застава ворога в силі 80—100 осіб і танки, поручив ударній групі з'єднання командира Бувалого прочистити шлях до військ.

— Друже Кузьмич! В Бущі є біля 80—100 більшовиків в заставі і танки. Маєте прочистити шлях.

— Так є! Маю прочистити шлях відділам, — повторив наказ командир ударної групи з'єднання Бувалого старший лейтенант Кузьмич.

Ударна група Кузьмича була зорганізована не так давно, але слава про неї серед наших бійців і цивільного населення розійшлась досить широко. Складалась вона з бійців Чернігівської і Сумської областей. Під оглядом військовим вона стояла високо, — майже всі були учасниками совітсько-німецької війни, старі вояки УПА. Командир Кузьмич дуже добре освоїв військове мистецтво і, незважаючи на свої 45 років, ніде не уступав молоді, завжди вів перед.

— Друзі, за мною! — скомандував старший лейтенант Кузьмич. І група, перейшовши міст, розстрільною почала облягати село.

Почулись перші стріли, а далі серії з кулеметів. Зав'язався бій. Бій не звичайний, а вуличний, що вимагає особливого уміння. Але Кузьмич майстер до нього. І дійсно: будинок за будинком переходить до наших рук, — ворог відступає.

Раптом посунули на підмогу ворогові танки. Кузьмич на хвилину зупинився, почав готуватись до бою з танками. В цей час від другої групи, що йшла іншим шляхом і також вже досягла Бущі, вступили в бій загони Лютого із з'єднання славних сторчанівців, Міші із з'єднання Мамая та один загін із з'єднання Довбенка, який, прогнавши ворожу заставу, зайшов ворогові в тил і вдарив по ньому.

Ось один танк сторчанівець командир Веремія прикував з ПТР-а до землі. Бійці Кузьмича накидаються на стальну потвору і закидають її гранатами. Другого танка пошкодили бійці загону з'єднання Довбенка. Їхній удар з тилу був дуже вдалий і дошкульний.

Кузьмич командує:

— Вперед!

Ворог відступає. Шлях звільняється… Відділи пішли по призначенню.

Спроби знищити повстанців в кременецьких лісах кінчились повною поразкою ворога.

У вечірньому звідомленні штабу групи від 25.IV.1944 говорилось: "Втрати ворога в Крем'янецькій акції складали біля 900 чол. убитими та стільки ж раненими. Нами здобуто 6 кулеметів, 10 фінок, 2 міномети, 1 ротний, 1 батальйонний, 37 рушниць і багато амуніції та мін. Виведено з ладу 4 танки".

Наші втрати складають 136 бійців убитими — в тому числі 15 тяжко ранених бійців, яких наші санчастини не встигли евакуювати і яких 25 квітня в жахливий спосіб помордували НКВД-исти — та біля 75 ранених. Енкаведистами вимордовано біля 100 осіб цивільного населення, яке ховалося від терору і мобілізації ворога. Нами втрачено 8 кулеметів, 24 фінки, 60 рушниць, 1 ПТР та 5 пістолів.

Гурби — це наша перемога над ворогом, який переважав нас в багато разів. Перемога не тільки політична, а й мілітарна, і жодні звірства та мордування, при яких НКВД-исти, як спрути, накидаються на наших бійців і на цивільне населення, щоб обмити руки в їхній крові, щоб поштрикати штиками їхні благородні тіла, не мають і не можуть мати успіху. Бо терором не можна знищити всенаростаючого революційного руху. Ним ворог нас не залякав, а навпаки, збудив вогненну ненависть до себе і згуртував до відкритої боротьби проти більшовицького терору, проти більшовицького імперіалізму.

Гурби — це наша відповідь ворогові.

Учасник гурбенських боїв Майор Косенко.

13 травня 1944».

◤◤ *Володимир Щигельський — 'Бурлака' зі своїми вояками на зайнятих позиціях.*

▼ *Повстанська стежа.*

▶ *Засідка.*

Попри успіхи в боротьбі, під час переходу фронтів повстанці зазнали суттєвих втрат. Фактично небоєздатною стала група УПА-«Південь». Більше поталанило відділам групи УПА-«Північ», які, втім, також втратили чимало бійців. Так, наприклад, до січня 1944 року у складі ВО «Турів» групи УПА-«Північ» було близько трьох тисяч повстанців, а після переходу фронту залишилося півтори тисячі. Врахувавши досвід інших груп, що перетинали фронт, група УПА-«Захід» зуміла перейти його з мінімальними втратами. До того ж, восени 1944 року збільшилася кількість та чисельність відділів цієї групи.

Зі звіту Крайового військового штабу групи «Захід»:
Замок. Постій, дня 20.10.1944
Звіт за час 7-10/44
…Фронт переходили сорок п'ять відділів УПА. Найбільше потерпіли відділи груп Маківка і Говерля. Декотрі з них перестали існувати, теж один відділ групи Буг. Кілька відділів повстало ново (група Сян). Поведінка німців при відвороті незмінна — ворожа супроти УПА. Большевицькі війська (ЧА, НКВД) були поінструктовані про УПА, наставлені ворожо і ліквідаційно. До боїв з ЧА не приходило — як в інструкції. В 25%-ах знищено батальйон ЧА (8/44 група Лисоня) через непровіреність.
Пересув фронту дав відділам УПА і теренові багату добичу через обеззброювання і наскоки на німців, у виді зброї, амуніції, виряду та деякого санітарного приладдя. Здобуту і підібрану з побоєвищ зброю начисляється на около п'ятикратне вивінування піднімецького стану УПА…
Бойовий стан відділів УПА в загальному: група Буг оцінює втрати ворога на цім терені 2 тисячі вибитими і раненими. Група Лисоня подає власні втрати на 105 вбитими і 167 пораненими. Пропорційність власних втрат і ворожих говорить виразно в нашу користь…
Вишитий.

▶ *Повстанські командири перед початком акції у м. Бірчі. Акція не вдалася, в результаті при наступі загинуло багато повстанців, зокрема курінний Михайло Гальо – 'Коник' (третій зліва). 7 січня 1946 р.*

Наступний етап у діях УПА пов'язаний з боротьбою в умовах нової радянської окупації проти військ карально-репресивної системи. Він тривав від середини 1944 року до реорганізації УПА в липні 1945. В міру просування фронту війська НКВД з охорони тилу Червоної армії замінювали внутрішніми військами НКВД, місцевим активом у складі винищувальних батальйонів, агентурою. Головним завданням повстанців у цей період було не дати закріпитися радянській владі. Тому протягом другої половини 1944 та до середини 1945 років відбулися численні наступи на районні центри. Повстанські відділи атакували і утримували протягом певного часу такі міста: Деражно, Володимирець, Висоцьк, Богородчани, Солотвино, Радехів, Комарно та інші.

Повстанський звіт
Наскок на Радехів

Підготовка.
Дня 23.IV.1945 к. А. шеф штабу ВО скликав нараду, в якій брали участь к-р відділу Галайда, к-р підвідділу Галайда I, к-р Г. та представники теренового проводу. На нараді обговорено плян вступних робіт до наскоку відділів на м. Радехів з метою визволення арештованих українців та знищення осередків НКВД і НКГБ.
Пороблено заходи для стягнення важкої зброї, стрілива, мін і вибухових матеріялів. Поведено інтенсивну розвідку.
25.IV. переведено вужчу нараду командирів, які мали брати участь в акції і розроблено докладний плян операції.

Акція.
26.IV. в год. 19-ій підвідділи вирушили лісистим тереном в напрямі м. Радехова та заняли раніше намічені рубежі. Підвідділ к-ра Шум. держав заставу на шосі Кристинопіль—Радехів, під місточком Витків, підвідділ к-ра Ч. на шосі Радехів—Лопатин, частина підвідділу Гліба на шосі Радехів—Кам'янка та на залізній дорозі Радехів—Кам'янка. Друга частина підвідділу к-ра Гліба мала завдання звільнити людей з табору. Підвідділ к-ра Вірного, враз з одним підвідділом к-ра Шум. та з боївкою КП під командуванням к-ра Ігора мав за завдання розбити доми НКВД і НКГБ. Перед акцією підміновано залізничні рейки й шоси, на яких крім того пороблено завали. В останньому моменті перервано телефонічний зв'язок. Год. 1.30 ніччю тишину прорвав вибух стрільна, яке вистрілив в вікно дому НКВД Хмара — роєвий підвідділу Галайда I. Рівночасно вибухає друге стрільно на відтинку к-ра Гліба, яке вистрілив чотовий Довбуш. Наші вояки приступом взяли будинок НКВД і НКГБ. Будинки здемольовано до решти. У тому часі к-р Гліб зі своїм почотом і двома роями увірвалися в будинки, в яких були в'язні. Розбито двері і з тюрми вийшли ув'язнені. В цій хвилині доходило до зворушливих моментів. Визволені зі сльозами на очах кидались в обійми наших бійців, розпізнавали своїх близьких і знакомих. Забезпеченими вулицями наші випровадили визволених за місто, які зараз розійшлись у своїх напрямах. Група бійців к-ра Гліба користає з нагоди та вивантажить на підводи бочки з пивом зі занятого бровара. Впала ракета — знак до відступу. Год. 3 ранком наші підвідділи залишили місто. Ройовий П. післав похованим в льохах енкаведистам ще кілька дарунків з гранатомета 82 мм.
Наскоком на м. Радехів звільнено понад 200 людей та розбито будинки НКВД і НКГБ. Вбито і поранено кількадесят большевиків. Власні втрати — 5 легко ранених.
Наші підвідділи зустрілися з гідним признанням від українського населення, яке скріпилось в вірі в нашу перемогу.

У ніч з 23 на 24 листопада 1944 року відбувся напад на обласний центр Станіславів (Івано-Франківськ).

Таким чином повстанцям ще довгий час після приходу радянської влади вдавалось утримувати її представників в укріплених населених пунктах, не даючи утверджувати й розбудовувати інфраструктуру на місцях.

УПА діяла великими силами до літа 1945 року, коли змушена була реорганізуватися через великі втрати серед особового складу.

▶ *Підготовка до акції.*

Зі спогадів сотенного Мирослава Симчича — ‘Кривоноса’:
«Після взяття Коломиї і радянських боїв москалі вирішили нанести нам відплатний удар, в якому планували знищити “бандерівську столицю — Космач”. На початку 1945 р., приблизно 15 січня, з трьох сторін — то є з напрямку Коломиї, Микуличина і Жаб’я почався большевицький наступ великими силами на Космач. Наше командування, бачачи загрозу, щоб в боях не згоріло село і не загинули селяни, залишило село без бою. Всі курені відійшли на околиці Космача і замаскувалися в лісах. Москалі не очікували такої легкої здобичі і з трьох вище згаданих сторін ввійшли і зайняли село. Почали гуляти, грабити, пити і ґвалтувати…
Підождавши, поки москалі розслабляться і повірять, що немає загрози, командир ‘Козак’ дав наказ оточити цілком село і знищити всіх большевиків. Наказ був виконаний: село оточили і почалися завзяті бої, що тривали майже три доби. Москалі, побачивши свою безвихідь, передали в Станіславів у штаб дивізії радіограму просячи допомоги, бо боєприпаси закінчувалися і йшли час від часу рукопашні бої. Але наша розвідка перехопила радіограму і командування прийняло заходи, щоб не допустити прибуття підмоги москалям.
Всі три можливі підступи до Космача були заблоковані нашими сотнями з напрямку Коломиї, Микуличина і Жабйого. Наша “Березівська” сотня отримала наказ зробити заставу з напрямку від Коломиї. В цей час сотенний Негрич Дмитро — ‘Мороз’ був важко поранений в попередньому бою в Шипоті, і сотнею командував прибулий з Поділля ‘Юрко’, який не мав досвіду ведення боїв в горах і зовсім не знав особового складу сотні. А це важливо, бо командир повинен знати, яке й кому завдання дати. Щоб не допуститися помилки, він прийняв рішення передати мені можливість вибору місця для засідки сотні. Я мав розставити всі чотири чоти на позиції, замаскувати людей і провести бій. Я це все зробив, бо на той час мав півторарічний досвід боїв з німцями, мадярами і большевицькими десантниками, яких скидали літом 1944 р. з-за фронту.
В той час, як я отримав наказ від сотенного ‘Юрка’, я командував у сотні третьою чотою.
Я зупинив сотню на марші, взяв свою третю чоту на перед сотні і повів по дорозі, що вела з Яблунова на Космач. Розглядаючись по обидва боки дороги на схили гір, я дивився, де б підібрати відповідний рельєф для розташування сотні. Місце мало бути добре не тільки для бою і наступу, але й неприступне для ворога з тилу, щоб він не зміг нас обійти. З позицій, які ми мали зайняти, кожний стрілець мусів добре бачити поле обстрілу.
Йшли ми довго. Все не було доброго місця для засідки. Але на раз, як би сам Господь для нас підготовив, ми побачили прекрасні два схили з лівої і правої сторони над дорогою, порослі лісом. Внизу протікала річка. Через річку лежав місток, а за містком поворот і невелика висота — прекрасна позиція для мінометa і бронебійки.
Я зразу ж дав команду розібрати місток, щоб не могли дальше проїхати ворожі вантажівки. Четверту чоту, озброєну мінометом і бронебійкою, я поставив фронтом до очікуваного противника на висоті. Свою третю чоту розмістив вздовж дороги над обривом. Це давало можливість закидувати противника гранатами. Другу чоту я розмістив зліва на схилі. А першу поряд з третьою на правому боці від дороги. Виділив я з першої чоти дві кулеметні ланки, які мали перекрити відступ ворогові ззаду. Таким чином ворог мав потрапити у підковоподібне оточення.
Як вже було все продумане, стрільці розташовані, залишилось головне завдання — кожній чоті, кожному роєві і стрільцеві визначити поле обстрілу, щоб не залишилося ані одного квадратного метра, на якому б наші черги з кулеметів і автоматів, постріли з гвинтівок не прошивали москалів.
Після цієї підготовки залишилось замаскуватись у глибокому снігу, щоб ворог не помітив нас до останньої секунди перед боєм. Я обійшов всі позиції від першого до останнього стрільця і перевірив, чи всі добре замаскувались. Було й так, що голова і плечі стрільця заховані, а ноги чорніли на білому снігу.
Коли я переконався, що все добре зроблено, відійшов на підвищення, звідки видно було всю позицію сотні. Ми нетерпляче чекали противника. Висунулися на позицію з-за темна. Був сильний мороз. Одяг був поганенький, в більшості понищений. Стрільці страшенно померзли, не кажучи вже про те, що їли ще вчора, а вечеряти перед відходом не було часу. Голодні, замерзлі і сердиті чекаємо москалів, а їх нема. Коли аж піднялося сонце, як в горах кажуть — на кочергу, і тріщать дерева від морозу, чуємо: гудуть вантажівки. Значить їдуть! Я подав команду приготуватись, наставити на зброї мірники і без наказу не стріляти. Всі затамували подих.
І ось показався перший, другий, третій “Студебекер”, набитий солдатами, а за ними легкова машина. Перша вантажівка під’їхала до самого краю обриву де був раніше міст і зупинилася. За нею зупинилися майже впритик інші. І так всі тринадцять. З передніх вантажівок стали підбігати офіцери до легкової машини, в якій сидів командир, мабуть за інструкціями, що робити. Їм залишалося одне — дальше йти пішком до Космача. З передніх трьох вантажівок вислали вперед большевики розвідку чисельністю десь 12—15 чоловік, озброєних автоматами. Я розвідку пропустив і вони пішли собі на Космач. Після того як пішла розвідка, москалі позлазили з машин, збилися в купу і почали шикуватися в колону. Це було якраз те, що нам треба. Вся московська ворожа сила зібралася в масу, по якій на мою команду — “Вогонь!” градом посипались кулі із 22-ох кулеметів, двох десятків автоматів, полкового мінометa і бронебійки. Гадаю, й у пеклі більшого клекоту не буває! То був суцільний страшний гул, перемішаний із зойками поранених, які в агонії помирали. Москалі попробували натовпом прорватись, але нічого з того їм не вийшло. Кинуться на правий схил гори — звідти б’ють. Із протилежного боку б’ють в спину. Кинуться на лівий бік — те ж саме. Йдуть допереду і там стріляють з трьох боків. Пробували вони втікати назад. А там у вузькій ущелині відступ закрили два кулемети. Залишилася їм одна вільна дорога до пекла — і то туди, де вже в Сатани чекав їх рідний батько Ленін.
Опинившись у повному оточенні, на відкритому просторі в ущелині над річкою під нашим прицільним вогнем на протязі години вся жива сила полку була знищена.

В тому числі загинув і командир генерал-майор Сергій Дергачов. Він командував каральною дивізією, штаб якої дислокувався у Станіславові, а сам із полком їхав на виручку в Космач.
Під час бою й ще довго після бою я не знав точно з ким мав справу. Аж у 1968 р. мене взяли повторно на слідство "за знову відкрившимися матеріалами". Тоді я дізнався про те, хто загинув у бою.
Вже в наш час один із офіцерів того полку, що залишився живий, розповів краєзнавцю Василевському ось що: "Молодець Симчич, провів операцію блискуче! Але Ви припустилися помилки. Там було вбито не 200 солдатів (я так думав раніше), а 346, 17 офіцерів, з них 6 оперативників держбезпеки. Від обморожень і поранень померло у лікарнях Станіславова і Коломиї ще 42 солдати. Всього 405 чоловік".
На запитання: "Чому полк не розгорнувся і не дав відсіч?" — офіцер відповів: "Вогонь сотні бандерівців був настільки щільним, несподіванним і прицільним, що ми не змогли будь-що зробити. Поранених і вбитих прошивала не одна куля, а кілька".
З нашого боку були також вбиті. Загинув кулеметник 'Явір' і стрілець 'Сірко'. А я, 'Кривоніс', мав перебиту розривною кулею праву руку. Шкода, що я стік кров'ю, бо не хотів хлопцям признатись, що поранений, аби не впав бойовий запал сотні, і в кінці бою не встояв на ногах і впав. Я мав довести бій до кінця, піти в наступ і зібрати трофеї, але не зміг. Ніхто про це не здогадався. Та це й зрозуміло — люди були страшно перемучені, майже дві доби на морозі, нічого не їли і страшно перемерзли.
Так закінчився бій, на який повинно знайтися місце в історії УПА.
Бій відбувся 17 або 18 січня 1945 р. Каральна дивізія С. Дергачова, до складу якої входив розбитий полк, у 1944 р. депортувала Кримських татар, Чеченців і Інгушів. А коли справилась із депортацією, її перекинули знищувати нас — бандерівців. Особовий склад дивізії був набраний із сибіряків і дітдомівців-азіатів».

▶ *Отримання бойового наказу.*

Строго довірочне і таємне
Тільки надрайонним провідникам і командирам відділів (сотень)
Наказ
Вслід за наказом КВШ від міс. вересня 1945 р. всі відділи УПА, дисльоковані у відповідних теренах дії, кромі ділового зверхництва, підлягають теж відносним тереновим провідникам. Цим же наказом забезпечується за провідниками теренів всі компетенції в тактичних потяганнях відділів, за винятком оперативних і персональних справ, в яких виключно децизують і регулюють вищі військові інституції (УПА). Командирів тактичних відтинків обов'язує двоторова звітність — діловому зверхникові ШВО і Окружному Провідникові. Найнижчим організаційним чинником, що користується управленням керівництва в тактичному засягу дій відділів, є Районний провідник, при чому командири відносних боєвих одиниць всі основні завдання одержують від своїх вищих ділових зверхників.
…Нав'язуючи до лютневих інструкцій від 1945 р. (військові вказівки), ще раз подається до зобов'язуючого відома, що курені і сотні ліквідуються як військові одиниці. Тому належить всі відділи УПА переставити на діяння чотами, які в разі потреби злучити в більші одиниці, примінюючи як засаду проти ворога тероризуючо-непокоячі методи боротьби.
Повище доручення детально сконфортувати з відповідним наказом ШВО (вересень 1945 р.) — та у співдії з командирами тактичних відтинків негайно зібратися до послідовного виконання всіх закреслених вимог.

Постій, 2.XI. 1945 р.(Роберт).

На хід боротьби вплинуло й закінчення Другої світової війни. Втомлені фізично й психічно, деякі повстанці зневірювались і впадали у відчай. Тому під час реорганізації окремі відділи було перетворено на менші; хворих, утомлених і виснажених, старших віком та багатодітних стрільців відпущено додому або переведено в теренову сітку ОУН.

Надалі повстанці діяли в умовах тотального наступу ворога і блокади, що тривала від кінця 1945 року до липня 1946. Особливої ваги для УПА в цей час набула противиборча кампанія. У лютому 1946 року мали відбутися вибори до Верховної Ради СРСР, що повинні були легалізувати радянську окупацію. Протестуючи проти цього, повстанці поширили тисячі листівок та інших пропагандистських видань. Вони нищили документацію виборчих комісій, радянські агітаційні матеріали, здійснювали напади на виборчі дільниці та ліквідовували радянських активістів. Тож радянській системі довелося докласти великих зусиль, щоб довести цю виборчу кампанію до кінця. Населення силою та погрозами виведено до урн, аби засвідчити демократичність комуністичного режиму.

◀ *Останній командир УПА Василь Кук – 'Коваль'. Народився 1913 р. в с. Красне Буського р-ну Львівської обл., навчався на юридичному факультеті Люблінського університету. Переслідуваний польською поліцією, від 1937 р. в підпіллі. Організаційний референт Проводу ОУН з 1940 р., керівник штабу похідних груп 1941 р. У 1942 – 1943 рр. очолював підпілля в південно-східних областях України, від 1943 р. командир УПА-«Південь». Після смерті Романа Шухевича перейняв на себе керівництво визвольним рухом. 1952 р. підвищений УГВР у ступені до генерал-хорунжого. Підступно захоплений МГБ 23 травня 1954 р., відбув ув'язнення, до 1991 р. жив під наглядом КГБ. Очолював науковий відділ Братства вояків ОУН та УПА, є автором та упорядником багатьох книжок з історії визвольної боротьби. Помер 9 вересня 2007 року, похований в рідному селі.*
Фото використовувало МГБ для розшуку командира.

▲ *Повстанці Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.*

«Помічення в часі провірки орг. роботи в терені двох районів» провідника ‘Ореста’ Сотня «Опришків».
Моральний стан серед війська добрий… Військово всі вишколені та боєво наставлені… Під оглядом політичного вироблення стоять всі дуже слабо… Технічне забезпечення добре. Зброю мають добру. Всі забезпечені одежею і обувою. Хіба декотрий потребує направи. Харчі дістають і вже дещо (в малій кількості) замагазинували в лісі.
В тактиці відділ дещо задовго задержується на одному місці і скоро розконспіровується.

Курені ВО «Говерля» за першу половину 1945 р. провели 181 бойову акцію. Ворог втратив 3975 убитими, в тому числі 6 майорів, 10 капітанів, 30 лейтенантів, 17 начальників НКВД і парткерівників, та 1383 пораненими. Повстанські втрати складали 215 убитими і 129 пораненими.

В другій половині 1945 р., за неповними даними, повстанці провели близько 200 засідок, у яких загинула 1 тис. ворогів.

29 листопада 1945 р. героїчно закінчила свій бойовий шлях сотня «Буйні». Біля села Довжанка на Тернопільщині в дев’ятигодинному бою загинув командир сотні Степан Маркіза — ‘Гордій’ і майже всі його стрільці.

У час «Великої блокади» повстанці мали з ворогом півтори тис. боїв і сутичок. УПА й підпілля втратили вбитими 5 тис. осіб. Ворог зазнав втрат, які сягали 15 тис.

Протягом 1945—1946 років повстанці від активних наступальних дій перейшли до оборонних, поступово зменшуючи масштаб акцій. В умовах блокади 1946 року відділи зазнавали великих втрат.

Розпочався процес розформування сотень та куренів на підвідділи й переведення їх у збройне підпілля.

Після блокади окремі відділи УПА діяли тільки в смузі Карпат та на Закерзонні.

Із бойових зведень УПА, 1946 р.:
4.2.46 р. було розкинено противиборчі листівки в сс. Слобідка, Рихта, Княгинин, Ластівці, Ляшковичі, Ісаківні, Ходорівці, і в м. Іванчик, Довженського р-ну Кам’янець-Подільської обл., та в м. Дунаївці, цієї ж области.
5—6.2.46 р. вночі були масово розкинені і розклеєні противиборчі листівки в м. Тернополі. Вони появилися на всіх важливіших будинках міста, а навіть на будинку НКВД, хоч там стояла стійка. Другої ночі було знову поширено революційні листівки. Населення із захопленням читало їх і утверджувалося у своїй противиборчій поставі. Треба зазначити, що листівки зривали і нищили тільки енкаведисти, натомість червоноармійці всупереч наказам, які вони отримали, листівки читали, але їх не нищили.
6.2.46 р. в м. Яворів на Великому передмістю повстанці висадили в повітря виборче приміщення.
9.2.46 р. і наступного дня всі відділи УПА брали участь в боротьбі проти ґарнізонників, що були розташовані по селах і мали за завдання силою гнати людей до «виборів» у Верховну Раду СССР. Напр., відділ «Летуни» перевів турбувальні наскоки на гарнізони в таких селах: Станькова, Чертіж, Корчівка, Збора, Кулинка, Волохів, Лисків, Завадка, Верхня, Степанівна і Туря Велика (р-ни Долина, Калуш і Войнилів у Станіславській обл.). Під час наскоків знищено кількох енкаведистів, між іншими начальниками гарнізону в с. Лисків, та звільнено багато арештованих селян.

Зі статті Петра Федуна — ‘Полтави’:
«Починаючи від 1946 р., український визвольний революційний рух в СССР почав переходити від форм широкої повстанської боротьби до форм боротьби глибоко підпільної. Практично ця зміна тактики виявилася передовсім в такому: 1) поступово, відповідно до обстановки та до потреб в окремих районах, розформовувано відділи УПА, а їхніх учасників, командирів і бійців, включувано в рамки підпілля, до підпільної сітки; 2) весь побут підпілля, а теж його роботу, глибоко законспіровувано; 3) в протилежність до того, як це воно було в період широких дій УПА (головна мета цих дій: не дати ворогові розтягнути його владу поза обл- та районцентри), тепер на перший плян висунено політично-пропаґандивну та політично-організаторську роботу. В теперішній момент основною формою боротьби українського визвольно-революційного руху в СССР є збройне підпілля. Воно діє, зберігаючи всі вимоги якнайсуворішої конспірації».

Проте на кінець 1949 року, згідно з постановою УГВР та наказом Головної Команди УПА, і ці відділи було розформовано або демобілізовано. Також розформували штаби УПА від Тактичних відтинків до Крайових. Надалі функціював тільки Головний військовий штаб.

Бойову діяльність тепер здійснювали тільки боївки ОУН та СБ, організовуючи диверсії, засідки, саботаж і пропагандистську роботу. Бойові акції

В період від 1947 до середини 1949 р., за неповними даними, повстанці й підпільники провели в 13 областях 2745 різних акцій. Радянська влада та війська НКВД втратили вбитими, пораненими і полоненими понад 2900 осіб. Повстанці втратили вбитими, пораненими і полоненими майже 1000 осіб.

◄ *Зимовий бій. На передньому плані присів, можливо, сотенний ‘Кармелюк’. с. Завадка, 15 лютого 1946 р.*

▶ *Наказ про припинення діяльності УПА від 3 вересня 1949 р. Повстанські відділи розформовували, їхні вояки приєднувалися до збройного підпілля і продовжували боротьбу.*

За неповними даними МҐБ УРСР, станом на квітень 1952 р. в підпіллі перебувало 647 повстанців. Із них 130 діяли як повстанці-одинаки, інші — в складі 84 груп. На оперативному обліку МҐБ перебував 71 діючий провід ОУН різних рівнів.

спрямовували на послаблення впливу окупаційної адміністрації, на боротьбу з агентурою і, особливо, проти створення колгоспів.

Отож, повстанці остаточно змінили форму своєї боротьби — від широких повстанських та партизанських дій перейшли до тактики збройного підпілля. Його головним завданням було утверджувати в суспільстві самостійницькі ідеї. Тому провідне місце в структурі визвольного руху зайняли референтура пропаганди, що власне поширювала ці ідеї, та Служба безпеки, яка мала подбати про захист такої роботи. Ця зміна стратегії виявилася правильною. Адже, незважаючи на те, що репресивній системі таки вдалося розгромити збройний рух, вона була безсилою проти його ідеалів.

Важко однозначно сказати, коли підпілля припинило свою діяльність. Очевидно, переломним у цьому сенсі став 1954 рік, — тоді було захоплено останнього командира УПА Василя Кука, що виконував функції координатора для окремих груп. Проте боротьба тривала ще довго після цього — останній бій повстанці Петро Пасічний, Олег Цетнарський та Марійка Пальчак дали окупантам 12 квітня 1960 року на Підгаєччині. У цьому бою чоловіки загинули, а поранена жінка потрапила в полон. Окремі повстанці переховувалися від радянської влади ще кілька десятиліть і вийшли з підпілля щойно з відродженням державної незалежності України 1991 року.

◀ *Ілля Оберишин – 'Стецько', 'Кобзар', 'Охрім'. Світлина студентських років. Один із останніх повстанців, вийшов з підпілля 3 грудня 1991 р.*

▼ *Марія Пальчак, учасниця останнього з відомих на сьогодні боїв підпілля з окупантами.*

З інтерв'ю надрайонного провідника Збаражчини Іллі Оберишина — 'Кобзаря':

«У 1951 році друзі мої загинули. Я залишився сам, без будь-яких зв'язків. Ходив на запасні пункти зустрічей — але й там ніхто не з'являвся, і там усі загинули. І тоді я вирішив піти у глибоке підпілля. Порвав усі зв'язки з цивільними людьми, з якими був зв'язаний під час визвольної боротьби. Зберіг зв'язки лише з тими з них, кому довіряв на сто відсотків. Таких було п'ятеро. Одному з них порадив вступити до компартії. Його обрали головою колгоспу. Невдовзі він став передовим господарником області, орденоносцем, а там і членом обкому партії. Такі люди, як він, підтримували мене морально, за що я їм глибоко вдячний і сьогодні.

Сорок років я не спав у ліжку. Постійно кочував з місця на місце. В області нема такого села, де би я не ховався. Влітку в селянському одязі — на базарах Тернополя, а взимку — де доведеться, в основному на горищах в соломі. Адже до хати не можна було заходити ні до кого — там з'явилися зяті, невістки, онуки… Вважаю своїм вдалим тактичним ходом і те, що протягом 48-ми років підпілля я не підтримував жодних зв'язків з родичами, не з'являвся у своєму селі, краї. У п'ятдесятих роках чекісти почали посилено розшукувати мене. Моїх родичів часто арештовували, тягали на допити. Але вони нічого не знали про мене. Уже в сімдесятих мене шукали навіть по концтаборах, у країнах Західної Європи й Америки. Але — даремно. А я хотів на зло їм жити якнайдовше — нехай шукають… Вони нюхом чули, що я живий, і не припиняли пошуки до останніх днів КГБ. Так як лише 3 грудня 1991 року в першому випуску новин по радіо почув результати українського референдуму — зрозумів, що не їх величезна сила, а я, одинокий, змучений — переміг. Перемогли мої товариші, які віддали життя за Україну.

Прийшов до Тернопільської крайової організації Руху і представився. Там на мене подивилися як на того, що повернувся з того світу…»

◀ *Чотовий УПА Іван Манчук – 'Білогруд'.*

The invader has changed but the struggle goes on

At the beginning of 1944, the German-Soviet front was approaching territories where the UPA was carrying out its operations. From that moment, a new stage of the struggle began, and was tied to the necessity to cross the front lines with the fewest possible losses of fighters, members of the zapillia and the OUN network. It came to an end in October, 1944 when the front passed beyond the borders of Ukrainian lands. Then the UPA had the opportunity to regroup and increase the intensity of its combat operations. As the front was passing by them, insurgents tried to avoid battles with the Germans and Hungarians, who at that time no longer posed any real threat to the national liberation movement. They fought against the Red Army according to a previously defined strategy — using the power of the word, carrying out active propaganda and informational work among Red Army soldiers. The Bolsheviks assigned thousands of NKVD agents and Soviet partisans against the insurgents. In Volyn, Polissia and Galicia, the UPA and the NKVD clashed in heavy fighting, which sometimes lasted for days. It was also not always possible to avoid contact with retreating German armies. Insurgents broke through the front in battle, other times disguised as villagers or Soviet partisans, waited in kryjivkas or other places that were difficult for the enemy to access. The Bolsheviks did not expect such well-organized and large-scale resistance by the Ukrainians, thus their first actions against the UPA were completely unsuccessful. At the same time the enemy suffered significant losses at the hands of the insurgents. On April 21—25, 1944 near the village of Hurby in Volyn the largest battle in UPA history took place: about 30,000 NKVD troops tried to surround and destroy 4,000 insurgents. In addition to their huge numerical superiority, the Bolsheviks also used tanks and heavy artillery, but they were not able to finish off the UPA soldiers. After a four day battle, on the morning of April 25th, three units of UPA soldiers forced their way through the encirclement and escaped. Despite this success in battle, insurgents suffered heavy losses while crossing the front.

The next stage in the UPA's activity involves the struggle against the armies of punitive-repressive system under Soviet occupation. It lasted from the middle of 1944 until the reorganization of the UPA in July 1945. Therefore during the second half of 1944 and up to mid-1945, insurgents carried out numerous attacks on regional centers. This way, long after the return of the Soviets, insurgents managed to keep their representatives in fortified population centers, preventing the establishment of Soviet infrastructure in these regions.

The UPA fought in large numbers until the summer of 1945, when it was forced to reorganize because of heavy casualties. During this reorganization, some units were divided into smaller ones; the sick, tired, exhausted and elderly as well as those with many children were allowed to go home or absorbed into the regional OUN network. From that point, the insurgents operated under conditions of a total offensive enemy onslaught and blockade which lasted from the end of 1945 until July 1946. The most important action for the UPA at that time was the anti-election campaign. Elections to the Supreme Council of the USSR, legalizing the Soviet occupation were to take place in February 1946. In protest, the insurgents distributed thousands of leaflets and other propaganda publications. They destroyed the documentation of the election committees, Soviet propaganda materials, carried out attacks on electoral districts and liquidated Soviet activists. As a result, the Soviet system had apply tremendous effort to their election campaign. With force and threats, people were led to ballot boxes to testify to the democratic character of the communist regime.

In 1945—1946, the insurgents gradually changed active offensive methods into defensive ones and the scale of their actions also gradually decreased. Insurgent units suffered heavy losses during the blockade. Slowly, began the process of breaking down battalions and companies into smaller units and transferring them into the armed underground. After the 1946 blockade, UPA units actively operated only in the Carpathians and in Zakherzonnia. But at the end of 1949, the Ukrainian Supreme Liberation Council and the UPA Supreme Command ordered these units to disband or demobilize. Anti-Soviet actions were now carried out only by small armed groups (bojivkas) of the OUN and the Security service (Sluzhba Bezpeky) — through diversions, ambushes, acts of sabotage and propaganda. Attacks were focused on undermining the influence of the occupational administration, against Soviet agents and especially against the formation of collective farms.

Thus, the insurgents had changed the way they fought: from extensive insurgent and partisan actions to tactics of opposition by the armed underground. The main goal of the underground was to strengthen ideas of independence among the population. Therefore the propaganda section took a leading role in the national liberation movement and personally spread these ideas and the Security services guaranteed the protection of this work. Such a change in priorities in the national liberation struggle appeared to be strategically correct. Because, despite the fact that the repressive system managed to crush the armed movement, it proved to be powerless against its ideals which eventually overcame this system.

It is difficult to say when exactly the underground ceased its activity. Obviously, the year 1954 was critical in this respect. It was then the last Supreme Commander of the UPA, Vasyl Kuk was captured. However, the struggle lasted long after that — insurgents Petro Pasichny, Oleh Tsetnarsky and Marijka Palchak conducted the last known battle against the invaders on April, 12th, 1960 in Pidhajechyna. The men were killed in the battle, while the wounded woman was taken prisoner. Some insurgents hid from the Soviets for several more decades and came out from the underground only with Ukraine's declaration of independence in 1991.

Протиповстанська боротьба

Розширення антинацистського руху опору до масштабів масового збройного руху, яке сталося наприкінці 1942 року, змусило німецьку владу вдатися до нових способів боротьби з ОУН. В боротьбі проти повстанського руху в Україні нацисти використовували той самий прийом, що й на інших окупованих теренах, — широке застосування репресій не лише проти партизан, але й проти населення, що їх підтримувало.

В акціях проти УПА німці задіяли 50 танків і бронеавтомобілів, 27 літаків, 5 бронепоїздів, 10 моторизованих батальйонів з артилерією та близько 10 тисяч поліцаїв.
У серпні — вересні 1943 р. німці провели 74 великі бої з УПА, не враховуючи великої кількості дрібних сутичок. Повстанці втратили за цей час 1237 вбитими та пораненими. Втрати цивільного населення становили понад 5 тисяч загиблих. Німці мали понад 3 тисячі вбитих.

▶ *Еріх фон дем Бах-Зелевські.*

Поява перших націоналістичних повстанських відділів стала несподіванкою для німців. Тому на початках вони недооцінили потенціал загрози з боку УПА. Першими кроками у боротьбі з нею стали пропагандистські — поширення листівок із закликом про припинення боротьби, позаяк вона не має сенсу і служить ворогам українського народу. Далі цю тему було розвинено таким чином, що УПА в німецькій пропаганді стала творенням «московських жидів».

Після загибелі у травні 1943 р. у засідці керівника штурмових загонів НСДАП обергрупенфюрера СА *Віктора Лютце*, яку влаштував на Волині відділ УПА під командою «Зеленого», стало зрозуміло, що пропаганда не зарадить ситуації. Починається підготовка масштабних збройних протиповстанських акцій.

▼ *Українське населення відправляють на примусові роботи до Німеччини.*

▲ *Відправлення українського населення на примусові роботи до Німеччини.*

Першу масштабну акцію, що тривала три тижні, німці розпочали на Горохівщині у травні 1943 року. Проте вона не обмежилася одним районом, як спочатку планували окупанти. Повстанський рух охопив набагато більшу територію, а тому потрібно було більше сил і часу для проведення операцій на теренах майже всієї Волині та Полісся.

Перші підведені на початку липня 1943 р. підсумки були невтішними для німців — швидкого розгрому УПА досягти не вдалося. Тому райхсфюрер СС Гіммлер прислав в Україну «спеціаліста із антипартизанських операцій» обергрупенфюрера СС і генерала поліції Еріха фон дем Баха-Зелевскі. Нова операція тривала до кінця вересня 1943 р., її особливістю було застосування великої кількості технічних засобів та сил, виняткова жорстокість проти мирного на-

Віктор Лютце (1890—1943) — обергрупенфюрер СА, керівник штурмових відділів націонал-соціалістичної партії, особистий друг Адольфа Гітлера. Загинув на Волині під час інспектування окупованих територій у результаті засідки відділу УПА.

▲ *Гітлерівці страчують полонених українських націоналістів. Дрогобич, 1943 р.*

Витяг з листа лісо-гірничого відділу "Україна-дерево" (Шенк) від 01.04.1943 р.:
«Небезпека з боку партизанів чи банд
…2. Існує велика кількість партизанів — націоналістично настроєних українців, що також перебувають у цих лісах. Ці люди негайно вимагають вільної України і відступу німців. Ними керує відомий український провідник. Цей загін постійно поповнюється великою кількістю людей…
Кількість нападів, що здійснюються навіть серед білого дня, зростає. На зворотній дорозі Шенк змушений був затриматися біля Корця між Рівним і Житомиром, оскільки підозрювали, що шосе загрожує напад. Тут же було направлено декілька піхотних рот, а один командир роти порадив п. Шенку почекати, поки війська не займуть деякі села і не досягнуть ближнього узлісся…»

селення. Акції починалися з масштабної пропагандистської атаки, яка поєднувалася з масовими арештами української інтелігенції Волині та Полісся. Далі бомбового удару зазнавали села та лісові масиви, а після цього для очищення терену за підтримки артилерії та танків у «вражені бандитизмом» райони вирушали великі підрозділи каральних військ.

Акції німців бажаного успіху не мали, тому розлючений Гітлер восени 1943 р. відкликав фон дем Баха у Берлін, а на його місце призначив генерала Пріцмана, сподіваючись, що той виправить ситуацію. Пріцман посилив антиповстанські акції на Волині та Поліссі, але змінити ситуацію вже не міг. Головної мети — знищення УПА — досягнути так і не вдалося. Під кінець 1943 р. з наближенням фронту операції проти упівців пішли на спад, а на півдні Волині та Полісся повстанці у листопаді 1943 р. від оборонних акцій перейшли до наступальних, міцно тримаючи ініціативу у своїх руках. Окрім цього, німці тоді не могли утримувати значну частину військ у тилових районах окупаційної зони, оскільки треба було рятувати ситуацію на фронті, що стрімко відсувався на захід.

Щодо Галичини, то тут німці несподівано для себе виявили присутність повстанців дещо пізніше — влітку 1943 р., з початком акцій, спрямованих на знищення окупаційних державних господарств — «лігеншафтів». До цього часу вони вважали, що створення заго-

Bekanntmachung

zum Tode verurteilt:

Оголошення

на кару смерти:

Der SS- und Polizeiführer im Distrikt Galizien.

СС- і провідник Поліції в Дистрикті Галичина.

▲ *Оголошення німецької поліції про смертну кару учасників українського підпілля.*

нів самооборони спрямоване виключно на боротьбу з червоними партизанами, тому обмежувалися «профілактичними» заходами з виявлення та арештів оунівців.

Проте восени 1943 р. німці вже володіли достатньою інформацією про табори Української народної самооборони, де вишколювалися повстанці, і про загрозу, яку вони становлять для окупаційної влади. Ситуація з повстанцями на Волині та Поліссі підштовхувала їх до масових акцій у Галичині. Перші такі акції у серпні — вересні 1943 р., спрямовані за знищення таких таборів на Станіславівщині та Дрогобиччині, були безуспішними. Німці недооцінили силу духу та завзяття повстанців.

10 жовтня 1943 р. німці ввели у Галичині надзвичайний стан та польові суди СД. Почалися прилюдні розстріли населення, підозрюваного в членстві або допомозі ОУН. За час діяльності цих судів із 10 жовтня до кінця червня 1944 р. поліція безпеки прилюдно розстріляла 15771 мешканця Галичини.

Тоді ж у жовтні 1943 р. розпочалося скрупульозне підготування до масових акцій проти УНС на Івано-Франківщині, де були зосереджені три з чотирьох вишкільних таборів повстанців. Протиповстанські акції не досягли своєї мети — німці зазнали у боях та сутичках відчутних втрат, а на базі УНС розгорнулася група УПА «Захід», кількісний склад якої з початком 1944 р. почав стрімко зростати.

Навесні 1944 р. німці цілком втратили господарський контроль над Коломийщиною та частково — над іншими районами. Багато населених пунктів залишилися без поліційних станиць і адміністрації.

Для боротьби з повстанцями поліційних сил не вистачало, тому до неї тепер залучалися фронтовики. Але не знаючи тактики повстанців, вермахтівці зазнавали великих втрат, а досягнути результату не могли.

Останніми великими боями німців проти УПА були десятиденні бої на Долинщині 6–16 липня 1944 р. Тут у горах зосередилися п'ять сотень УПА, старшинська школа «Олені», підстаршинська школа «Беркути», структури забезпечення та вишколу (майстерні, курси, шпиталь, обози). Таке велике скупчення повстанських сил привернуло до себе увагу окупантів. Вони кинули проти повстанців три бригади та полк угорців, артилерію. Попри явну перевагу вони так і не змогли здобути перемогу. Повстанці довели свою боєздатність, і надалі залишаючись господарями ситуації.

Іншою силою, що від самого початку творення УПА розгорнула протиповстанську боротьбу, були радянські партизани. У певному контексті вони були небезпечнішими для повстанців, ніж німці, адже використовували досить подібну до повстанської тактику і мали потужну підтримку за лінією фронту. З «Великої землі» червоним партизанам постійно перекидали спеціалістів, підготовлений командний склад, озброєння і матеріально-технічне забезпечення. Втім, вони мали значні недоліки порівняно з вояками УПА — відсутність широкої підтримки серед населення, погане знання території (більшість червоних партизан були немісцевими), відсутність постійних баз.

▼◥ *Марш бійців партизанського з'єднання Сидора Ковпака в Галичині. Літо 1943 р.*

Та попри ці співвідношення переваг і недоліків, щодо українських повстанців партизани чітко виконували вказівки свого командування: де тільки можна нищити націоналістів. Тому активні бойові дії проти повстанців вони почали вести, як тільки з'явилися на українських землях; сутички з підпільниками відбувалися вже у середині 1942 р. Перші ж операції червоних партизанів проти УПА припадають на лютий — березень 1943 р. Спочатку вони мали оборонний характер, бо повстанці, активно діючи, намагалися вибити червоних із великих лісових масивів і захопити домінуючі позиції на території. Партизани хоч і відступили на північному сході за р. Случ, але на північному заході та півночі підтягнули більші сили з Білорусі, а зі сходу — великі сили з'єднань С. Ковпака та О. Федорова.

Восени 1943 р. відбулося посилення протиборства між червоними партизанами та УПА порівняно з весняно-літнім періодом. Переважно це були не відкриті тривалі бої, а часті короткочасні сутички. Боротьба була неминучою, оскільки спроби партизанів закріпитися у західних теренах перед поверненням радянської влади були смертельно небезпечними для УПА. З іншого боку, партизани мусили більше зосереджуватися на диверсійній роботі на комунікаціях німців, виконуючи завдання командування Червоної армії щодо забезпечення її наступальних операцій.

З січня 1944 р. до активної протиповстанської боротьби включилася радянська влада. Червона армія погнала німців далі на захід. У смузі фронту проти повстанців воювали війська НКВД з охорони тилу фронту. Це було першим серйозним випробовуванням для

▲ *Головним мотивом протиповстанської пропаганди було звинувачення у співпраці з німцями. Зразок радянської пропагандистської листівки 1940-х рр.*

УПА. Повстанська армія зазнала втрат, але не втратила боєздатності, а деякою мірою навіть чисельно зросла.

На зміну військам НКВД з охорони тилів фронту зі сходу прибували дивізії внутрішніх військ НКВД, які переймали естафету протиповстанської боротьби. До неї активно долучилися також відновлені органи радянської влади на місцях.

Організація протиповстанської боротьби радянською владою мала багато схожого з тактикою німців. Органи радянської влади почали з організації та проведення потужних пропагандистських кампаній, спрямованих на дискредитацію та розкол підпілля, ліквідацію його підтримки цивільним населенням. Головним звинуваченням проти повстанців була співпраця з німцями, зрада та злочини проти «радянського трудового народу». Для підкріплення своєї тези партійні пропагандисти навіть придумали абсурдне визначення — «українсько-німецькі націоналісти».

В рамках цієї інформаційної кампанії Президія Верховної Ради УРСР та Рада народних комісарів республіки неодноразово зверталися до повстанців із пропозиціями амністії (у жовтні та листопаді 1944 р. з нагоди «звільнення» України від нацистів, у травні 1945 р. після перемоги над Німеччиною та в лютому 1946 р. з нагоди виборів до Верховної Ради УРСР). Ефекту від цих звернень було мало, тому ЦК КП(б)У після них постійно вимагав від обкомів та обласних управлінь карально-репресивних органів покінчити з «бандитизмом націоналістів».

Окрім пропагандистських заходів проти УПА паралельно велися бойові дії за участю парамілітарних формувань, створених із прорадянського сільського активу, а також військ НКВД, міліції та прикордонних військ, а після закінчення війни — й регулярних військ із Прикарпатського військового округу.

Винищувальні батальйони (в народі — «стрибки», «істребки», від рос. «истребительные батальйоны») — напіввійськові (парамілітарні) формування, що створювалися у Західній Україні (починаючи із весни 1944 р.) органами радянської влади здебільшого з сільського прорадянського активу для боротьби з підпіллям. Часто до винищувальних батальйонів селян заганяли примусово, що виливалося у низьку боєздатність та дисциплінованість цих формувань. Нерідко «стрибки» контактували з повстанцями, забезпечуючи їх розвідувальними даними, харчами, патронами.
Станом на лютий 1947 р. ВБ налічували 35125 осіб із 1368 кулеметами, 5324 автоматами та 28700 гвинтівками.

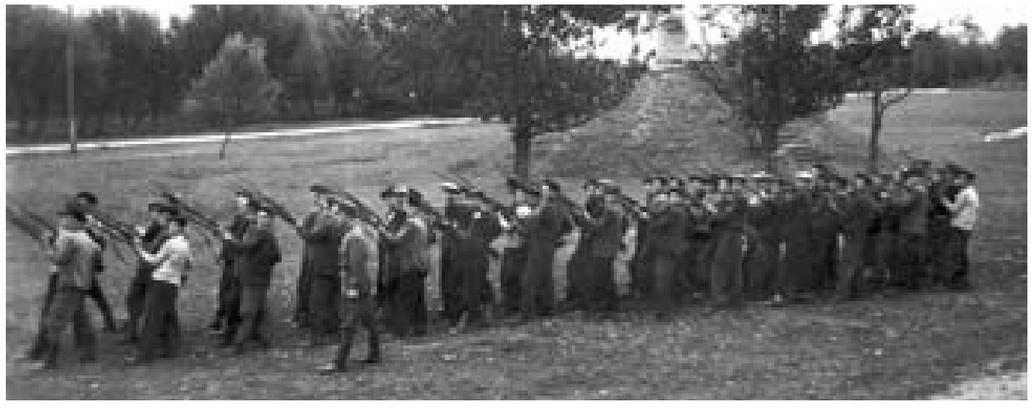

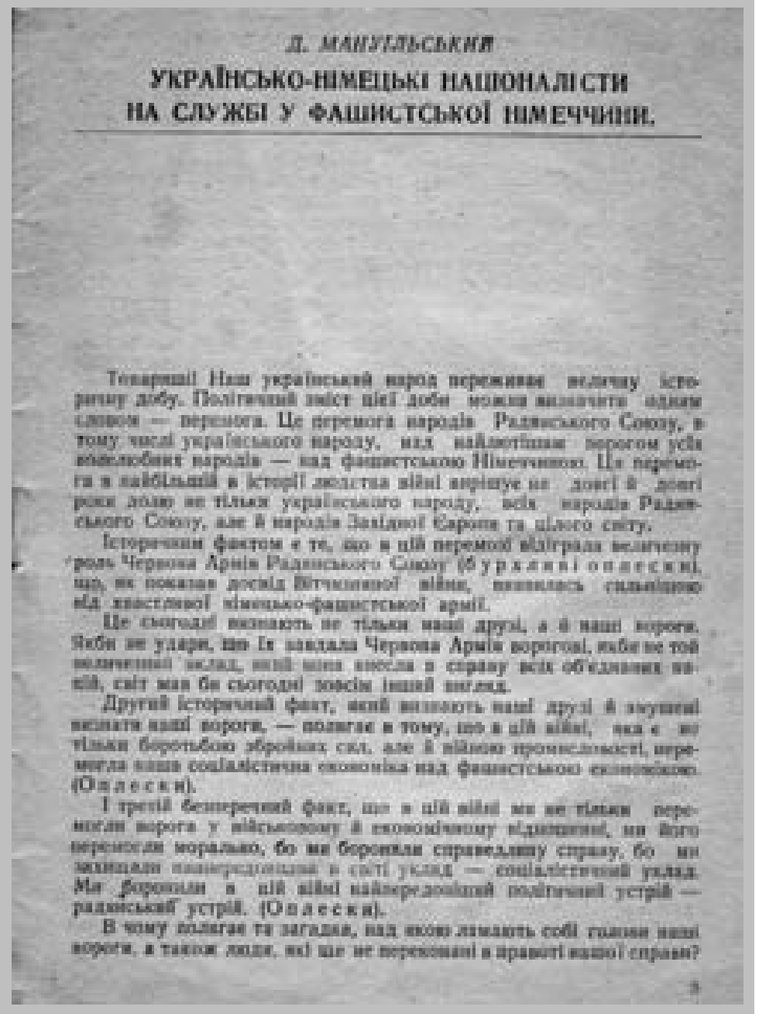

Д. МАНУЇЛЬСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ НАЦІОНАЛІСТИ НА СЛУЖБІ У ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ.

Товариші! Наш український народ переживає величну історичну добу. Політичний зміст цієї доби можна визначити одним словом — перемога. Це перемога народів Радянського Союзу, в тому числі українського народу, над найлютішим ворогом усіх миролюбних народів — над фашистською Німеччиною. Це перемога в найбільшій в історії людства війні вирішує не довгі й довгі роки долю не тільки українського народу, всіх народів Радянського Союзу, але й народів Західної Європи та цілого світу.

Історичним фактом є те, що в цій перемозі відіграла величезну роль Червона Армія Радянського Союзу (бурхливі оплески), що, як показав досвід Вітчизняної війни, виявилась сильнішою від хвастливої німецько-фашистської армії.

Це сьогодні визнають не тільки наші друзі, а й наші вороги. Якби не удари, що їх завдала Червона Армія ворогові, якби не той величезний вклад, який вона внесла в справу всіх об'єднаних націй, світ мав би сьогодні зовсім інший вигляд.

Другий історичний факт, який визнають наші друзі й змушені визнати наші вороги, — полягає в тому, що в цій війні, яка є не тільки боротьбою збройних сил, але й війною промисловості, перемогла наша соціалістична економіка над фашистською економікою. (Оплески).

І третій безперечний факт, що в цій війні ми не тільки перемогли ворога у військовому й економічному відношенні, ми його перемогли морально, бо ми боронили справедливу справу, бо ми захищали найпередовіший в світі устрій — соціалістичний устрій. Ми боронили в цій війні найпередовіший політичний устрій — радянський устрій. (Оплески).

В чому полягає та загадка, над якою ламають собі голови наші вороги, а також люди, які ще не переконані в правоті нашої справи?

◀ *Брошура Дмитра Мануїльського стала основою для радянської антиповстанської пропаганди. Саме він винайшов безглузде формулювання «українсько-німецькі націоналісти», яке десятиліттями побутувало в публіцистиці та історіографії.*

Звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР «До учасників так званих "УПА" та "УНРА"»
14 лютого 1944 р.
Наближається день остаточного розгрому гітлерівської Німеччини. Народ України разом зі всіма братніми радянськими народами нещадно винищує гітлерівські орди, що хотіли уярмити нашу батьківщину. Українці, росіяни, білоруси, грузини, казахи ідуть в лавах героїчної Червоної Армії далі й далі на захід, визволяючи всю українську землю з німецької неволі…
Український народ разом з своїм братом — великим російським народом, разом зі всіма народами Радянського Союзу являє собою нездоланну силу, яка перемагає і незабаром остаточно переможе гітлеризм.
Щоб послабити цю силу і розхитати єдність українського народу в його героїчній боротьбі з німецькими загарбниками, щоб запалити на Україні міжусобну, братоубивчу війну, німецькі загарбники почали плести хитрі тенета обману і провокації в західних областях України, намагаючись затягти в них і декого з українців, нацькувати українців на українців, українців на росіян, українців на поляків.
В цих підступних намаганнях їм допомагають їхні підлі прислужники, українсько-німецькі націоналісти…
Відчуваючи наближення неминучого розгрому і знищення гітлерівських банд-розбійників, неминучу жорстоку розплату за вчинені ними злочини, українсько-німецькі націоналісти — бандери, мельники, рубани, бульби — вирішили стати на

новий шлях обдурювання наших людей. Під гаслом боротьби за звільнення України від ворогів українського народу створюють свої озброєні загони, так звану «українську повстанську армію» і «українську народно-революційну армію», і спрямовують їхні удари не проти гітлерівських кривавих катів, що руйнують наш рідний край, знищують наших людей, а проти славної Червоної Армії, проти героїчних синів і дочок нашого народу — радянських партизанів, які нещадно громлять німецько-фашистських загарбників і жорстоко відплачують їм за кров і страждання нашого народу, за зруйнований рідний край.

Щоб і тут зірвати машкару з цих підлих гітлерівських прихвостнів, ми звертаємося до вірних синів і дочок українського народу, які потрапили до цієї, так званої «УПА» та «УНРА» тому, що хотіли боротися проти гнобителів і катів України — німецьких загарбників, схаменіться. Хіба ви не бачите, що вас обдурили ваші ватажки, гітлерівські прихвостні — бандери, мельники, рубани, бульби.

Хіба вам не відомо, що за вашою спиною ця підла зграя зрадників старанно готує разом з німцями ярмо на шию українського народу…

Ми знаємо, що на гачок оунівсько-німецької провокації попалися і чесні люди, серед яких найбільше звичайних трудящих селян. Ці люди повірили, начебто оунівські загони «УПА» чи бульбівці будуть боротися з німецькими гнобителями, і тільки тому опинилися в цих загонах. Ми знаємо, що багато є і мобілізованих в бандитські загони оунівців під загрозою знищення їх родин. Ми знаємо, що серед учасників «УПА» чи «УНРА» є багато таких, які вже й самі відчувають свою глибоку помилку, що потрапили до цієї «УПА» чи бульбівців, відчувають, що котяться до прірви, в яку їх тягнуть гітлерівці-оунівці.

Щоб допомогти тим, які збились з вірного шляху, ми звертаємось до них:

Кидайте оунівські банди! Рвіть всякі зв'язки з німецько-українськими націоналістами. Знищуйте мерзенних німецьких запроданців, провокаторів і шахраїв — оунівських верховодів. Вони тягли вас на зраду українському народові, на ганьбу і смерть — хай же вони відплатять вам своєю смертю. Помстіться гітлерівцям та їхнім прислужникам — оунівцям за горе, кров і страждання українського народу. Переходьте на бік чесних і самовідданих борців за Радянський Союз, за волю, честь і щастя нашої матері — Радянської України, на бік радянських партизанів. Разом з усім українським народом, разом з усіма радянськими народами, разом з героїчною Червоною Армією здобувайте остаточну перемогу над нашими смертельними ворогами — гітлерівцями.

Виходьте з лісів. Здавайте Червоній Армії свою зброю. Вертайтесь до рідних осель, до чесної, мирної праці на користь нашої радянської батьківщини, на користь нашого народу. Вас чекають рідні — ваші матері, дружини, діти, батьки. Замість ганебної загибелі в оунівських бандах ви вдома одержите змогу мирної праці, щасливого життя, здобудете всі права вільного радянського громадянина.

Коли ж хтось з вас, засліплений німецько-оунівськими провокаторами, наважиться на дальшу боротьбу з Червоною Армією і владою Радянської України, то народ буде поводитись з такими як з своїми запеклими і непоправними ворогами. Той, хто буде разом з гітлерівцями-оунівцями боротися проти Радянського Союзу, проти українського народу, проти органів його влади, зазнає суворого народного суду. Цього суду він не уникне, від цього суду він не сховається. Червона Армія, яка розгромила колосальну, добре озброєну німецьку армію, легко знищить мізерні, розпорошені й погано озброєні банди німецько-українських націоналістів. Не сховаються ці банди ні в степах, ні в лісах — наші партизани добре знають всі таємні стежки лісів, болот і дряговини. Весь український народ вкупі з Червоною Армією скрізь знайде і знищить своїх ворогів.

Учасники так званої «УПА» та «УНРА»!

Ваші ватажки — німецько-українські націоналісти — ведуть вас дорогою зради, ганьби і загибелі. Вони загинуть разом зі своїм хазяїном — Гітлером. Вони хочуть, щоб загинули разом з ними і ви. Вони хочуть, щоб ще більше лилася кров українського народу.

Уряд Радянської України не хоче марного пролиття ані краплини народної крові. Тому радянський уряд відкриває дорогу до життя, до мирної праці і щасливого майбутнього перед всіма учасниками так званої «УПА» та «УНРА», які порвуть всякі зв'язки з ворогами народу — гітлерівцями і оунівцями, які щиро і глибоко відчувають свою тяжку помилку, що вступили до лав цієї «УПА» чи «УНРА».

Іменем Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки ми гарантуємо всім учасникам так званої «УПА» чи «УНРА», які перейдуть на бік радянської влади, які чесно і повністю порвуть всякі зв'язки з гітлерівцями-оунівцями, які щиро і повністю зречуться всякої боротьби та ворожих виступів проти Червоної Армії і Радянської Влади, цілковите прощення їхньої тяжкої помилки, їхніх минулих провин перед Батьківщиною.

Ми закликаємо до активної підтримки великої Червоної Армії, яка веде боротьбу проти ненависного ворога нашого народу — гітлерівської Германії.

Тільки славетна Червона Армія і її помічники радянські партизани є визволителями нашого народу від фашистського ярма, тільки вони є захисниками великих прав, завойованих українським народом за допомогою і підтримкою всіх народів могутнього Радянського Союзу.

В складі великого Радянського Союзу український народ одержав свою державність, свободу і незалежність. Тільки радянська влада, більшовицька партія, великий Сталін дали можливість українському народу возз'єднати свої землі в єдиній радянській українській державі. Тому кожний українець, активно борючись за великий Радянський Союз, тим самим бореться за Радянську Україну, за український народ.

Ми закликаємо всіх чесних українців вступити до лав Червоної Армії — армії визволительниці і всіляко допомагати їй в її великій визвольній боротьбі.

Ми закликаємо всіх чесних українців на звільнених від німецької окупації землях мобілізувати всі сили на відбудову нашого радянського народного господарства, на скорішу ліквідацію всіх наслідків німецької окупації.

Слава доблесній Червоній Армії!

Слава великому другу українського народу — маршалу Радянського Союзу товаришу Сталіну!

Смерть німецьким окупантам!

Голова президії Верховної Ради Української РСР М. Гречуха

Голова Ради народних комісарів Української РСР М. Хрущов

▲ *Начальник Управління 2-Н МҐБ УРСР Іван Шорубалка, один з головних керівників боротьби з українськими націоналістами в Західній Україні.*

Участь великої кількості радянський військ із самого початку зумовила жорстокий та запеклий характер боротьби. Весь радянський період протистояння УПА та збройному підпіллю ОУН перетворився на «пробу сил» і постійне вишукування нової тактики та засобів обома сторонами.

Не зумівши знищити УПА відразу, за допомогою першої великої чекістсько-військової операції (у ній брали участь дві стрілецькі дивізії, танкова бригада, дві бригади військ НКВД, два прикордонні полки, червоні партизани), що проводилася на Волині у квітні — травні 1944 р., радянські каральнорепресивні органи змушені були взяти тимчасову перерву. Меншими силами війська продовжували вести бої із повстанцями, але наступну велику операцію розпочали щойно в листопаді 1944 р. Перший досвід масових зіткнень з УПА змусив енкаведистів шукати більш дієвих засобів боротьби, чітко планувати операції, вдаватися до вишуканих тактичних методів з урахуванням власних сил, засобів та ін. Для остаточної ліквідації УПА вирішено використати зимовий період 1944—1945 рр., коли

▼ *Виїзд бійців внутрішніх військ МДБ в с. Жовтанці на «прояв» підпільників ОУН. Львівщина, 1950 р.*

▶ *Співробітники УМВД в Тернопільській області.*

союзником радянських сил ставав сніг і холод, що суттєво обмежував можливості та дії повстанців.

ЦК КП(б)У вимагав покінчити з повстанцями до 15 березня 1945 р., для чого тільки в Галичину було перекинуто 15 окремих бригад НКВД, а загальна чисельність внутрішніх військ НКВД у жовтні 1944 р. сягнула 26 304 вояки. Ці війська систематично завдавали ударів по всьому терену дій УПА, по місцях скупчення її значних сил чи зосередження повстанських баз. Під кінець терміну проведення операцій стало зрозуміло, що повстанці хоч і зазнали відчутних втрат, але залишаються цілком боєздатними і навіть більше активізують бойову діяльність.

Станом на червень 1945 р. в західних областях УРСР діяло 156 спецгруп у кількості 1783 особи.

До нових операцій у весняно-літній період 1945 р. примусово залучалися також фронтовики, що поверталися з Європи. Вони здебільшого не хотіли воювати проти повстанців, бо вважали участь по суті у каральних операціях принизливою для себе. Тому фронтові частини, які крім усього іншого ще й потрапляли під вплив пропаганди підпілля, швидко виводилися із Західної України.

Крім масових збройних акцій проти УПА, дедалі частіше використовувалася агентурна мережа, творення якої стало одним із головних завдань для НКВД. Для закріплення своєї влади і недопущення повстанських впливів створювалися *винищувальні батальйони*,

▶ *Співробітники радянських каральних органів. У центрі сидить генерал-лейтенант Тимофій Строкач (1903 – 1963), організатор активної протиповстанської боротьби. У 1942 – 1945 рр. начальник Українського штабу партизанського руху, в 1946 – 1956 рр. міністр внутрішніх справ УРСР.*

◀ *Старший лейтенант НКВД М. С. Краснослободцев під час антиповстанської акції в Карпатах.*

перейменовані 1 липня 1948 р. у групи охорони громадського порядку.

Вже на першому етапі протиповстанської боротьби почали використовувати агентурно-бойові (легендовані) групи, які згодом були визнані одним із найкращих засобів. Перші АБГ з'явилися влітку 1944 р. Частіше всього вони маскувалися під боївки СБ. Але вже в липні 1945 р. керівництво НКВД, з огляду на ефективність діяльності спецбоївок, приступає до створення «бойових груп особливого призначення». Ці групи мали проникати та діяти у середовищі підпілля, нищити командирів УПА та провідників ОУН, компрометувати їх перед населенням, морально розкладати відділи УПА.

Восени 1945 р. карально-репресивні органи змінили тактику

Прокуратура СРСР Цілком таємно
Військовий прокурор
Військ МВС Українського округу 15 лютого 1949 р.
СЕКРЕТАРЕВІ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КП(Б) УКРАЇНИ
товаришеві Н. С. ХРУЩОВУ
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА
про факти грубого порушення радянської законності
у діяльності т .з. спецгруп МГБ

Міністерством Держбезпеки Української РСР і його Управліннями в Західних областях України, в цілях виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля, широко застосовуються т. зв. спецгрупи, що діють під виглядом бандитів «УПА».
Цей вельми гострий метод оперативної роботи, якби він застосовувався розумно, по-справжньому конспіративно і чекістськи підготовленими людьми, поза сумнівом, сприяв би швидшому викоріненню залишків бандитського підпілля.
Проте, як показують факти, грубо-провокаційна і не розумна робота ряду спецгруп і що допускаються їх учасниками свавілля і насильства над місцевим населенням, не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, але навпаки, ускладнює її, підривають авторитет радянської законності і безперечно наносять шкоду справі соціалістичного будівництва в Західних областях України.
Наприклад:
1. У березні 1948 року спецгрупа, очолювана агентом МГБ 'Крилатим', двічі відвідувала будинок жителя с. Гріцки Дубровицького р-ну, Рівненській області — ПАЛАМАРЧУКА Гордія Сергійовича, 62 років, і, видаючи себе за бандитів «УПА», жорстоко

катувала ПАЛАМАРЧУКА Р. С. і його дочок ПАЛАМАРЧУК А. Р. і ПАЛАМАРЧУК З. Р., обвинувачення їх в тому, що, нібито, вони «видавали органам ГБ українських людей».
'Крилатий' і учасники його групи піддали тортурам ПАЛАМАЧУК А. Р. і ПАЛАМАРЧУК З. Р., підвішували, вливали їм в ніс воду і, тяжко б'ючи, примусили ПАЛАМАРЧУК З. Р. і ПАЛАМАРЧУК А. Р. дати свідчення, що вони з органами МГБ зв'язані не були, а навпаки, були пов'язані з учасниками українського націоналістичного підпілля.
Учасники спецбоївки попередили членів сім'ї ПАЛАМАРЧУКА про те, що якщо вони посміють заявити органам Радянської влади про відвідини їх будинку бандитами, то над ними чинитимуть розправу.
На підставі отриманих таким провокаційним шляхом матеріалів, 18 липня 1948 року Дубровицьким РО МГБ ПАЛАМАРЧУК З. Р. і ПАЛАМАРЧУК А. Р. були арештовані, причому, як заявили заарештовані, співробітники райвідділу МГБ, під час допитів, їх також били, заставляли тривалий час стояти на ногах і вимагали, щоб вони дали свідчення про зв'язок з бандитами.
У результаті втручання Військової Прокуратури провокаційний характер звинувачення ПАЛАМАРЧУК З. Р. і ПАЛАМАРЧУК А. Р. був встановлений і ухвалою УМГБ від 24 вересня 1948 р. справа по звинуваченню вказаних осіб була припинена…
4. У ніч на 23 липня 1948 р. цією ж спецгрупою із с. Підвисоцьке була відведена в ліс гр-ка РЕПНІЦЬКА Ніна Яківна, 1931 р. народж.
У лісі РЕПНІЦЬКАЯ була піддана тортурам.
Допитуючи РЕПНІЦЬКУ, учасники спецгрупи, тяжко її били, підвішували вверх ногами, вводили в статевий орган палицю, а потім по черзі згвалтували. У безпорадному стані РЕПНІЦЬКА була кинута в лісі, де її знайшов чоловік і доставив в лікарню, де РЕПНІЦЬКА знаходилася тривалий час на лікуванні.
З приведених вище прикладів видно, що дії т. з. спецгруп МГБ носять яскраво виражений бандитський, антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями. Не маючи в своєму розпорядженні достатніх матеріалів, т. з. спецгрупи МГБ діють наосліп, внаслідок чого жертвою їх свавілля часто є особи, непричетні до українсько-бандитського націоналістичного підпілля.
Разом з цим слід вказати, що цей метод роботи органів МГБ добре відомий оунівському підпіллю, котре про нього попереджало і попереджає своїх учасників. Зокрема, про це свідчить факт виявлення в убитого бандита 'Гонти' повного звіту про провокаційні дії спецгрупи МГБ відносно гр-на КОТЛОВСЬКОГО…
Подібні факти з діяльності спецгруп МГБ, нажаль, далеко не поодинокі, як показує слідча практика, якщо в окремих випадках спецгрупам, шляхом насильства і залякування все

▶ *Легендована група УПА з офіцером МГБ.*

◥◥ *Співробітники підрозділів з боротьби із бандитизмом УМВД західноукраїнських областей у Львові.*

ж таки вдається отримати «щирі свідчення» від окремих осіб про зв'язок їх з бандитським підпіллям, то добросовісне і проведене відповідно до вимог закону розслідування, неминуче розкриває провокаційну природу цих «щиросердних свідчень», звільнення з в'язниці заарештованих по матеріалах спецгруп дискредитує радянську законність органів МГБ і [допускають] можливість використання українськими націоналістами кожного такого випадку у ворожих, антирадянських цілях.
Виступаючи в ролі бандитів «УПА», учасники спецбоївок МГБ займаються антирадянською пропагандою і агітацією…
Адже мають місце факти, коли, в результаті безпечності і притуплення пильності з боку окремих працівників МГБ, навіть агентура МГБ виходила з під контролю органів державної безпеки і займалася антирадянською діяльністю…
Учасники спецбоївок МГБ здійснюють пограбування місцевих громадян. По повідомленню Козинського райпрокурора Рівненської області, в липні 1948 року на території району ними були пограбовані громадяни ШВЕЙДА Йосип, ГРАБОВСЬКИЙ Іван та інші. Подібні факти мали місце і в інших областях і районах.
Ці грабунки, як і інші порушення радянської законності виправдовуються так само оперативними міркуваннями і не тільки рядовими працівниками МГБ, але і самим Міністерством тов. САВЧЕНКО, який в бесіді зі мною заявив: «Не можна боївки посилати в ліс з консервами. Їх відразу ж розшифрують».
Таким чином, наслідки подібних ексцесів явно недооцінюються.
Насильства і грабунки, навіть сам факт появи в населеному пункті спецбоївок, що діють під виглядом банди, як і будь-який бандитський прояв, діє на жителів страхітливо і поза сумнівом заважає справі соціалістичного будівництва у Західних областях УРСР, створює у певної частини населення помилкову думку про те, що бандитське підпілля ще сильне, що його слід боятися і т. п...
28 вересня 1948 року до Кам'янець-Подільського міськвідділу МГБ колгоспники с. Завалье по телефону повідомили, що в селі з'явилася озброєна банда, у складі 12 чо-

ловік, яка підійшла до кооперативу і колгоспної комори, перевірила замки, а потім пройшла в напрямі с. Слободка-Ріхтецька.
Фактично це була не оунівська банда, а спецбоївка Тернопільського Обласного Управління МГБ. Характерний [факт], що цю спецбоївку прийняли за банду не тільки колгоспники, але і працівники Кам'янець-Подільського міськвідділу МГБ, звідки для ліквідації «банди» на вантажній автомашині була направлена група співробітників і офіцерів Кам'янець-Подільського військового училища МВС.
Ця «операція» закінчилася тим, що, в результаті аварії автомашини, були убиті офіцери — ст. лейтенант ХАРЧЕНКО І. П. і лейтенант КІРПАЧЄВ В. М., а 16 офіцерів і шофер — солдат КОНДРАЦЬКИЙ отримали тілесні ушкодження.
Приклади з діяльності спецгруп, злочинні результати, можна було б продовжити, але матеріали, які має в своєму розпорядженні Військова Прокуратура, звичайно, не вичерпують всіх випадків порушення радянської законності, що допускаються спецгрупами. Факти, про які я Вам доповідаю, були розкриті в процесі розслідування конкретних слідчих справ, проте не кожен випадок порушення радянської законності знаходить своє віддзеркалення в слідчих справах і розслідується. Мені здається, що більшість фактів саме не розслідуються…
Тому як комуніст, для якого партійні рішення є непорушним законом життя, я рахую своїм обов'язком доповісти Вам про приведені вище факти.
ВІЙСЬКОВИЙ ПРОКУРОР ВІЙСЬК МВС
УКРАЇНСЬКОГО ОКРУГУ
ПОЛКОВНИК ЮСТИЦІЇ (КОШАРСЬКИЙ)

▲ *Микита Хрущов (1894 – 1971). У 1938 – 1949 рр. – перший секретар ЦК КП(б)У, в 1944 – 1947 рр. – Голова Народного Комісаріату УРСР. 1956 р. став відомим як борець проти сталінізму, однак у 1940-х рр. саме він утверджував сталінізм в Україні, зокрема керував антиповстанською боротьбою.*

антиповстанської боротьби. Операції тепер не велися навмання без попередньої оперативно-розвідувальної роботи. Відмовилися також від практики оточення та «прочісування» великих лісових масивів включно з прилеглими селами. Для ведення розвідки створено нечисленні, але добре підготовлені розвідувально-пошукові групи, до складу яких входили інструктори з собаками, а як техзасоби для ведення пошуку їм видавалися щупи, кирко-мотики, лопати, протигази та сигнальні пістолети.

У жовтні — листопаді 1945 р. проведено реорганізацію військ НКВД, кинутих проти УПА. Їх зведено у чотири дивізії (у кожній по чотири полки) та окремий мотострілецький полк. Зі сходу додатково перекинуто ще дві дивізії, кавалерійський полк та вісім бронепотягів.

Все це було підготовкою до проведення величезної військової операції, яка в історію УПА увійшла під назвою Великої блокади, що розпочалася в листопаді 1945 р. та тривала всю першу половину 1946 р. За підрахунками підпілля, у цій операції брало участь 585 тис. ворожого війська. Відбувалася блокада у три етапи. Перший розпочався у січні 1946 р., коли зосереджені для операції війська були розквартировані майже одночасно у всіх населених пунктах Західної України гарнізонами по 25–100 бійців. Під контроль узято всі шляхи та мости, активно діяли розвідувально-пошукові групи, а по селах та окраїнах лісів вешталася агентура, розшукуючи і виявляючи повстанців та їхніх помічників. Ці гарнізони мали забезпечити проведення виборів до Верховної Ради УРСР, що відбувалися 10 лютого 1946 р., та протидіяти антивиборчим акціям УПА. Після проведення виборів гарнізони залишилися у селах та розпочали другий етап операції, суть якого полягала у плановому пошуку, ліквідації, захопленні та переслідуванні як проводів ОУН різного рівня, так і відділів УПА та різних боївок.

Третій етап блокади розпочався у квітні 1946 р. та тривав до завершальної фази операції накрикінці червня. За цей час війська НКВД провели ротацію своїх гарнізонів, завдали відчутного удару по відділах УПА та структурах підпілля, перетворивши Західну Україну у величезний військовий табір.

Через значні втрати, неможливість проводити масштабну наступальну боротьбу командування УПА розпочало процес часткової демобілізації та розформування відділів і переведення їх у збройне підпілля. Повстанці зосередилися на веденні

▶ *Група повстанців. Серед них другий справа – агент МҐБ Роман Тучак – 'Кіров', у підпіллі займав посаду окружного провідника СБ, що дало йому змогу знищити багато повстанців.*

◥◥ *Група чекістів після чергової операції. Другий зліва – лейтенант А. Н. Діченко. Осінь 1952 р.*

▶▶ *Група співробітників Солотвинського райвідділу МДБ Станіславської області після завершення чергової операції з розшуку члена Крайового проводу ОУН Миколи Твердохліба – 'Грома'. Квітень 1951 р.*

▶ *Нарада співробітників МДБ на місцевості. Івано-Франківська область, початок 1950-х рр.*

▼ *Група офіцерів УМВД західних областей України після вручення їм державних нагород у Кремлі. 1948 р.*

За період так званої «Великої блокади», за жовтень 1945 - січень 1946 р., було здійснено 4093 чекістські операції. В останній, третій, період блокади (квітень - червень 1946 р.) проведено 3091 бойову операцію.
У 1500 боях повстанці втратили 5 тис. вояків, а війська НКВД — 15 тис.

пропагандистської роботи та діяльності проти адміністрації ворога і підрозділів методами дій мобільних боївок (5-20 повстанців), посилили конспірацію. Це вимагало також зміни тактики антиповстанської боротьби: з населених пунктів виведено гарнізони, залишено тільки винищувальні батальйони на чолі з оперативним працівником, посилено діяльність агентурно-бойових груп та розвідувально-пошукових груп, збільшено їхню кількість, посилено агентурну діяльність. У практику широко вводиться застосування оперативної техніки — «літерних заходів». Для боротьби з підпіллям НКВД отримало сигналізаційні апарати «Тривога» та «Метео», за допомоги яких агентура своєчасно повідомляла гарнізон НКВД про появу повстанців, а той мав можливість швидко та своєчасно реагувати. Також широко практикувалося застосування хімічних засобів, які розроблялися спеціально для боротьби з підпіллям. Спецпрепарат снодійно-паралітичної дії «Нептун-47» підкидався агентурою до їжі, що давало можливість захоплювати провідників та референтів без спротиву. Газ «Нептун 7/93» запускався у бункери, а на початку 50-х рр. на озброєння надійшов спецзасіб «Тайфун», що закачувався у криївки балонами і мав миттєву снодійну дію. Агентурі постачалося також взуття з умонтова-

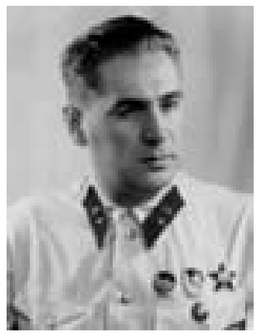

Павло Судоплатов (1907—1996), генерал-лейтенант. В 1939—1941 рр. — заступник начальника відділу Головного управління державної безпеки НКВД СРСР, у 1941 р. — заступник керівника 1-го Головного управління НКВД СРСР. 5 липня 1941 р. очолив особливу групу при НКВД, що проводила диверсійну та терористичну діяльність, контролювала партизанський рух. З 22 травня 1945 р. призначений керівником розвідувально-диверсійного відділу «Ф». У 1951—1952 рр. — керівник Бюро № 1 МҐБ СРСР. 1953 р. призначений заступником керівника 2-го (зовнішня розвідка) Головного управління МВД. За особистим наказом Л. Берії Судоплатов створив у МВД 9-й відділ, що займався проведенням індивідуального терору та диверсій проти антирадянських елементів. Відомий завдяки вбивству 23 травня 1938 р. провідника ОУН Є. Коновальця. Брав участь в антиповстанській боротьбі, зокрема в операції проти Романа Шухевича 5 березня 1950 р.

◀ *Чекістсько-військова група Дрогобицького райвідділу МДБ перед виходом на операцію з розшуку Дублянського районного проводу ОУН. 1949 р.*

Донесення полковника НКВД Захарченка начальнику внутрішніх військ НКВД Українського округу генерал-майору Марченкові від 31 серпня 1944 р.:
Доношу, 18.00 30.8.44 р. від представника Олеського РО НКВС і донесення командира 3-го ескадрону отримав інформацію, що бандгрупа чисельністю до 70 ос. 30.8.44 р. напала на Колтув (2060) вирізала населення, обеззброїла винищувальний підрозділ Золочівського РО НКВС, і о 16.00 30.8.44 р. банда рухалася на Соснів (2050); о 16.00 3-й ескадрон виступив назустріч банді в Сасув…
О 23.45 30.8.44 р. майор Спірідонов після уточнення ситуації доповів: винищ. підрозділ Золочівського РО НКВС до 70 ос. під командуванням начальника штабу цього підрозділу тов. Янува 30.8.44 р. на світанку провів напад на Колтув під виглядом бандгрупи з метою виявлення в цьому поселенні банди, як буде реагувати населення і виявити прихильників банди з місцевого населення.
Для цієї мети винищ. підрозділ забрав голову і секретаря сіл. Ради, розброїв міліцію і влаштував стрілянину. Під час цього мешканці Колтув порозбігались по інших селах і донесли в РО НКВС м. Олесько.
Коли вр. Командир 3-го ескадрону лейтенант Пікман вимагав пояснень, чому вони це роблять, нач. штабу цього підрозділу т. Янув повідомив, що він «виконує завдання уряду».

◀ *Псевдоповстанський підрозділ з керівниками Демидівського райвідділу НКВД. Рівненщина, 1945 р.*

Зі спогадів ветерана МҐБ Георгія Саннікова:
«Три автомашини — дві армійські полуторки і ГАЗ-69 на максимальній швидкості рухалися по звивистій дорозі, залишаючи за собою шлейф пилюки. Позаду залишилися дванадцять кілометрів шляху від райвідділу МВД до узлісся лісового масиву. І ось воно, село і трохи вправо — остання, ніби на окраїні, самотня хатина. Дорога підходить прямо до неї. За хатиною вишневий з грушами і парою яблунь садок, за садом — картопляне поле, а там пішли хатини сусідів. З другого боку, метрів за триста, невеликий березовий гай, а за ним — ліс. У кузовах вантажних автомашин весь склад райвідділу, міліціонери, всього до сорока осіб. На дахах кабін вантажівок ручні кулемети, готові відкрити вогонь. Одна з машин різко повертає праворуч, щоб відсікти відхід Богуна до лісу, їде по скошеному полю. Вибоїни страшні, стріляти в такому положенні безглуздо. Головне — швидко, не приховуючись, якомога ближче наблизитися до хатини. Останні сто — сто п'ятдесят метрів. Друга машина по стерні зовсім близько під'їхала з другого боку хатини, з котрої вискакують троє. Вони першими відкривають вогонь з автоматів. Машина різко гальмує. Запрацював ручний кулемет, затріщали у відповідь автоматні черги міліціонерів і оперативників, які зіскочили з двох автомашин. Один з оунівців падає. Двоє зникають з поля зору. Інтенсивний вогонь з декількох десятків стволів безперервно ведеться по хаті і господарських спорудах. Гучно і різко б'ють гвинтівки міліціонерів. Крізь стрілянину чутний божевільний виск, напевно, пораненої свині. Оунівців не видно. По команді замовкла стрілянина. Хтось з офіцерів кричить: "Ви оточені! Здавайтесь!" У відповідь автоматні черги через солом'яний дах з хатини. Як з'ясувалося після завершення акції, оунівці пробралися на горище, проникнувши в хатину через свинарник. Знову команда "Вогонь!" Усі ведуть хаотичну стрілянину по солом'яному даху. Гучно стріляють два ручні кулемети. Від потоку куль частина даху розвернута. Раптово лунає глухий вибух. Оголюється кут даху. "Це граната", — кричить хтось з офіцерів. Стрілянина припиняється. Декілька добровольців перебіжками наближаються до будинку. Свиня не припиняє дико вищати. Один із тих, що підбігли до хатини, зникає в отворі дверей, другий застрибує за ним. Відразу ж чується довга глуха автоматна черга. Виск тварини припиняється. Проходить декілька хвилин. У дверях показуються сміливці. Група бігом прямує до хатини. У дворі лежить один з оунівців. Він весь посічений кулями. Мертвий. На горищі

ним пристроєм, що виділяв газ «Нептун 22», яке мало передаватися підпільникам. За запахом цього газу, невідчутного для людини, легше брали слід пошукові собаки.

Саме в цей час широкого застосування набули агентурно-бойові групи, які мали за мету знищувати підпілля та компрометувати його в очах місцевого населення. Більш того, НКВД вдавалося до створення не тільки легендованих боївок, а й цілих псевдопроводів — аж до окружного рівня.

Пропагандистський тиск, військово-чекістські операції весь час супроводжувалися жорсткими репресивними заходами проти населення, насильством і знущаннями. Переважна більшість населення Західної України, по суті, була оголошена владою поза законом, за винятком тих, хто цю владу підтримував. Населення поділялося на кілька категорій, які підпадали під фізичне знищення, репресії та депортації. Це «бандити» — активні учасники визвольного руху, що боролися зі зброєю в руках, «бандсім'ї» — родини повстанців та підпільників, «бандсприяючий елемент» — помічники підпілля з населення та підозрювані у зв'язках з ОУН, «куркулі» — селяни, що не брали активної участі у визвольному русі, але чинили спротив організації колгоспів, «інші політичні злочинці» — представники старих партій, свідки Єгови, баптисти та ін.

◄▲ *Українські повстанці, які загинули в результаті проведених радянськими каральними органами акцій.*

◄◄ *Розвідувально-пошукова група в Івано-Франківській обл. Такі групи в західних областях України розшукували повстанців. Початок 1950-х рр.*

ще двоє. Один з них Богун. У нього на тілі безліч кульових ран. Напевне, частина з них отримана після смерті. Вмираючи, Богун підірвав себе гранатою, підклавши її під голову. Другий — Назар. У дворі — Стодола. Трупи вантажать на кузов машини, загорнувши в плащ-намети, знайдені в хатині. Частина людей залишається в селі для затримання господарів хатини, в якій ховалися оунівці, допиту мешканців, ретельного обшуку всіх споруд. У тілі свині, що все ще видає, але вже слабкі, звуки декілька вогнепальних відмітин, її ноги перебиті. Хтось з міліціонерів, напевно, сам у минулому селянин, що знає ціну всьому цьому, заколює її взятим у когось ножем, спускає кров і починає білувати. Не пропадати ж добру. Один з офіцерів говорить, щоб м'ясо залишили господарям. "Але ж господарів-то заберуть, якщо знайдуть", — говорить один з міліціонерів. "М'ясо віддайте сусідам під розписку", — пояснює офіцер.

Трупи убитих стягують з горища і кладуть поряд з тим, хто на початку бою не встиг сховатися в хатині. Вони лежать, наливаючись восковою жовтизною. Тіла скривавлені, кров скрізь на одязі. У кожному, напевно, по десятку куль. Голова Богуна розвернута вибухом гранати. Один з міліціонерів приносить з горища частину відірваної вибухом щелепи. Одного ока і частини скроневої кістки і черепа у Богуна немає. Ніхто з оперскладу не хоче займатися туалетом трупів, тобто надати їм більш-менш прийнятного вигляду. Для цього необхідно обмити забруднених кров'ю убитих, вставити в очниці шматочки сірників, щоб зробити їхні обличчя більш упізнаваними. Один з оперпративників, відчувається упевнена і досвідчена рука, вправно проробляє це з убитими Назаром і Стодолою. З Богуном ніхто возитися не хоче. Вирячений від вибуху гранати голові Богуна можна надати нормальний вигляд тільки з допомогою судово-медичного експерта або лікаря-хірурга. Такий фахівець повинен бути в обласному центрі або в місцевій районній лікарні з числа хірургів. Якщо такий взагалі є. Проте треба щось зробити, оскільки необхідно провести упізнання убитих місцевими жителями і скласти протокол упізнання, який буде долучений до справи на цих трьох оунівців-підпільників. Відтепер ці справи будуть припинені.

Нарешті один з міліціонерів добровільно зголошується зібрати і скласти воєдино залишки обличчя черепа Богуна. Він це робить під керівництвом того самого оперативника, який проводив туалет перших двох трупів. Обличчя стає впізнаваним. Тим часом у двір вводять господарів, котрі невідомо як утекли з хатини. Немолоді господар і господиня. На їхніх лицях покірність і байдужість до свого майбутнього. Переховуючи вбитих у їхньому будинку "хлопців з лісу", вони знали, на що йшли. Страху на їх лицях не видно. Вуйко кидає погляди на розвернутий дах, дивиться на розбиті кулями вікна і двері. Районний оперпративник знає цих людей. Старша дочка заміжня, живе в райцентрі. Син — в армії. Старший син загинув 1949 року в бою з військами МҐБ. З відома господарів м'ясо обробленої свині віддають під розписку сусідам. Декількох жителів села проводять перед убитими. Вони перелякано дивляться на них і тут же відвертаються. Ніхто з них не впізнає убитих. Це зрозуміло, оскільки убиті родом з сусіднього села, частина жителів якого буде завтра доставлена в райвідділ для упізнання. Господарів хатини відвезли. Після короткого допиту тут же, у дворі, жителів села, переважно сусідів, міліціонери вантажать у машину загорнуті в плащ-намети тіла убитих. Машини рушають у зворотній бік. Усі мовчать. Потім починають тихо розмовляти, майже пошепки, неначе в чомусь винні. Деякі обговорюють деталі бою. Помітно, що героями себе не відчувають. Сорок проти трьох. Але ж усі ризикували життям. Всі були під кулями. Зазвичай такий денний бій закінчувався не тільки знищенням оунівців, але і втратами нападників. Учасники операції поспішають у райвідділ. Трупи треба буде сфотографувати. Такий порядок. Завтра багато роботи — допит господарів хатини, свідків, упізнання вбитих, негласне поховання, здача трофейної зброї, рішення долі приховувачів. Напевне, їм не дадуть терміну і не зашлють до Сибіру: син в армії».

НАКАЗ

МІНІСТРА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР

Про невтягнення до кримінальної відповідальності учасників решток розгромлених українських націоналістичних банд в західних областях Української РСР, що добров до з'явилися до органів радянської влади з повинною

№ 312 30 грудня 1949 р. м. Київ

Міністр Державної Безпеки Української РСР
Генерал-лейтенант М. КОВАЛЬЧУК.

◄ *Повстанська листівка-відповідь на амністію 1949 р.*

Загалом, упродовж 1944—1953 рр. радянські каральні органи знищили 153 тис. і заарештували 134 тис. учасників та прихильників українського підпілля. Водночас, тоталітарна система вдавалася до рішучих кроків стосовно родин, членами яких були учасники та прихильники ОУН і УПА. У 1944—1953 рр. із західних областей УРСР до Сибіру й на Північ СРСР примусово було виселено 66 тис. сімей, а це майже 204 тис. осіб.

◄ *Група підполковника МҐБ Віталія Захарова (сидить посередині), яка під виглядом повстанців займалася терором на Прикарпатті.*

◄◄ *Наказ міністра державної безпеки М. Ковальчука від 30 грудня 1949 р. про амністію учасників підпілля, які добровільно здалися радянським органам.*

▲ *Акція "Вісла". Підрозділ 2 Бригади КБВ під час відпочинку в ході операції проти сотні Василя Шишканинця — 'Біра'. Білі пов'язки на головних уборах — для швидкої ідентифікації своїх вояків. Травень 1947 р.*

Внаслідок щорічних акцій з виселення та найбільшої депортаційної операції «Захід», проведеної 21 жовтня 1947 р., за час активної діяльності ОУН та УПА (1944—1953 рр.) виселено 66 тис. сімей, тобто 203662 особи. Загалом радянською владою за 10 післявоєнних років за участь у повстанському русі чи співпрацю з ним було піддано репресивним заходам (вбито, арештовано й ув'язнено, довічно вислано) близько 500 тис. осіб.

У 1944—1947 рр. до антиповстанської боротьби долучилися підконтрольні СРСР уряди Польщі та Чехословаччини. Найактивніше розгорнула боротьбу проти повстанців комуністична Польща, прагнучи ліквідувати їх на українських етнічних землях Закерзоння, що перейшло за радянсько-польськими договорами 1944—1945 рр. до

▶ *Польські вояки біля моста, висадженого у повітря сотнею Степана Стебельського – 'Хріна'. Команча, 1946 р.*

складу Польщі. Тут боротьба суттєво відрізнялася від боротьби на території УРСР. Повстанці захищали населення від виселення, яке мало відбутися відповідно до договору про новий кордон, таким чином захищаючи власну соціальну базу.

З кінця 1944 р. проти повстанців вели бойові дії сили Війська польського. Не знаючи повстанської тактики, вони не мали жодного успіху. Влітку 1945 р. з СРСР на допомогу полякам перекидалися інструктори-спеціалісти НКВД, які володіли чималим досвідом антиповстанської боротьби.

У серпні 1945 р. представник уряду УРСР М. Підгорний вимагав від польської сторони, щоб вона посприяла швидшому переселенню українців, бо, мовляв, вони охоче б виїхали до УРСР, але їм не дозволяє це зробити УПА.

У вересні 1945 р. польська влада розпочала депортаційні акції, до яких долучалися як регулярне військо, так і Громадська міліція, Управління внутрішньої безпеки, прикордонники. 1946 р. збігав термін угоди щодо обміну населенням, тому темпи депортацій зростали. Це змусило поляків створити у квітні 1946 р. оперативну групу «Ряшів» для надання «допомоги» переселенським комісіям. Від 15 жовтня 1944 р. до 2 серпня 1946 р. було переселено близько 482 тис. українців, а поляки отримали тактичну та оперативну перевагу над повстанцями, але придушити опору ще не могли.

Остаточним ударом по повстанському рухові мала стати цілковита депортація українців з етнічних територій у західні регіони Польщі. Такі заходи позбавили б повстанців підтримки та пришвидшили ліквідацію підпілля. Операція, яка отримала назву «Вісла» і була покликана реалізувати це завдання, була запланована на весну 1947 р. з урахуванням досвіду діяльності оперативної групи «Ряшів».

27 березня 1947 р. розробник плану генерал С. Моссор представив його на затвердження членам Політичного бюро ЦК ПРП та керівникам силових відомств. За збігом обставин наступного дня у влаштованій сотнями Степана Стебельського — 'Хріна' та 'Стаха' засідці загинув віце-міністр оборони Польщі генерал-полковник Кароль Свєрчевський. Політбюро вирішило використати випадкову загибель генерала як привід для пропаганди виправдання депортації українців, її доцільності.

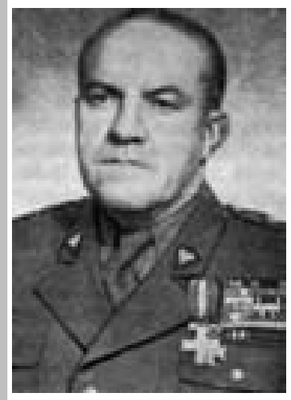

▲ *Генерал Стефан Моссор – керівник оперативної групи «Вісла».*

28 серпня 1947 р., Варшава. Таємно

Аналіз діяльності ОГ "Вісла" за період від 20 квітня до 31 липня 1947 р.
1. Оцінка Діяльності
а) Вступ.
Період організації і початкової стадії діяльності ОГ "Вісла" характеризувався на терені східних повітів Ряшівського в-ва посиленою активністю банд УПА й мобільністю української цивільної теренової мережі щодо диверсій, господарчого саботажу і пропаганди...
Вирішення українського питання шляхом безумовного очищення теренів від банд і цивільної мережі було прийняте у період, що не сприяв розгортанню широкої бойової акції проти рухливих груп у лісах (весна); з іншого боку, масове виселення українського населення у період пізнього переднівка наразило його на значні матеріальні втрати, яких не в змозі компенсувати місцеві адміністративні влади на новому місці поселення. Значна частина з-посеред 140 000 виселених становитиме протягом тривалого часу поважне обтяження для розвитку господарського потенціалу в-в Ольштинського, Гданського і Щецінського...
Висновки з цієї оцінки спричинили необхідність застосування тактики постійного руху з метою насичення терену військом в окремих фазах дій. Непропорційний розподіл сил і засобів залежно від дійсних потреб, викликаних розвитком ситуації у першій фазі дій, був спричинений виключно браком точних організаційних даних щодо сили й розташування банд і структури цивільної мережі. Тактика "прочісування" гірських теренів, дуже заліснених, забирала надто багато сил, не даючи в результаті бажаного ефекту (напр., операція в районі лісового масиву "Хрищата" 11-12.V.47). Перша фаза дій (від 24.IV. до 15.V.) виявила, окрім 50 000 виселених осіб, порівняно малі

▶ *Похорон польського солдата із 34 пп, який загинув у боротьбі з УПА. Кожушне (Польща). 1946 р.*

▼ *Виселення українського населення батальйоном КБВ "Познань". Закерзоння, 1947 р.*

втрати банд у боротьбі: 63 вбиті й 73 полонені бандити. Крім того, слід зауважити, що в цей період понад 50 % бойового складу частин ОГ "Вісла" було залучено виключно до ведення акції виселення (організація збірних пунктів, виселення, охорона, конвої і т. п.), отож, його не можна було використати для боротьби. Напр., 6 ДП протягом 2 місяців використала 80 % свого складу на акцію виселення, 1 пп — 60 %; в інших фазах розподіл сил був більше на користь боротьби з бандами. Майже повністю облишивши тактику "прочісування" терену, ми використали здобутий досвід отримання інформації (засідки, підслуховування, спостереження, полонені), використання якої дало змогу підвищити мобільність більшої кількості менших оперативних груп, не стримуючи водночас акції виселення...

Боротьба з бандитизмом і акція виселення, співпадаючи в часі, взаємно координувалися залежно від посилення операцій при використанні здобутих інформаційних матеріалів...

Інформативні матеріали, використані при усталенні плану дій ОГ "Вісла" й отримані в підготовчий період, виявилися недостатніми, надто загальними чи й узагалі неправдивими в оцінці ситуації. Місцеві органи безпеки (особливо ГМ) обмежувалися виключно обороною дільниць, зовсім не ведучи розвідки. Отож, цей стан зна-

▲ *Вояки оперативної групи «Вісла». 1947 р.*

чною мірою вплинув на незначну активність оперативних груп у 1 фазі дій (тактика "прочісування"). З іншого боку, УПА роздрібнила свої підрозділи, стаючи ще більш невловимим противником. Українське населення найчастіше не давало бажаного розвідувального матеріалу; цей матеріал найчастіше був запізнілий, неактуальний або фальшивий. До певної міри можна було розраховувати тільки на розвідку серед польського населення, хоч і стероризованого бандами й цивільною мережею ОУН. Отож, основу для здійснення операцій здобували переважно шляхом військової розвідки (II фаза дій), що призвело до бойового контакту з бандами, переслідування й розпорошення або ліквідації їхніх сил. Співпраця з ГМ, мізерна кількісно в порівнянні до потреб і загрожена терором, не давала бажаних результатів у початковий період. Пізніше зміцнення сил ГМ 1500 особами дозволило передати їй охорону теренів, охоплених акцією заселення і місцевостей, у яких концентрували суто польське населення.

г) Планування оперативної акції і виконання.

Загальні плани оперативної акції, ...залишали ініціативу окремим командирам великих частин і виділених оперативних груп при детальному опрацюванні отриманих завдань і коригуванні зусиль підлеглих підрозділів на власному терені відповідальності. Вихід з цього терену зобов'язував повідомити про виникнення такої ситуації сусідів і Ком-я ОГ "Вісла", яке приймало рішення про склад подальшої погоні. (Напр., погоня за бандою "Бурлаки" — загальна траса 260 км — здійснювалася по черзі 8 ДП, 9 ДП, КВБ від 4.V. до 20.V.1947 р.). Доцільно прийнята тактика заміни сил давала результати лише в разі боротьби з чисельною бандою, оскільки поточне здобування інформації про трасу погоні завжди наводило на відповідні сліди. Але ця тактика не могла бути відповідною щодо кілька- чи кільканадцятиособових банд, мобільніших за військо, які краще використовували терен під час утечі.

Здійснення кожної акції залежало від ступеня вишколу підрозділів. За винятком 3, 8 і 9 ДП, решта полків не виявили у початковий період своєї діяльності відповідного рівня бойової підготовки. Особливо виразно цей стан виявився у молодших офіцерів, які часто були нездатні виконати поставлені перед ними завдання. Постійний наголос на суворому дотриманні засад "Правил боротьби піхоти" щодо боротьби в лісі й гористій місцевості, співставлених з конкретними ситуаціями в терені й поєднання з контролем точного виконання наказів і розпоряджень принесли успіх в операціях. Поза тим, низький рівень бойової підготовки рядових був при-

чиною значних власних втрат у результаті нещасних випадків, порівняно до бойових втрат (вбитими: 29/61, пораненими 97/91). Вину за недостатню дбайливість про консервацію зброї і техніки та легковажне ставлення до навчання слід покласти на командирів окремих частин, а не на умови боротьби, тим більше, що до складу всіх комбінованих полків було включено найкращий елемент у частинах.
Забезпечення оперативних груп діяло бездоганно. Подолання місцевих труднощів вимагало від квартирмейстерського апарату значної ініціативи при використанні різноманітних засобів і способів транспортування всілякого постачання.
2. Ситуація в терені після ліквідації ОГ "Вісла"
Стан безпеки на терені дій ОГ "Вісла" в момент її ліквідації слід вважати задовільним порівняно з періодом до 24.IV.47 р.
Акцією виселення у Ряшівському в-ві охоплено 95 846 осіб, у Люблінському в-ві 44 728 осіб. Отож, якщо зараз можна констатувати, що ця акція у Ряшівському в-ві цілком порвала цивільну теренову мережу ОУН, не залишаючи можливості опертя бандам УПА, то в Люблінському в-ві аналогічна мережа, хоча й значно ушкоджена, діє надалі, становлячи базу дій УПА.
Особливо вигідну різницю можна зауважити в Ряшівському в-ві, де розпорошені дрібні групи банд втратили свій виразний агресивний характер, здійснюють виключно грабункові напади (продовольство, одяг). У спорадичних випадках мали місце підпали покинутих сіл. На терені Любашівського в-ва натомість ситуація не була опанована достатньою мірою. Започаткована ОГ "Вісла" операція 3 ДП у пов. Томашів Люб. — Грубешів проти банд куреня "Беркута" втратила гостроту після ліквідації Оперативної Групи. Стан безпеки погіршився, крім того, від 7.VIII., коли на терен Польщі перейшли з СРСР 2 сильні невідомі банди УПА, відразу здійснивши напади на військо й населення. Слід ствердити, що від середини серпня банди УПА на терені Люблінського в-ва посилили свою діяльність, навіть не зустрічаючи серйозного опору. В результаті мали місце протягом 2 тижнів 3 напади на військові підрозділи... Крім того, банди почали акцію підпалів сіл, покинутих українським населенням. Протягом серпня місяця згоріло загалом понад 350 господарств у 22 місцевостях, причому деякі з них згоріли цілковито.
На особливу увагу заслуговує факт співпраці УПА з бандами НЗС і ВіН, напр., дня 20.VIII. банда УПА разом з НЗС "Запори" напали на м. Янівка і Гулешів пов. Володава. Спалено загалом 56 господарств польського населення, 1 особу вбито...
В обох воєводствах банди УПА було ліквідовано на бл. 75 %, але цивільна мережа, що є джерелом живої сили для УПА, не була ліквідована такою мірою на теренах обох воєводств. Отже, якщо в Ряшівському в-ві на загальну кількість бл. 96 000 осіб виселених і бл. 2100 осіб, вміщених у таборі відокремлення у Явожні, можна оцінити ступінь вирішення українського питання на бл. 95 %, то аналогічно в Люблінському в-ві при 45000 виселених і 700 ув'язнених у таборі українська проблема була розв'язана на бл. 70 %. Труднощі в оцінці фактичного стану спричинені браком по можливості докладних відомостей щодо перевірки населення у Люблінському в-ві, проте вказані цифри можна вважати правдоподібними.
3. Висновки
1) Уся діяльність ОГ «Вісла» спричинилася до того, що:
а) на терені Ряшівського в-ва ліквідовані активні банди УПА при одночасному порушенні цивільної мережі ОУН. Проте з метою ґрунтовного очищення терену слід продовжувати акцію включно до самої зими. Особливу увагу слід звернути на терен Любачівського пов., де залишилися порівняно найбільші уламки банд;
б) у Люблінському в-ві порушено цивільну мережу ОУН при недостатній боротьбі з бандами УПА. Боротьбу з бандитизмом слід безумовно посилити, повністю використовуючи здобутий досвід щодо боротьби й розвідки. Дії в терені повинні виявляти цілковите обізнання з засадами "Правил боротьби піхоти", стаючи практичною перевіркою бойового вишколу офіцерів і рядових.
Сталий нагляд і контроль операт[ивних] груп з боку вищих ком-в повинні ґарантувати спрямованість і дієвість здійснюваних акцій.
2) Розширити мережу управлінь безпеки на теренах східних повітів обох воєводств, старанно добираючи до цієї служби цілком певний елемент.
3) Посилити дотеперішній стан сил ГМ, розширюючи мережу дільниць.
4) Звернути увагу як адміністративних органів, так і політичних партій на можливу найширшу розбудову й посилення ДРГМ, особливо на теренах, охоплених заселенням.
5) Звернути велику увагу на створення гнучкої адміністрації на виселених теренах, надаючи великої ваги старанному доборові війтів і солтисів.
6) Організувати й постійно посилювати акції політичних партій демократичного блоку.

11 квітня було призначено склад штабу оперативної групи «Вісла», а 16 квітня прийнято рішення про остаточну дату початку акції — 23 квітня 1947 р. Після зосередження 28 квітня 1947 року шість дивізій Війська польського оточили українські села. У той самий час війська МГБ та чехословацької армії заблокували кордони на відтинку від Бреста до Нового Санча. О четвертій годині ранку 17 тис. польських вояків на чолі з генералом С. Моссором розпочали виселення українців. На першому етапі акція супроводжувалася виселенням українців з південних повітів Перемищини і Любачівщини та просуванням з боями проти відділів УПА на захід і північ. Під час другого етапу, що розпочався у червні, війська вели бойові дії проти повстанців на Ярославщині та Любачівщині, паралельно виселяючи населення.

◄ *Акція "Вісла". Спіймані стрільці УПА, правдоподібно з сотні 'Хріна' або 'Стаха', допитуються капітаном Мечиславом Вітковським, старшим слідчим офіцером відділу інформації 2 Бригади КБВ. Ветліна, 1947 р.*

◄◄ *Інспекція військ ОГ "Вісла" маршалом Міхалом Роля-Жимерським. Зліва від маршала генерал Стефан Моссор. 1947 р.*

На третьому етапі в серпні 1947 р. поляки зосередилися на «підчищені терену», тобто остаточній ліквідації відділів УПА, виловлюванню селян, що уникли депортації. Депортація супроводжувалася масовими репресіями, а для покарань підпільників та цивільних при оперативній групі «Вісла» у травні почав діяти військово-польовий суд. Засуджених відправляли до концтабору «Явожно» (всього 364 особи, з них 173 страчено). Після завершення акції поляки створили оперативну групу «Татри», яка зайнялася виключно веденням бойових дій проти знесилених залишків повстанських відділів та підпілля.

Протягом акції «Вісла» було виселено 140575 українців, зазнали тяжких, непоправних втрат повстанці. Частина боєздатних відділів УПА прорвалися із боями через кордон на територію УРСР, де продовжували діяти. Інші рейдом відійшли в американську зону окупації Німеччини. Тому після загибелі провідника ОУН Закерзонського краю Ярослава Старуха — 'Стяга' у жовтні 1947 р. командир ВО «Сян» Мирослав Онишкевич віддав наказ про демобілізацію вцілілих відділів УПА, звільняючи їх від присяги. Таким чином тут було припинено діяльність масового збройного руху. Хоча й після цього тут діяла підпільна мережа ОУН, яка утримувала та обслуговувала зв'язкові лінії підпілля на території УРСР із західним світом.

Антиповстанська боротьба в 1940—50-х рр., що провадилася проти визвольного руху Третім Райхом, Радянським Союзом та Польщею, набула запеклого, антигуманного характеру. Вона супроводжувалася страшними стражданнями населення, репресіями та злочинами, нехтуванням елементарних норм міжнародного права. Окупаційні режими не гребували у ліквідації опору найпідступнішими методами, які в цілому характерні для всіх окупантів.

Злочинна політика й дії, здійснені нацистами та комуністами, призвели до ліквідації збройного руху опору, але вони не могли знищити ідеї боротьби за незалежність і свободу українського народу.

▼ *Вояки УПА із сотні командира 'Скуби'. Коломийщина.*

The war against the insurgents

The activity of the Ukrainian national liberation movement was strongly opposed by the occupational regimes. Actions by the German punitive structures and the occupational administration against the Ukrainian underground in 1943—1944 were a logical continuation of the 1941—1942 repressions against Ukrainian nationalists. In October 1942, the Germans clashed for the first time with organized Ukrainian military units which operated primarily in Volyn. Up to March 1943, German anti-insurgent policy had no systematic character. However after the number of attacks on the German administration began occurring more frequently and acts of sabotage directed towards the destruction of transportation network increased with lightning speed, after the insurgents began to interfere with the delivery of food supplies and interfere with deportations of Ukrainians for forced labor to Germany and after they prevented the formation of additional Ukrainian auxiliary police groups — the German invaders began thinking over the necessity of conducting a well-planned operation against the Ukrainian national underground. The final event that launched a large-scale anti-insurgent operation occurred when Viktor Lutze, Obergrupenfuhrer SA (assault troops of the Nazi party) was killed in an ambush by UPA. In the summer of 1943 in Volyn under the command of the Police General Obergrupenfuhrer SS von dem Bach-Zalewski, the invaders carried out an extensive operation against the UPA using 10,000 soldiers and policemen, 50 tanks and 27 planes. The Germans conducted 75 large-scale battles against UPA in which they killed 1,237 Ukrainian soldiers and officers, about 5,000 civilians and lost more than 3,000 soldiers and officers. However, these operations did not yield the desired effect. On the contrary, they stimulated a more rapid expansion of the UPA and the spreading of their ideas among the population. The Ukrainian underground in Galicia confronted the well-organized German opposition only by the end of summer and autumn 1943 when units of the UNS carried out a number of operations against the Nazi occupational administration and police units. German attacks were primary directed towards UNS training camps in the Carpathians. The largest German operations were conducted in the mountains near Stanislav. However, unfamiliarity with the territory, difficult natural conditions and lack of anti-insurgent experience doomed the German punitive actions to failure. Final attempts to suppress the Ukrainian liberation movement in Galicia and seize control over the situation were made in October—December 1943, but they also were unsuccessful.

From the beginning of 1944, the Soviets also waged an active war against the UPA. From 1942 to 1944 its first manifestation was the activity of the Red partisans. Soviet units received orders to destroy the UPA and to create their own agent network within the nationalist underground so to destroy it from the inside. Beginning in 1944, the Soviet regime launched a large-scale assault against the Ukrainian underground in several directions: propaganda among the population; military-operational actions against the members and supporters of OUN-UPA; repressions against members of the insurgent movement and their families. Soviet anti-insurgent propaganda was concentrated on discrediting and dividing the national liberation movement. Soviet propaganda emphasized their thesis on the treason and crimes of «Ukrainian-German nationalists « and their collaboration with «fascist invaders».

Military-operational actions and repressions against civilians played a key role in the destruction of the Ukrainian underground. From 1944 through the 1950's, the Soviet military leadership developed organizational principles of waging war against the Ukrainian underground. At first, frontal parts of the Red Army were directed against the UPA and against members and supporters of the underground — units of SMERSH (counter-intelligence units of the Red Army). However, as the front moved west these functions were transferred initially to the rear parts of the Red Army and later on to NKVD forces.

In 1944—1945 the NKVD carried out 26,693 operations against the Ukrainian underground. According to NKVD data, these actions resulted in the deaths of 22,474 Ukrainian soldiers and the capture of 62,142. During this time, in order to destroy the Ukrainian underground as quickly as possible, the notorious NKVD special groups (spetshrupy) were formed. They were initially made up of Soviet partisans but with time recruited Ukrainian resistance members. In August 1944 for the organization of these special groups, the Sydir Kovpak partisan division was placed under NKVD authority. The ultimate goal of these spetshrupy was to discredit and disorganize the OUN and the UPA. Posing as Ukrainian insurgents, members of these spetshrupy used violence against the population of Western Ukraine. In June 1945, 156 spetshrupy numbering 1783 people operated in western regions of the Ukrainian SSR.

Also in 1944—1945, Soviet punitive bodies used «extermination battalions» (strybky) and an agent network in their war against the Ukrainian resistance. The formation of the latter was the primary task of NKVD. For gathering information, the NKVD recruited secret collaborators in each population point. At the same time, the agent network developed within the Ukrainian underground. The

NKVD tried to place their agents at all leading levels of the OUN and the UPA. By the end of 1945, the agent network was well-developed and played a key role in the next stage of the war against the Ukrainian national liberation movement from 1946 through the 1950's.
In mid-1945, the OUN and the UPA changed their tactics and started operating in small armed groups-bojivkas, and the Soviet punitive system reacted accordingly. Next the NKVD and the MGB (Ministry of State Security) began their military-chekist operations. From December 1945 to February 1946, during the so-called «Great Blockade», they carried out 15,562 such operations. As a result over 4,200 Ukrainian insurgents were killed and more than 9,400 people were arrested. 130 armed formations of the Ukrainian underground ceased to exist. However, future massive punitive operations did not have the expected results. The Ukrainian liberation movement adjusted to the new conditions, and in 1947 completely moved into underground activities. All actions carried out by the NKVD, the MGB (Ministry of State Security) and the MVD (Ministry of Internal Affairs) were directed towards the complete destruction of all traces of the Ukrainian underground. Their ultimate objective was the liquidation or arrest of the Ukrainian liberation movement leaders. On March 5 1950, during a special MVD operation, the UPA Supreme Commander, General Roman Shukhevych was killed and on May 24 1954 his successor General Vasyl Kuk was taken prisoner. In the following years, Soviet authorities carried out final operations towards destroying the Ukrainian underground.
From 1944 to 1953, the Soviets killed 153,000 and arrested 134,000 members and supporters of the Ukrainian underground. At the same time, the totalitarian system took measures against the families of OUN and UPA members. From 1944 to 1953, 66,000 families (204,000 people) were forcefully deported from the western oblasts of the Ukrainian SSR to Siberia and to the northern USSR. So for participating or supporting the national liberation movement close to a half million people were subject to repressions.
From 1944 through the 1950's, the war against the Ukrainian national liberation movement spread not only over the territory of Soviet-controlled Western Ukraine, but also to neighboring communist satellite-states of Poland and Czechoslovakia. The anti-insurgent war launched by communist Poland in Zakherzonnia (Ukrainian ethnographic territory annexed by Poland following Soviet-Polish treaties of 1944—1945) had somewhat of a different character. First of all, special attention was paid to the ethnic question. The OUN and the UPA actively interfered with the deportation of the native Ukrainian population to Soviet Ukraine as was agreed to by Soviet-Polish agreements. Initially units of the Polish army were unprepared for anti-partisan activity against the UPA and as a result, all their actions were unsuccessful. However, beginning with September 1945 when the basic phase of Ukrainian deportations began, Polish authorities supported by the Soviet regime rebuilt its tactics. Specially trained divisions of the Polish army, civilian militia, Department of Internal Security and border protection troops were sent against the Ukrainian underground. The immediate goal of Polish punitive bodies was to deport Ukrainians and thus deprive the OUN and the UPA of bases for further activity in the region. During the autumn of 1945 and the summer of 1946, Polish authorities managed to forcefully deport more than 450,000 people. The deportations took place amidst constant battles with UPA units and self-defense groups. Finally, in the autumn of 1946, the Polish side caused significant losses among the members of the Ukrainian movement and won. But the Ukrainian insurgents were not totally destroyed because they switched to underground methods of warfare. At the end of 1946 the Polish leadership set as its goal to deport to the western areas of Poland those Ukrainians who had managed to avoid the previous wave of deportations. At the same time it was decided to destroy the Ukrainian underground completely. In April 1947, the anti-insurgent operation was ready for implementation. The immediate cause for its realization was the assassination of the Polish Vice-minister of Defense, Colonel-General Karol Swierczewski in an ambush by UPA companies 'Khrin' and 'Stakh' on April, 28th, 1947. That very day Polish authorities passed the resolution to begin the operation «Visla» headed by Major-General Stefan Mossor.
Operation «Visla» officially lasted from April, 28th to July, 28th, 1947. It was carried out with the assistance of USSR and Czechoslovak border troops that blocked the Polish borders, making the movement of UPA units impossible. The basic tactics of the operational groups in their war against the Ukrainian underground was the pursuit and blockade of UPA. During this operation, armies of the operative group deported 140,575 Ukrainians; killed 53 and captured 792 OUN and UPA members. In the autumn of 1947, Polish authorities managed to completely destroy the Ukrainian underground. When in October 1947, the OUN leader of Zakherzonnia, Yaroslav Starukh — 'Stiah' was killed in a round-up, the commander of military district «Sian» Myroslav Onyshkevych — 'Orest' gave the order to disband the last remaining units of the insurgent army.
The war against the Ukrainian Insurgent Army and the Organization of Ukrainian Nationalists carried out in the 1940's and 1950's by totalitarian regimes was well-planned and extremely brutal. Opponents of the Ukrainian national liberation movement tried to use all possible means to destroy the aspirations of Ukrainians to gain independence, and this. All possible repressions and forceful methods were used against the Ukrainian underground. The main principles of the anti-insurgent war of the Third Reich, the USSR, Poland and Czechoslovakia were: collective responsibility towards the entire population of Western Ukraine; priority of violence and cruelty; skilled agent activity; concentration on destroying the Ukrainian political elite. However, the crimes committed by Nazi and communist regimes against Ukrainians and their aspirations to independence did not prevent realization of the dream of millions of Ukrainian freedom fighters. On the contrary, they proved that it was impossible to destroy an idea that was sacred for the entire nation.

Нескорені у таборах

Вигляд концтабору «Інтауголь».

▼ *Концентраційний табірний пункт біля копалень ім. Матросова. Колима, 1956 р.*

Концентраційні табори як метод придушення антирадянських рухів та настроїв СРСР використовував від самого початку свого існування. У час найбільшого розпалу сталінських репресій 1920—1930-х років було створено цілу систему цих каральних закладів, що ввійшла в історію під назвою *ҐУЛАҐ*.

Очевидно, не могли уникнути таборів і полонені повстанці та члени їхніх сімей. Майже відразу після відновлення радянської влади в Західній Україні було видано спеціальний документ про порядок виселення членів сімей оунівців та активних повстанців у віддалені райони СРСР (квітень 1944). Відтак з'явилася ще низка директив, які регулювали це питання. Впродовж періоду найактивнішої діяльності ОУН та УПА (1944—1952) за межі України вислано понад 203 тисячі її мешканців.

Своєрідним піком депортації стала спеціальна операція «Захід», котра відбулася 21 жовтня 1947 року. Тоді протягом одного дня із Західної України депортували 76192 особи.

Зі спогадів Василя Левковича:
«Через два дні мене забрали в камеру, де збирали людей на етап у табір. З Лук'янівки столипінським вагоном нас перевозять у Москву на Краснопресню, де тоді була пересильна тюрма, а через тиждень чи два з Краснопресні — в Вологду.
Там сформували з телятників цілий ешелон і через місяць усіх в'язнів повезли в Воркуту. На воркутинську пересилку приїхав я в травні 1949 р., а 2 червня завезли нас у табір шахти № 6. Перші враження навіть дуже страхітливі. Коли підводили нас до воріт табору, якраз надвели розвод з шахти, в'язні несли з собою двох шахтарів, покалічених у шахті. Шахтарі немиті; в тій же одежі, в якій працювали в шахті, вони ішли в зону».

ҐУЛАҐ (від рос. «Главное управление лагерей» — «Головне управління таборів») — єдина система виправно-трудових таборів у Радянському Союзі (точна назва — Главное управление исправительно-трудовых лагерей и трудовых поселений НКВД СССР — «Головне управління виправно-трудових таборів та трудових поселень НКВД СРСР»). ҐУЛАҐ, як управлінський апарат, створено 1934 р. на базі таборів, що залишилися з часів Російської імперії. Першим його керівником став М. Берман. Завданням ҐУЛАҐу було ізолювати політично ворожі елементи суспільства та використовувати їх як безкоштовну робочу силу. У 1930—1940-х рр. кількість таборів істотно збільшується, вони перетворюються на промислові центри. У 1940-х рр. ҐУЛАҐ монополізує науково-дослідницьку роботу у військовій галузі. В 1952—1953 рр. унаслідок антиповстанської боротьби МҐБ у таборах зосереджується найбільша кількість в'язнів, після чого спостерігається швидкий занепад системи таборів. ҐУЛАҐ розформовано 1960 р.

1 липня 1952 р. Цілком таємно

ДОВІДКА
про місця розселення та кількість спецпереселенців,
виселених з України станом
на 1 липня 1952 року

Назва контингенту	Назви республік, країв та областей	Перебуває у наявності	
		Разом	З них дорослих
«Оунівці» [Слово змазане] в 1944—1952 роках	*Разом*	*169485*	*128992*
	В тому числі: Казахська РСР	*7702*	*6067*
	Таджицька РСР	*6*	*6*
	Бурят-Монгольська АРСР	*2248*	*1660*
	Комі АРСР	*3421*	*2644*
	Удмуртська АРСР	*708*	*575*
	Якутська АРСР	*1993*	*1642*
	Алтайський край	*7*	*6*
	Красноярський край	*13704*	*10424*
	Приморський край	*1590*	*1161*
	Хабаровський край	*25926*	*19146*
	Амурська область	*5673*	*4215*
	Архангельська область	*3990*	*3188*
	Вологодська область	*26*	*26*
	Іркутська область	*17012*	*12729*
	Кемеровська область	*27946*	*21579*
	Кіровська область	*1746*	*1431*
	Куйбишевська область	*1*	*1*
	Молотовська область	*10594*	*8332*
	Новосибірська область	*190*	*155*
	Омська область	*12313*	*9464*
	Свердловська область	*102*	*75*
	Томська область	*11649*	*8692*
	Тюменьська область	*5805*	*4158*
	Челябінська область	*6067*	*4673*
	Читинська область	*4587*	*3610*
	Крайня Північ	*18*	*18*
	В ВТТ (виправно-трудові табори) та Спецбудівлях МВД	*4461*	*3315*
Сім'ї куркулів з західних обл. України, виселені в 1951 р.	*Іркутська область*	*1463*	*1116*

Начальник 2-го відділу 9-го управління МҐБ СРСР
полковник держбезпеки Карамишев
начальник 1-го відділення 2-го відділу
майор держбезпеки Курочкін

Масова депортація населення мала на меті знищити базу повстанського руху. Самих же повстанців тоталітарна система сподівалася зламати, перетворивши на «добропорядних радянських громадян», або знищити фізично. Умови табірного життя цілковито підпорядковувалися цьому завданню.

Табірний пункт був пустирем прямокутної форми, обнесеним огорожею з дерев'яних стовпів (висота від 2,5 до 6 м), вкопаних на відстані 5—6 м один від одного, та колючого дроту (до 15 рядів), обмотаного навколо цих стовпів. Біля паркана зводили вежі

▶ *Таборові бараки, де жили в'язні у 5-му таборі Мінлагу — «Інтауголь». 1955 р.*

для охорони, оснащені великими прожекторами. В'язні жили у примітивних дерев'яних будинках прямокутної форми, часом — у землянках. Також тут розташовувалися медчастина, їдальня, лазня та бараки для охорони. Табір мав один вхід — велику браму, відгороджену від жител в'язнів. Навколо табору бігали собаки, навчені кидатися на людей. В'язням заборонялося наближатися до огорожі — тут була означена т. зв. «запретная зона»: охорона мала наказ стріляти без попередження у тих, хто переступить її. Часто траплялися випадки, коли охоронці стріляли у в'язнів, що не заходили до забороненої зони.

Від 1940-х років, з ініціативи Л. Берії, таборове життя став регламентувати спеціальний режим, розроблений до найменших подробиць. За його впровадження й додержання відповідала адміністрація табору. Вона складалася з розжалуваних співробітників НКВД, котрі відбували тут своєрідне «заслання». Невелика кількість охорони змушувала адміністрацію використовувати для підтримання порядку в таборі кримінальних злочинців («урок», «блатних», «злодіїв в законі»), постійно підігріваючи ворожнечу між політичними в'язнями («контріками») та кримінальними. Завданням «урок» було тероризувати, принижувати, бити та обкрадати «контріків» у вільний від роботи час. Нерідко «урки» діяли за прямими вказівками адміністрації табору.

▶ *Галичани на лісоповалі. 1948 р.*

◀ *Жінки-політв'язні під час робіт у каменярнях.*

Зі спогадів Олександра Солженіцина:
«Не знаю, де як (різали у всіх Особлаґах, навіть в інвалідному Спаську!), а в нас (Кенґір) це почалося з приїзду дубовського етапу — переважно західних українців, ОУНівців. Для всього цього руху вони зробили дуже багато, та ж вони й зрушили віз. Дубовський етап привіз до нас бацилу спротиву.

Молоді, сильні хлопці, захоплені з партизанської стезі, вони в Дубовці огляділися, жахнулися цій сплячці та рабству — та й потягнулися до ножа.

У Дубовці це швидко завершилося повстанням, пожежею та розформуванням. Але таборові господарі, самовпевнені, осліплені (тридцять років вони не зустрічали жодного опору, відвикли від нього), — не подбали про те, щоб навіть утримувати привезених заколотників окремо від нас. Їх розпустили по табору, по бригадах. Це був прийом ВТТ (виправно-трудові табори): там розпорошення глушило протест. Але у нашому середовищі, що почало очищатися, розпорошення тільки допомогло швидше охопити всю товщу вогнем.

Так, закон ставав яснішим, але новий, дивний закон: "Помри в цю ніч той, у кого нечисте сумління!"

Тепер вбивства відбувалися частіше, ніж втечі і в кращі часи. Вони відбувалися впевнено та анонімно: ніхто не йшов здаватися зі скривавленим ножем; і себе і ніж берегли для іншої справи. Улюблений час — о п'ятій годині ранку, коли бараки відчинялися поодинокими наглядачами, що йшли собі далі відчиняти, а в'язні ще майже всі спали, — месники у масках тихо входили у намічену секцію, наближалися до потрібної вагонки та неухильно вбивали зрадника, котрий щойно прокинувся та дико верещав, або навіть ще сплячого».

◀ *Важка фізична праця повинна була зламати жінок-героїнь.*

▶ *Командир ВО «Буг» полковник Василь Левкович під час роботи в таборі. Мордовія, 1963 р. Відбув 25 років ув'язнення (від 1946 р.).*

Після 1947 року в таборах збільшилася кількість в'язнів із Західної України. Маючи досвід повстанської боротьби, вони почали чинити опір свавіллю кримінальних злочинців, залякуючи та фізично винищуючи їх.

Вони творили в зонах організації, котрі підтримували зв'язки з українцями в інших таборах, таким чином створивши підпільну сітку. Серед табірних організацій відомі «Заполярний провід ОУН», «Провід ОУН північних територій», «Центральний комітет ОУН», «Український козачий фронт», «Українська визвольна організація» (УВО), «Заполярні соколи», «Гамалія» (Іркутська область) та інші. В 1950-х рр. на будівництві Куйбишевської ГЕС 33 табірники-українці створили «Братство вільної України». Чимало осередків «табірного підпілля» мали структури розвідки та безпеки.

Робочий день в'язнів починався з пробудження на команду о 3:30. В'язні йшли вмиватися та снідали. Від 4:00 починався «розвод» — формування робочих загонів, після чого, о 5:00, їх вели на роботу. Робочий день офіційно тривав від 10 до 16 годин на день. Для в'язнів було встановлено чіткі норми виконаної роботи. Якщо дехто не встигав виконати план, його залишали вночі на робочому місці для довиконання. Під час робочого дня була перерва на обід (30 хв.) та кілька (2—4) перерв на «перекур» (по 5 хв.). В'язні мали право на один вихідний день після 10 робочих. Але ці норми часто порушували, тому на сон в'язням залишалося тільки 5 годин. Часто на цих важких роботах люди гинули. Їх ховали на пустищах навколо табору, місця могил позначали табличками з номерами в'язнів.

Зі спогадів Василя Левковича:
«У таборі шахти 6 нас було близько 3000 осіб, за табором, у тундрі, казали, похоронених — у 3, а може, і в 5 разів більше. Раніше, десь до 1948 року, хворих на дистрофію ніхто не брав на лікування чи відживлення, так що люди гинули як мухи. Далі властьімущі побачили, що при такому порядку не буде кому працювати, бо всіх вивезуть в тундру, і почали людей підліковувати.
Усі транспортні роботи в таборі виконували великим рябим биком. Казали, що в інших таборах були такі самі бики. Начебто трофейні, з Німеччини. В зоні обслуговували цей транспорт ув'язнені. Вони і мертвих людей на санях возили цим биком. На вахті ходив вартовий і кожному мертвому пробивав череп ломом, щоб, бува, живого між мертвими не вивезли. З вахти вже вільнонаймані везли далі ці сани з мертвими чи з іншим вантажем. Розказували, що раніше кожного ранку вивозили за зону по 5, а то і по 10 мертвих. При мені (1949 рік) такого вже не було. Хоронили померлого в тій же одежі, в якій він помер, без домовини, але обов'язково з біркою, на якій вказували номер його справи».

▶ *Цвинтар концентраційного табору.*

▲ *Похорон українки. Колима, 1956 р.*

Апогей розвитку концентраційних таборів в СРСР припадає на 1952—1953 роки. Саме в цей час чисельність в'язнів стала найбільшою: на 1953 рік — 2,75 мільйонів. Причиною цього була антиповстанська боротьба МҐБ на території Західної України — проти УПА — та Прибалтики (особливо в Литві) — проти «Лісових братів». Саме полонені повстанці й поповнювали ряди трудових загонів таборів. Українців відправляли переважно до Кемеровської області (північно-західний Алтай) та Хабаровського краю (західне узбережжя Охотського моря). Найбільш організованими українці були в таборах Воркути (Речлаґ), Норильська (Ґорлаґ) та Кенґіра (Степлаґ).

Таким чином у таборах зосередилася велика кількість людей — запеклих противників радянської влади з досвідом ведення воєнних

▼ *Біля табірної шахти.*

▶ *Схема концентраційного таборового відділу у Кенґірі. Осінь 1949 р.*

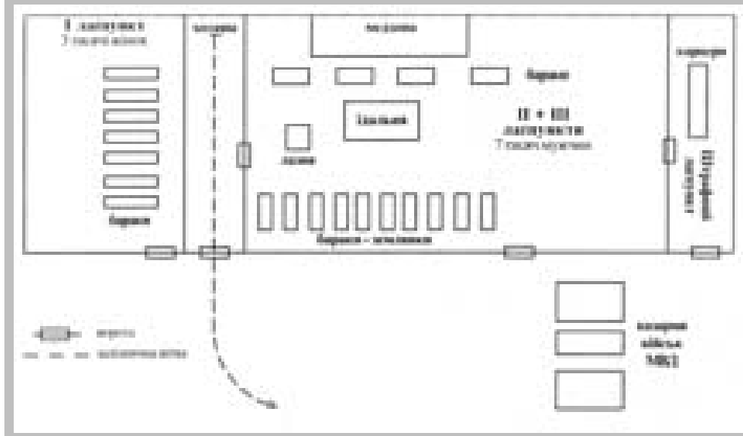

дій, підривної діяльності. Усіх їх: українців, литовців, латвійців, естонців, грузинів та чеченців — об'єднувала ідея створення незалежних національних держав на руїнах СРСР. Така ситуація призвела до масштабних страйків, які перетворювалися на великі повстання в'язнів. Найбільші повстання відбулися 1953 року в Норильську та на Воркуті й 1954 року в Кенґірі.

Ці повстання відбувались у вигляді страйків. В'язні забарикадовували входи у бараки, не допускали керівництво робочих бригад, чинили опір насильному залученню до роботи.

Найтривалішим та найкраще організованим було повстання у Кенґірі. До нього готувалися заздалегідь. Керувала цим процесом законспірована група українців, колишніх підпільників на чолі з *Михайлом Сорокою*.

З ініціативи цієї групи було створено комітет, що безпосередньо організовував повстання. До його складу ввійшли: росіянин Гліб Слученков, що налагодив розвідку, єврей Герш Келлер, котрий відповідав за «військовий» напрям роботи (виготовлення ножів, дрючків, запалювальних сумішей) та литовець Юрій Кнопкус — керував «відділом пропаганди» (виготовлення та поширення листівок поза табором, «стінгазети» для в'язнів).

Повстання розпочалося 19 травня і тривало до 26 липня 1954 року. Безпосереднім приводом до початку став розстріл охороною табору в'язнів, котрі зруйнували мур, який відділяв чоловічу зону від жіночої. 5 тисяч в'язнів розпочали страйк (пізніше до них приєдналися ще приблизно 8500 в'язнів), який набув нечуваного розмаху: страйкарі організували генеральну асамблею (2 тисячі учасників) та висунули свої вимоги.

Михайло Сорока (1911—1971) — це людина, що стала символом незламності політв'язнів. Народився в с. Кошляки Підволочиського р-ну Тернопільської обл. Навчався в гімназіях у Тернополі та Ржевинцях (Чехословаччина). Закінчив політехнічний університет у Празі (1936), за дипломом — інженер-архітектор. В ОУН з гімназійних років. Багатолітній політв'язень польських тюрем. 1939 р. вийшов на волю, одружився з Катериною Зарицькою; через 4 місяці обоє молодят були заарештовані НКВД. У Воркуті організував підпільну мережу ОУН-«Північ». 1947 р. налагодив зв'язок між таборами, 1949 р. — з Україною. Завдяки йому в таборах ліквідовано владу кримінальних злочинців. 1949 р. вийшов з табору у Воркуті для довічного заслання в Красноярському краї. Їздив нелегально в Галичину по літературу для Воркути. 1952 р. заарештований; 1953 р. засуджений до розстрілу. Провів 3 місяці в камері смертників у Салехарді. Після смерті Сталіна вирок замінили на 25 років перебування у Кенґірській тюрмі. Один із керівників повстання 16 травня 1954 р., під час якого тюрму розбили, а в'язнів звільнили. Після розгрому повстання разом з іншими 305 учасниками етапований на Колиму. За станом здоров'я Сорока, П. Дужий та інші переведені в Іркутські табори, пізніше — в Мордовію. Сороку возили до Львова, Києва, Тернополя; йому обіцяли побачення з сином, вимагаючи натомість написати: «Зрікаюсь своєї ідеї». Однак повстанець відмовився, після чого знову потрапив до табору. Загалом Михайло Сорока провів у тюрмах і таборах 36 років. Помер від третього інфаркту 16 червня в таборі № 17 с. Озерна (Мордовія).

▼ *Табірне весілля. Норильськ (Ґорлаг), 1956 р.*

Зі спогадів Володимира-Ігоря Порендовського:
«На другий день під час загального зібрання в'язнів по довгих переговорах вирішено поставити начальству домагання, між іншим, що:
ніхто з в'язнів не буде покараний за останні події;
нікого з в'язнів не повезуть на жодний етап;
всі чекають приїзду комісії з Москви, яка встановить, хто винен в смерти кількох десятків (на думку лаґерників) чи кільканадцяти (на думку начальства) в'язнів;
ті, що видали наказ стріляти, будуть покарані;
перехід до всіх лаґпунктів для всіх лаґерників буде завжди вільний;
лаґерники будуть ходити до праці нормально.
Пізніше при переговорах з комісіями ҐУЛАҐу та прокуратури СССР додавали ми ще такі домагання:
впровадити для всіх політичних в'язнів заліки ("зачёты") для зменшення строків за перевиконання норм у минулому й майбутньому (це означало би, що 90 процентів політв'язнів вийшло б на волю);
переглянути всі справи і звільнити всіх невинних;
звільнення всіх, кого судило Московскоє Особоє Совєщаніє МҐБ СССР (так зване ОСО);
звільнити всіх суджених перед 18 роком їхнього життя;
без конвою водити до праці тих, що вже відбули половину строку.
Жорстокою несправедливістю вважали ми також те, що всі амністії в СССР ніколи не обіймали суджених за політичні справи, в тому числі й остання амністія після смерти Сталіна. Тепер вважають його тираном, але тих, що його критикували, дальше тримають в лаґерах без жодної надії на волю».

▶ *Українські політв'язні на Колимі: Василь Никифорук (стоїть ліворуч), Василь Кучерин із Печеніжина (стоїть другий зліва). Сусуман (Берлаг), 1955 р.*

Адміністрація ҐУЛАҐу в особі генерал-лейтенанта Івана Долгіх пішла на переговори зі страйкарями та пообіцяла задовольнити всі вимоги: звільнено 4-х охоронців, відповідальних за розстріл в'язнів, знято колодки з дверей та вікон бараків, встановлено 8-годинний робочий день, безперервний відпочинок уночі тощо. Це було здійснено, аби заспокоїти в'язнів та повернути їх до праці. Проте на роботу ніхто не вийшов. Тоді 5 липня І. Долгіх звернувся до непокірних по радіо зі словами: «Замість того, щоб подякувати нашій Партії за піклування, ви піддаєтесь на провокацію авантюризму і сієте розбрат вже протягом 3 тижнів… На словах ви патріоти. Але всі ми стверджуємо: ви не помітили, що 3 тижні непокори в таборі — це не патріотизм, а антирадянська діяльність…. Відновіть порядок у таборі та беріться до роботи задля побудови комунізму». Оскільки це не дало жодного результату, міністр внутрішніх справ Круглов дістав доручення діяти залежно від обставин, але за всяку ціну повернути в'язнів до роботи.

21 липня до Кенґіру прибув перший відділ МВД (5 танків Т-34, 1700 солдатів та 89 собак). Вторгнення у табір відбулося 26 липня 1954 року, внаслідок нього загинуло 600—700 в'язнів. Організаторів повстання було розстріляно, а західних українців виселено в Берлаґ (район м. Магадана, в народі відомий як табір «Колима»).

Хоча повстання було придушено, система ҐУЛАҐу дала тріщину і почався незворотній процес її занепаду, в якому рушійною силою стали українці, що продовжували боротьбу за волю навіть у важких умовах ув'язнення.

Unconquerable in the camps

Concentration camps as the method of suppression of anti-Soviet movements were used by the USSR from the very beginning of its existence. When Stalinist repressions were in full force in the 1920's and 1930's, a whole system of these punitive establishments (referred to in history as GULAG) were established in the USSR. Captured insurgents and members of their families could not avoid camps. Immediately after the reestablishment of Soviet authority in Western Ukraine, a special document was passed on the procedure of deportation of OUN families and active insurgents to remote areas of the USSR (April 1944). Later, more directives to regulate this question were issued. During the most active period of the OUN and the UPA (1944—1952) over 203,000 Ukrainians were deported outside the borders of Ukraine. The peak of the deportations was special operation «West» which occurred on October, 21th, 1947 when over the course of only one day 76,192 people were deported from Western Ukraine. Mass deportations had the objective to destroy the base of the insurgent movement. The totalitarian system hoped to break these insurgents, transforming them into «respectable Soviet citizens» or to destroy them physically. The conditions of camp life helped fulfill this task.

The development of concentration camps in the USSR peaked in 1952—1953. During this time, the number of prisoners was the highest: in 1953 — 2.75 million. It was caused by the anti-insurgent struggle launched by MGB on the territory of Western Ukraine — against UPA — and in the Baltics (especially in Lithuania) — against the «Brothers of the Forest.» Captured insurgents replenished the labor ranks in the camps. Thus, mortal enemies of Soviet rule, with experience in conducting military actions and subversive activities became concentrated in the labor camps. All of them: Ukrainians, Lithuanians, Latvians, Estonians, Georgians and Chechens were united by the idea of creating independent national states on the ruins of the USSR. This situation caused large-scale strikes which transformed themselves into massive prisoner revolts. The greatest revolts took place in 1953 in Norilsk and Vorkuta and in 1954 in Kengir. Though the revolts were suppressed, the GULAG system had been cracked and the irreversible process of its decline began, a process where Ukrainians were the major force, continuing their fight for independence even in the difficult conditions of imprisonment.

Слід в історії

▲ *Невідома повстанка.*

Щоб правильно оцінити значення боротьби українських повстанців в українській та світовій історії, варто ретельніше придивитися до завдань, які вони ставили перед собою, і оцінити, наскільки їм вдалося їх реалізувати. Після нетривалого періоду 1943—1944 років, коли існували підстави сподіватися на повне виснаження у війні і СРСР, і Німеччини, керівники визвольного руху тверезо оцінювали власні бойові можливості, а тому не мали на меті досягнути мілітарної перемоги над окупантами. Першорядним завданням для них був захист населення від репресій з боку окупаційних сил. Наскільки їм вдалося його виконати, сказати важко, — для цього потрібно було би звернутися до невластивого історії умовного способу й дати відповідь на запитання: «А що було б, якби не було повстанського руху?»

Чи більше українського населення було би вивезено на примусові роботи до Німеччини? Чи сягнули би більшого розмаху руйнування та грабунок селянських господарств? Чи репресії у повоєнній Західній Україні були би слабшими, ніж у 1939—1941 роках і не дорівнювали б за жорстокістю подіям у Наддніпрянській Україні 1930-х? Чи призупинила повстанська боротьба колективізацію? Чи, зрештою, перешкодила радянізації українства — перетворенню на позбавлених коріння радянських людей, на безликих «гомо совєтікус»?

З усіх цих питань більш-менш упевнено можна відповісти лише на останнє. Річ у тім, що другим і, мабуть, таки найважливішим завданням, яке ставив перед собою визвольний рух, була зміна свідомості українців, їхнє моральне та духовне виховання, яке мало підготувати суспільство до національної революції. Українським повстанцям не вдалося скористатися плодами власної праці: в 1940—1950-х роках події світового масштабу не дали можливості такій революції відбутися. Проте саме на теренах активної діяльності УПА в кінці 1980-х років почався масовий національно-демократичний рух, який завершився відновленням незалежності України в 1991 році. Ще й дотепер за рівнем національної свідомості Західна Україна виразно контрастує з іншими регіонами нашої держави. Це, без сумніву, також наслідок боротьби українських повстанців, яка стала для місцевих українців невід'ємним складником національної історії та культури. Вони оберігають пам'ять про загиблих вояків УПА та членів ОУН — майже в кожному селі насипано символічну могилу або споруджено пам'ятник, і до них не припиняють приходити люди, щоби вшанувати не просто рідних чи односельців, а своїх, українських героїв. У містах та селах зберігся, переживши радянську владу, чималий пласт

Зі святкового наказу Головного командира УПА Василя Кука до 10-ї річниці армії, 1952 р.:

Дотеперішній вклад і заслуги УПА на полі боротьби українського народу за його державну самостійність неоцінимі. Відмітимо найважливіші:

1. УПА своєю збройною боротьбою і політично-пропагандивними акціями зрушила і підсилила процес національного відродження та переродження широких українських народних мас на всіх землях України і втягнула ці маси в такі чи інші форми активної боротьби проти ворожої окупації.
2. УПА в міру своїх сил обороняла український народ перед грабежем, терором і фізичним винищуванням з боку більшовицьких партизанських банд та німецьких і російсько-більшовицьких імперіялістів.
3. УПА своїми геройськими боями з військами МВД та всім гнобительським російсько-більшовицьким окупантським апаратом, своїми політично-пропагандивними акціями серед червоноармійських мас в час наступу совєтської армії на захід і в час її повороту в СССР поширила серед мільйонів людей різних поневолених Росією народів політичну концепцію українського визвольного руху, ідею революційної визвольної боротьби усіх пригноблених народів і людей.
4. УПА створенням повстанських національних відділів різних поневолених Росією народів, своїми рейдами в Білорусію, своєю політично-пропагандивною роботою серед цих народів поклала угольні камені під створення єдиного протибільшовицького фронту і дала цим народам приклад та стимул до боротьби. УПА стала тим самим прапором визвольної революційної боротьби для всіх поневолених більшовицькою Росією народів.
5. УПА своїми багаточисельними рейдами по території Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії, з одного боку, транслювала в світ відомості про масову збройну визвольну боротьбу українського народу, про її політичну ціль і програму, про її розміри та рівень, показала, врешті, цим народам і самих її учасників, а з другого боку, розкривала перед широкими масами цих народів експлуататорську та імперіалістичну суть російсько-більшовицької системи і її методи гноблення поодиноких народів. УПА поширювала свідомість про потребу революційної визвольної боротьби всіх народів як єдино ефективної боротьби, як єдиного гаранта визволення усіх народів з-під російсько-більшовицького поневолення, ідею спільного фронту цієї боротьби, показала її зразки і тактику. УПА, таким чином, причинилась до приспішення процесу кристалізації антибільшовицьких сил, до зреволюціонізування настроїв народніх мас цих народів.
6. УПА всією своєю боротьбою здобула Україні міжнародне громадянство, вивела і показала світові український народ як силу, що бореться проти російсько-більшовицького імперіялізму в той час, як багато інших народів капітулювало перед ним. УПА переломила мовчанку і негацію «сильних світу цього» щодо визвольної боротьби українського народу та її цілей і доконаними фактами, незмірно великою ціною крови своїх найкращих воїнів, — заставила заговорити, врешті, про визвольну боротьбу українського народу. УПА, дальше славними рейдами кількох повстанських відділів через цілу Чехо-Словаччину, Австрію аж у Західну Німеччину, відкрила перед народами світу залізну занавісу і показала, що справді за нею діється. Виявленою мужністю, геройською боротьбою на українських землях Українська Повстанча Армія показала світові моральну, військову і політичну силу українського народу як нового чинника на міжнародній арені, а особливо протибільшовицькому фронті.
7. УПА відродила військові традиції українського народу. Українська Повстанча Армія — її бійці і командири, як і всі учасники українського визвольного підпілля, дали найвищі зразки патріотизму, мужності, геройства, безприкладної жертвенності служіння своєму народові у боротьбі за здобуття перемоги, без яких здобуття держави було б зовсім неможливе. З цих моральних надбань, які дала УПА, український народ черпатиме силу не тільки до дальшої боротьби за своє визволення, але і впродовж довгих віків свого життя та розвитку.

Усі побоїща, могили упавших борців так на території України, як і територіях Білорусії, Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії — це незрушимі докази і символи вкладу українського народу, його Української Повстанчої Армії і всього українського визвольного революційного руху в боротьбу проти російсько-більшовицького імперіялізму, проти його тиранії за волю не лише нашого народу, але й за волю всього людства. Для нас, українців, усі місця боїв, усі місця, зрошені кров'ю наших борців, — це священні місця, це величні пам'ятники, перед якими кожне українське покоління схилятиме в пошані свої голови.

повстанського фольклору (пісні, оповіді, анекдоти), який побутує серед різних вікових верств, так само, як і специфічна повстанська лексика. Формула «Слава Україні!», привітання українських повстанців, стала неодмінною під час великих національних свят. Зрештою, сьогодні її можна почути вже не тільки з вуст простих людей і не тільки у Західній Україні.

Безперечно, УПА — це своєрідний феномен у світовій історії. Важко відшукати приклад настільки ж тривалого й інтенсивного протистояння окупаційним режимам, яке б спиралося винятково на сили самого поневоленого народу. Водночас, діяльність українських повстанців цілком вписується в рамки загальносвітового явища боротьби народів за свободу та державність, котре стало найпомітнішим історичним фактором другої половини XX століття, — завдяки йому політична карта світу протягом кількох десятиліть змінилася більше, ніж за декілька попередніх століть. І саме в контексті загальносвітової боротьби поневолених націй розглядало свою діяльність керівництво українського визвольного руху, про що яскраво свідчить його головне гасло: «Свобода народам! Свобода людині!»

Для представників інших визвольних рухів діяльність українських повстанців була чудовим прикладом багатолітньої протидії могутньому ворогові, прецедентом, який доводив, що можна обстоювати національні інтереси навіть у вкрай несприятливих умовах. Врешті, корисним був для них також практичний досвід успішного ведення партизанської війни проти окупаційних військ.

Паралельно з українськими повстанцями завзято боролися проти тоталітарного радянського режиму представники визвольних рухів Литви, Латвії, Естонії. Потужний антикомуністичний збройний рух не згасав після завершення війни й у Польщі. Спроби підняти антирадянську боротьбу робили в Словаччині, Румунії, Угорщині. Усі ці рухи мали багато спільного з УПА. Проте, з різних причин, нав'язати ефективну співпрацю між ними та українськими повстанцями не вдалося. Щоправда, такі спроби увінчалися успіхом уже в концентраційних таборах — колишні підпільники разом переламали систему ҐУЛАҐУ.

Згодом в країнах, що чинили найзавзятіший опір радянізації в післявоєнний період, розвинулися нові форми боротьби. Угорська революція 1956 року, «Празька весна» 1968-го, події у Польщі на початку 1980-х років були передумовами масових революційних змін кінця 1980-х. Зрештою, як і передбачали ідеологи українського підпілля, радянська система розвалилася не через зовнішнє втручання чи народне повстання в якійсь із підкорених держав, а в результаті масових революційних дій народів Центрально-Східної Європи. Помітну роль тут відіграв український визвольний рух, який продовжував традиції ОУН і УПА в своїй ідеології та практиці.

З погляду української історії, УПА стала піком розвитку українського визвольного руху XX століття, логічним продовженням попередніх його етапів: національного відродження початку сторіччя, національної революції 1917—1920-х років, періоду підпільної збройної боротьби УВО та ОУН 1920—1930-х років. Пройшовши ці етапи, рух розвинувся із невеликої групи інтелектуалів та бойовиків, що налічувала десятки осіб, у масовий загальнонаціональний рух, у якому так чи інакше були задіяні сотні тисяч людей. Саме в ході повстанської боротьби було вироблено ідеологію руху, апробовано найрізноманітніші методи збройного і беззбройного опору. У другій половині 1950-х та в 1960-х роках дисидентські організації, що свідомо продовжували справу ОУН-УПА, навіть передруковували та поширювали повстанські видання. Проте, за деякими ознаками, дисидентський рух був своєрідною антитезою до боротьби УПА: він сповідував ненасильницькі форми боротьби, ніколи не був та й не намагався стати масовим, старався діяти в рамках радянського правового поля. Але ідейна еволюція від боротьби за права окремої особистості до обстоювання національних прав українців, зокрема на державну незалежність, дає підстави вважати його наступним етапом розвитку українського визвольного руху.

Масовий національно-демократичний рух, що розгорнувся в Україні на межі 1980-х та 1990-х років став своєрідним синтезом двох попередніх періодів визвольної боротьби. Очевидно, що з дисидентським рухом його, крім часової близькості, єднала безпосередня участь багатьох дисидентів. Проте своїми цілями, серед яких головною була незалежність України, та масштабами — участь у русі брали представники різних прошарків суспільства, а не лише інтелігенція — він нагадує радше період УПА. Очевидно, що завершальною подією на цьому етапі, а заразом і в усьому українському визвольному процесі XX століття був Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Він поставив крапку в справі існування колись могутнього Радянського Союзу і остаточно закріпив здобутки національно-демократичних революцій у Центрально-Східній Європі.

▼ *В хаті селян-патріотів. Зліва направо: на передньому плані з автоматом ППШ – невідомий, Микола Овсяник – 'Чорногуз', Микола Федик, Андрій Струк, Степан Проців – 'Деркач'. с. Пісочне Миколаївського р-ну Львівської області, 1946 – 1947 р.*

Повстанська розвідка
Зліва направо: невідомий, Степан Проців – "Деркач".

In order to properly evaluate significance of the fight conducted by the Ukrainian insurgents in Ukrainian and world history, it is necessary to look closely at their goals and evaluate to what extent they achieved them. After the brief period of 1943—1944, when there was some basis to hope that the USSR and Germany would destroy themselves in war, leaders of the national liberation movement realistically assessed their own military capacity and thus did not set a military victory over the enemy as a goal. Their primary objective was the protection of population from repression by the occupation powers.

It is difficult to say to what extent they managed to achieve it. For this it would be necessary to answer the question: «What would have happened had there been no insurgent movement?» Would more Ukrainians have been taken away for forced labor to Germany? Would the destruction and plundering of villages have occurred on a larger scale? Would the repressions in post-war Western Ukraine be weaker than in 1939—1941 and not equal in cruelty the events in Naddniprianska Ukraine in 1930's? Did the insurgent struggle stop collectivization? Or finally, did that struggle prevent Ukrainians from becoming totally Sovietized, from being transformed into a Soviet people deprived of any roots, into faceless «homo sovietikus»?

Of all these questions, only the last one can be answered with any certainty. The fact of the matter is that the second but perhaps the most important objective that national liberation movement set before itself was to change the consciousness of Ukrainians, their moral and spiritual upbringing that would prepare the society for the national revolution. The Ukrainian insurgents were unable to take advantage of the results of their own work: in the 1940's and 1950's, world events did not allow such a revolution to take place. A massive national-democratic movement at the end of 1980's which culminated with the 1991 proclamation of Ukrainian independence, originated on territories of UPA activity. Even to this day, the level of national consciousness in Western Ukraine contrasts significantly with other regions of our country. It is undoubtedly, a result of the fight of the Ukrainian insurgents that became an integral part of national history and culture for Ukrainians in this region. They honor the memory of dead UPA soldiers and OUN members — almost in every village there is a symbolic tomb or a monument where people come to honor not only their relatives or fellow-villagers but their Ukrainian heroes. Insurgent folklore (songs, stories, etc.) having outlived Soviet rule, is still preserved in the cities and villages. «Glory to Ukraine!» — the greeting of Ukrainian insurgents, is heard routinely during the important national holidays. These days this greeting is heard not only among ordinary people and not only in Western Ukraine.

Without doubt, the UPA is a unique phenomenon in world history. It is difficult to find another example of a long-lasting and intensive opposition to occupation regimes which relied exclusively on its own enslaved people. At the same time, the activity of the Ukrainian insurgents is a part of the universal struggle of oppressed people for freedom and statehood that became the most noticeable historical factor of the second half of the 20th century. Thanks to it the political map of the world has changed more over the last several decades than over the last few centuries. Leaders of the Ukrainian national liberation movement also considered their activity within the context of the worldwide struggle of enslaved nations to which its main slogan clearly testifies: «Freedom to the nations! Freedom to people!»

For the representatives of other national liberation movements, the activity of the Ukrainian insurgents served as an excellent example of long-term counteraction to a powerful enemy, proving that it was possible to defend national interests even under extremely unfavorable conditions. Finally, the practical experience of fighting a successful guerrilla war against occupation troops was also useful for them.

Together with the Ukrainian insurgents, representatives of the national liberation movements of Lithuania, Latvia and Estonia fought relentlessly against the totalitarian Soviet regime. In Poland, the powerful anti-communist armed movement did not die even after the war was over. Anti-Soviet movements were also attempted in Slovakia, Romania and Hungary. All these movements had much in common with the UPA. But for a variety of different reasons it was impossible to set up effective cooperation between them and the Ukrainian insurgents. These attempts were successful only in the concentration camps where former underground members broke down the Gulag system together.

New forms of the struggle were developed in countries that had most vigorously opposed the Soviet regime during the post-war period. The Hungarian revolution of 1956, «the Prague spring» 1968 and the events in Poland at the beginning of 1980's created the necessary preconditions for the massive revolutionary changes at the end of 1980's. Eventually, as the ideologists of the Ukrainian underground foresaw, the Soviet system collapsed not because of external intervention or rebellions in any of the enslaved nations, but as a result of mass revolutionary activities of

people in Central and Eastern Europe. In this regard, a notable role was played by the Ukrainian national liberation movement which continued the traditions of the OUN and the UPA in its ideology and practice.

From the viewpoint of Ukrainian history, the UPA was the pinnacle of the Ukrainian national liberation movement of the 20th century. It was the logical continuation of previous movements: the national revival at the beginning of the century, the national revolution of 1917—1920, the period of underground armed struggle of the UVO and the OUN in the 1920's and 1930's. Having passed through these stages the movement developed from a small group of intellectuals and fighters into a mass national movement involving hundreds of thousands of people. During the period of insurgents' struggle the ideology of this movement was worked out and various methods of the struggle approved. In the second half of the 1950s and in the 1960's, dissident organizations conscientiously continued the cause of OUN-UPA even reprinting and distributing insurgent publications. However, according to some of its characteristics, the dissident movement may be considered to be an antithesis to the UPA struggle: using non-violent methods, it never tried to become widely spread and operated within the limits of the Soviet legal field. But the ideological evolution from the struggle for individual rights to upholding the national rights of Ukrainians, particularly for national independence, gives us the basis to consider it as the continuation of the previous stage of the Ukrainian national liberation struggle.

The massive national-democratic movement that developed in Ukraine in the 1980's and 1990's synthesized the two previous periods of the national liberation struggle. It is obvious that not only time affinity but also the direct participation of many dissidents connected the national liberation movement with the dissident one. However, as far as its objectives (among which Ukrainian independence was the primary one) and the scale of activity are concerned (not only the intelligentsia but also the representatives of various social layers participated in it) — very quickly it began to resemble the era of the UPA. It is obvious that the final event of this stage and at the same time in the entire Ukrainian national liberation process of the 20th century was the August, 24th, 1991 Act proclaiming the independence of Ukraine. This act put an end to the existence of the once powerful Soviet Union and finally secured the achievements of national-democratic revolutions in Central and Eastern Europe.

Повстанець-кулеметник Іван Олійник – 'Максим' з донькою Марійкою на узліссі біля с. Тухолька (Львівщина).

Епілог

Україна мітингує. 1991 р.

▶▶ *Ветерани УПА Галина Коханська та Василь Маланюк.*

◢◢ *Святкування 50-ї річниці від дня загибелі командира 'Грома'. Слово має підпільниця Ганна Попович – 'Рожа'. Ґорґани, підніжжя г. Бередовачки, 17 травня 2004 р.*

1991 рік. На хвилі масового національного руху, справжнього національного відродження, проголошується незалежна Україна. Новопостала держава починає відкривати для себе власну століттями замовчувану і перекручувану історію. Поступово із забуття повертаються визначні діячі нашого минулого, переглядаються окремі події чи навіть цілі періоди. Цей процес був вкрай необхідним як для легітимації відродженої держави, так і для самоусвідомлення українського суспільства, кристалізації його національного «я». Проте, на відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, де ревізія історії відбулася досить швидко й безболісно, в Україні вона просувалася важко, часом навіть драматично. Кількасотлітнє бездержавне існування народу, понад сім десятиліть жорстокого комуністичного режиму зробили своє — національна пам'ять українців зазнала дуже великих втрат. Крім того, домінування в політичній еліті нової держави представників попередньої епохи штучно стримувало та й досі стримує процес повернення Україні її справжнього історичного обличчя.

Чи не найкраще ілюструє цю тезу ситуація з офіційним визнанням українською владою УПА. Це питання досі залишається не вирішеним. Незважаючи на те, що на кожних парламентських чи президентських виборах політики піднімають його на щит; незважаючи на те, що на розгляд найвищого законодавчого органу Верховної Ради України було подано вже кілька проектів його вирішення; незважаючи, врешті, на те, що спеціально створена з істориків комісія дала свій висновок про визвольний характер боротьби армії.

▼ *Маршує колона ветеранів Української Повстанської Армії. 1992 р.*

Напевно, люди, від яких залежить доля цього питання, забули, що Акт 24 серпня 1991 року став результатом не тільки голосування потрібної кількості депутатів Верховної Ради. Це, передовсім, результат багаторічних змагань не одного покоління українців, а серед них — і сотень тисяч вояків УПА та членів ОУН, які поклали на вівтар незалежності свої молоді життя, заплатили за неї десятиліттями таборів. Міцна імперська пуповина дотепер заважає владній еліті назвати окупанта окупантом, а борця за волю — героєм нації. Влада досі не розуміє, що визнання УПА потрібне не цій структурі, яка вже давно отримала його від самої Історії. Це визнання потрібне самій-таки владі, щоб вона мала право назвати державу, якою їй довірено керувати, гордим іменем УКРАЇНА.

Очевидно, в справі УПА ще далеко не поставлено останньої крапки. Тому й ми не можемо поставити її у своїй книзі. Сподіваємося, вже скоро цей епілог стане неактуальним, і наступні видання книги закінчуватимуться набагато оптимістичніше. Сподіваємося також, що інформація, яку уважний читач знайде на її сторінках, допоможе йому самому розібратися й вирішити, на яку славу заслуговують ті хлопці й дівчата, що кілька десятиліть тому підняли зброю під прапорами УПА. Сподіваємося, що саме таким чином, доносячи забуту правду, ми зможемо не тільки відновити історичну справедливість, але й вплинути на сьогодення та майбутнє країни, яка врешті стане вартою пам'яті нескорених.

▲ *Київ, травень 2007 р. Останній командир УПА, генерал-хорунжий Василь Кук. Головним своїм завданням вважав донесення правди про своїх побратимів.*
Фото Дмитра Стойкова «Газета 24».

▶▶ *Сучасні видання з історії українського визвольного руху.*

Epilogue

1991. On the wave of a mass national movement and a real national revival, independent Ukraine is proclaimed. The newly arisen nation starts to uncover for itself its centuries-long ignored and distorted history. Gradually from oblivion, figures return from our past, specific events and even entire periods are revisited. This process was of great importance both for legitimizing the reborn state and for the self-awareness of Ukrainian society and crystallization of its national «self». But unlike other countries of Central and Eastern Europe where the revising of history was carried out rather quickly and painlessly, in Ukraine this process has been very difficult. Centuries of existence without a state and over seven decades of a brutal communist regime have caused damage — the national memory of Ukrainians has suffered heavy losses. Besides, domination in the political elite of the new country by representatives of the previous epoch artificially slowed down and presently interferes with the process of returning to Ukraine its true historical face.

Nothing more clearly illustrates this than the situation with the official recognition of the UPA by the Ukrainian state. This question even now remains unresolved despite the fact that during each parliamentary or presidential election, politicians bring it up, despite the fact that proposals to resolve this matter have already been submitted to the highest legislature body of the Supreme Council of Ukraine and finally not to mention, that a specially formed commission of historians has already drawn its conclusions about the liberation character of the UPA struggle.

Most likely, those who will decide this question have forgotten that the August, 24th, 1991 Act resulted not only from the necessary amount of votes by the deputies of the Supreme Council. It was first and foremost, the result of a longstanding struggle of not of only one generation of Ukrainians, among whom were both hundreds of thousands of UPA soldiers and OUN members who placed their young lives on the altar of independence and paid the price by decades in the Gulag. The strong imperial wand even now prevents the ruling elite from acknowledging the invader to be the invader and the freedom fighter — the hero of the nation. Authorities still do not understand that the UPA does not need that recognition from them. It has it received it from history long ago. This recognition is necessary for authorities, so they can call the country which they have been entrusted to rule, the proud name Ukraine. Obviously, the final word has not yet been spoken regarding the UPA. For this reason we cannot say it in this book either. We hope that very soon this epilogue can be revised and subsequent editions of this book will end more optimistically. We hope also that the information found by readers within its pages will help them analyze and decide what praise those boys and girls who fought for Ukraine under the banner of the UPA deserve. We hope that by revealing the forgotten truth in this way, we will not only restore historical justice but also influence the present and the future of a country which finally will become worthy of the memory of the unconquerable.

Перелік рекомендованих джерел і літератури

ДЖЕРЕЛА

1. Акція «Вісла». Документи / Упоряд. і ред. Є. Місила. — Львів — Нью-Йорк, 1997. — 564 с.
2. Армія безсмертних. Повстанські світлини / За ред. В. В'ятровича та В. Мороза. — Львів, 2002. — 220 с.
3. Бандера С. Перспективи української революції. — Мюнхен, 1978. — 640 с.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. — К., 1994. — Кн. 1–2.
5. Борець Ю. У вирі боротьби: Спогади учасника повстанської боротьби (1941–1948). — К., 1993. — 303 с.
6. В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / За ред. М. Марунчака. — Львів, 1992. — 1303 с.
7. В намисті з колючого дроту (спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць Норильського повстання 1953 року) / Упоряд. І. Кривуцький. — Львів, 2009. — 276 с.
8. Веденеев Д. В. Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. — К.: К. И. С., 2007. — 208 с.
9. В рядах УПА. Збірка споминів бувших вояків Української Повстанської Армії. — Нью-Йорк, 1975, 1999. — Т. 1–2.
10. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів, 2000. — 272 с.
11. Графіка в бункрах УПА. Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947—1950 мистця українського підпілля Ніла Хасевича «Бей-Зота» та його учнів / За ред. Д. Мигаля, П. Мегика, Л. Шанковського. — Філадельфія,1952. — 72 с.
12. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — М., 2000. – 888 с. — (Россия. XX век. Документы).
13. Депортації. Західні землі України: кінець 1930-х — початок 1950-х рр. Документи, матеріали, спогади / За ред. Ю. Сливки. — Львів, 1998—2004. — Т. 1–3.
14. Донцов Д. Націоналізм. — Жовква, 1926. — 362 с.
15. Допіра Б. «Сіроманці». Відділ окремого призначення. — Львів, 2003. — 272 с.
16. Дяків-Горновий О. Ідея і Чин. Повна збірка писань. — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, 1968. — 408 с.
17. Євген Коновалець і його доба / За ред. Ю. Бойка. — Мюнхен, 1974. — 412 с.
18. Закерзоння. Спомини вояків УПА. — Варшава, 1994—2005. — Т. 1–5.
19. Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня). — Львів, 2009. — 204 с.
20. Коновалець Є. Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки... Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930: Докум.-наук. вид. / Передм. А. Кентія, В. Лозицького. — К., 2003. — 272 с.
21. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. — Івано-Франківськ, 2002—2004. — Т. 1–3.
22. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Підгот. Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер та ін. — Львів, 1993; 1997. — Кн. 1–2.
23. Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто — Львів, 1989–2007. — Т. 1–46.
24. Літопис УПА. Нова серія. — К. — Торонто, 1999—2007. — Т. 1–9.
25. Лубянка. Сталин и НКВД — НКГБ — ГУКР «Смерш». 1939 — март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — М., 2006. — 640 с. — (Россия. XX век. Документы).
26. Макар В. Спогади та роздуми. — Торонто — Львів, 2001. — Т. 1–4.
27. Мамчур І. Нас доля світами водила. Сторінки пережитого. — Львів, 2009. — 368 с.
28. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944—1948 рр. Зб. документів / Упоряд. Я. Дашкевич, В. Кук. — Львів, 2010. — 594 с.
29. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955: Зб. документів. — 1955. — 372 с.
30. ОУН і УПА в 1944 році: Документи у 2 ч. — К., 2009. — Ч. 1. — 292 с.; Ч. 2. — 256 с.
31. ОУН-УПА на Сумщині / Упоряд. Г. Іванущенко. — К., 2006. — Т. 1. — 156 с.
32. Полтава П. Збірник підпільних писань. — Мюнхен, 1959. — 300 с.
33. Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. — Львів, 2011.
34. Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / За ред. кол. Ю. Шаповала. — Варшава — К., 1998—2006. — Т. 1–5.
35. Порендовський В. У кігтях СТЕПЛАҐу (Кенґір 1949–1954). Спогади. — Львів, 2005. — 272 с.
36. Причинки до суспільного мислення: Зб. ст. — Торонто, 1989, 1991. — Т. 1–2.
37. Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. — К., 2009. — 1312 с.
38. Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки-учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. — К., 2003. — 546 с.
39. Санников Г. З. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. — М., 2002. — 512 с.
40. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944—1953 роках. — К., 1998. — 941 с.
41. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К., 1996. — 463 с.
42. Сергійчук В. Український здвиг. 1939—1947. — К., 2004. — Т. 1–5.
43. Слово і зброя. Антологія української поезії, присвяченої УПА і революційно-визвольній боротьбі. — Торонто, 1968. — 416 с.
44. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини. — Львів, 2003. — 448 с.
45. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — М., 2005. — 904 с. — (Россия. XX век. Документы).
46. Стецько Я. Українська визвольна концепція. — Мюнхен, 1987. — 528 с.
47. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930—1950 годы. — М., 1997. — 688 с.
48. У боротьбі за волю України — під бойовими прапорами УПА. — Аусбург, 1949. — 176 с.
49. УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944—1951: Зб. документів. – 1956. — 356 с.
50. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Упоряд. В. Косик. — Львів, 1997–2000. — Т. 1–4.
51. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Зб. документів і матеріалів / Під заг. ред. Я. Дашкевича та В. Кука, упоряд. О. Дзюбан. — Львів, 2001. — 558 с.
52. УПА в світлі документів боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр.: Зб. документів. — 1957. — Кн. 1–2.
56. Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). — 1959. — 274 с.
57. Яворівський фотоархів УПА. — Львів, 2005. — 236 с.
58. Political thought of the Ukrainian underground, 1943—1951 / Ed. by P. J. Potichnyj, Y. Shtendera. — Edmonton, 1986. — 406 p.
59. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946 / Pod red. E. Misiło. — Warszawa, 1996. — T. 1–2.
60. Their just war: images of the Ukrainian Insurgent Army / L. Luciuk, V. Humeniuk. — Toronto, 2006. — 92 p.
61. UPA in Western Europe. — New York — Paris — London, 1948. — 94 p.

ДОСЛІДЖЕННЯ

62. Андрусяк М. Брати вогню. — Коломия, 2004. — 896 с.
63. Андрусяк М. Брати грому. — Коломия, 2001. — 800 с.
64. Бондарук Л. Михайло Сорока. — Дрогобич, 2001. — 294 с.
65. Вєдєнєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940—1950-ті роки: Монографія. — К., 2006. — 568 с.
66. Вєдєнєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945—1980-ті роки: Монографія. — К., 2007. — 568 с.
67. Вєдєнєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. — К., 2006. — 408 с.
68. Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади: Зб. наук. праць / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2003. — Вип. 10. — 813 с.
69. В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. — Торонто — Львів, 2001. — 208 с.
70. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. — СПб., 2004. — 416 с.
71. Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940–2000 років. — Львів — К., 2003. — 584 с.
72. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. — К., 2006. — 512 с.
73. З Архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — К., 1994—2010. — № 1–31.
74. Кентій А. Нарис історії Організації Українських Націоналістів (1929—1941). — К., 1998. — 200 с.
75. Кентій А. Нарис історії Організації Українських Націоналістів в 1941—1942 рр. — К., 1999. — 202 с.
76. Кентій А. Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр. — К., 1998. — 82 с.
77. Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1942—1943 рр. — К., 1998. — 288 с.
78. Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — 220 с.
79. Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років XX століття: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — 464 с.
80. Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1956 рр.). — К., 1996. — 336 с.
81. Косик В. Спецоперації НКВД — КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби. — Львів, 2009. — 160 с.
82. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — 655 с.
83. Кравець А. Медики у визвольних змаганнях українського народу. — Львів, 2010. — 178 с.
84. Лебедь М. УПА. — Рим, 1946. — 208 с.
85. Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. — Вінніпег, 1949. — LXXVI, 349 с.

86. Марчук І., Музичук С. Українська Повстанча Армія. — Рівне, 2006. — 56 с.
87. Мірчук П. Нарис історії ОУН. — Мюнхен — Лондон — Нью-Йорк, 1968. — Т. 1: 1920—1939. — 642 с.
88. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. — Мюнхен, 1953. — 320 с.
89. Онишко Л. Катерина Зарицька. Молитва до сина. — Львів, 2002. — 176 с.
90. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Відп. ред. С. Кульчицький. — К., 2005. — 496 с.
91. Патриляк І. Військова діяльність ОУН (б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — 598 с.
92. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2010. — 590 с.
93. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. — К., 2002. — 519 с.
94. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940—1980-х років. — К., 1999. — 324 с.
95. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 — початок 1946 років). — Тернопіль, 2006. — 527 с.
96. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). — Львів, 2006. — 384 с.
97. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. — М. — Минск, 2000. — 512 с.
98. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2005. — Вип. 13. — 406 с.
99. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів: Зб. наук. праць / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2004. — Вип. 11. — 296 с.
100. Український визвольний рух. — Львів, 2003–2010. — Зб. 1–14.
101. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська (1917–1995) / Упоряд. Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 482–695.
102. Armstrong J. Ukrainian nationalism. — Englewood, Colorado, 1990. — 271 p.
103. Codó E. M. Guerrillas tras la cortina de hierro. — Buenos Aires, 1966. — 422 p.
104. Motyka G. Tak było w Bieszczadach: walki polsko-ukraińskie, 1943–1948. — Warszawa, 1999. — 552 s.
105. Motyka G., Wnuk R. «Pany» i «rezuny»: Współpraca AK–WiN i UPA w latach 1945–1947. — Warszawa, 1997. — 234 s.
106. Motyka G. Ukraińska partyzanka. 1942–1960. Działalność organizacji Ukraińskiej Powstańczej Armii. — Warszawa, 2005. — 728 s.
107. Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny swiatowej» / Oprac. red. R. Niedzielko. — Warszawa, 1999–2007. T. 1–10.
108. Snyder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. — New York, 2010. — 544 p.
109. Sodol P. UPA: they fought Hitler and Stalin: A brief overview of military aspects from the history of the Ukrainian Insurgent Army, 1942—1949. — New York, 1987. — 128 p.
110. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1947. Teki edukacyjne IPN. Materiały dla nauczyciela. Materiały dla ucznia. Karty / Oprac. A. Jaczyńska, G. Motyka, M. Zajączkowski. — Warszawa, 2002.
111. Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd: Działalność Organizacji Ukraińskich Nacionalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — 595 s.
112. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. — 354 s.
113. Tys-Krokhmaliuk Y. UPA Warfare in Ukraine: strategical, tactical and organizational problems of Ukrainian resistance in World War II. — New York, 1972. — 449 p.
114. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. — Lublin, 2003. — 433 s.

ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

115. Андрусяк М. Командири відділів 21-го (Коломийського) тактичного відтинку УПА «Гуцульщина»: Історико-біографічне дослідження. — Коломия, 2005. — 80 с.
116. Здіорук С., Гриневич Л., Здіорук О. Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945—1998). — К., 1999. — 174 с.
117. Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. — К., 2000. — Вип. 1: Анот. покажч. документів з фонду друкованих видань (1944—1953). — 215 с.
118. Лисенко О., Марущенко О. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліограф. покажч. — К. — Івано-Франківськ, 2003. — 124 с.
119. Лисенко О., Марущенко О. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія. Бібліограф. покажч. публікацій 1998—2002 років. — К., 2002. — 200 с.
120. Лубянка: Органы ВЧК — ОГПУ — НКВД — НКГБ — МГБ — МВД — КГБ. 1917–1991: Справ. / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — М., 2003. — 768 с. — (Россия. XX век. Документы).
121. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—1949: Довідн. — Нью-Йорк, 1994. — Ч. 1–2.
122. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940—1950 рр.): Бібліограф. довідн. / Упоряд. Н. Мудра. — Львів, 2004, 2006. — Вип. 1–2.

Перелік скорочень

БСБ — Боївка Служби безпеки
Бул. — булавний
Вд. — відділ
ВіН (пол.: WiN — Wolność i Niezawisłość) — Свобода і Незалежність
Віст. — вістун
ВО — Воєнна округа
ВП (пол. WP — Wojsko Polskie) — Військо польське
ВТТ — виправно-трудові табори
ВШВО — Військовий штаб Воєнної округи
ГВО — Генеральна воєнна округа
ГВШ — Головний військовий штаб
Ген. — генерал
ГК — Головне Командування
ГОСП — Головний осередок пропаганди
ГС — Генеральний Секретаріат
ҐУЛАҐ (рос.: ГУЛАГ — Главное управление лагерей) — Головне управління таборів
Д. — друг
ДУН — Дружини українських націоналістів
ЗГ — з'єднання груп
Зр. — зразок
ЗУЗ — Західні Українські Землі
ЗУНР — Західно-Українська Народна Республіка
Кап. — капітан
КВБ (пол.: KBW — Korpus Bezpieczeństva Wewnętrznego) — Корпус внутрішньої безпеки
КВШ — Крайовий військовий штаб
КҐБ (рос.: КГБ — Комитет государственной безопасности) — Комітет державної безпеки
КЕ — Крайова екзекутива
Ком. — командир
КП(б)У — Комуністична партія більшовиків України
К-р — командир
Май. — майор
МВД (рос.: МВД — Министерство внутренних дел) — Міністерство внутрішніх справ
МҐБ (рос.: МГБ — Министерство государственной безопасности) — Міністерство державної безпеки
МО (пол.: MO — Milicja Obywatelska) — Громадська міліція
НКВД (рос.: НКВД — Народный комиссариат внутренних дел) — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКҐБ (рос.: НКГБ — Народный комиссариат государственной безопасности) — Народний комісаріат державної безпеки
ОУН — Організація Українських Націоналістів
ОУН(б) — Організація Українських Націоналістів (бандерівці)
ОУН(м) — Організація Українських Націоналістів (мельниківці)
Постр/хв. — постріли на хвилину
ППР (пол. PPR — Polska Partia Robotnicza) — Польська робітнича партія
ПУН — Провід Українських Націоналістів
СА (нім.: Sturmabteilung) — штурмові загони Німецької націонал-соціалістичної німецької робітничої партії
СБ — Служба безпеки
СД (нім. SD — Sicherheitdienst) — Служба безпеки
СКВ — Самооборонний кущовий відділ
Сл. п. — славної пам'яті
СМЕРШ (рос.: СМЕРШ — «смерть шпионам») — «смерть шпигунам» (контррозвідка Червоної армії)
СО — Суспільна опіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТВ — Тактичний відтинок
УБП (пол.: UBP — Urząd Bezpieczeństwa Publicznego) — Уряд громадської безпеки
УВО — Українська Військова Організація
УГВР — Українська Головна Визвольна Рада
УМВД (рос.: Управление министерства внутренних дел) — Управління міністерства внутрішніх справ
УНР — Українська Народна Республіка
УНС — Українська народна самооборона
УПА — Українська Повстанська Армія
УССД — Українська Самостійна Соборна Держава
УЧХ — Український Червоний Хрест
Хор. — хорунжий
ЧА — Червона армія
ШВО — Штаб Воєнної округи

Про авторів

Володимир В'ятрович
1977 р. н., історик, громадський діяч. Закінчив Львівський національний університет ім. Івана Франка. Кандидат історичних наук, голова Вченої ради Центру досліджень визвольного руху.
У 2008—2010 роках на посаді директора Архіву Служби безпеки України провів розсекречення раніше таємних архівів КГБ. У 2010—2011 роках працював у Українському науковому інституті Гарвардського університету.
Автор книг «Сотенний "Бурлака"» (2000), «Рейди УПА теренами Чехословаччини» (2001), «Армія безсмертних. Повстанські світлини» (2002), «Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи» (2006), редактор наукового журналу «Український визвольний рух» (2003—2008), відповідальний редактор та упорядник збірника документів «Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА» (2011), десятків статей. Член наглядової ради Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».
Сфера наукових зацікавлень: міжнародні аспекти діяльності ОУН та УПА, ідеологія визвольного руху.
kitvol@gmail.com

Петро Содоль
1935 р. н., дослідник історії УПА. Закінчив Національний університет штату Небраска (США).
Бакалавр політичних наук, майор Армії США, співробітник видавничого комітету «Літопис УПА», екс-президент видавничої корпорації «Пролог» (Нью-Йорк), сеньйор Пласту в США.
Автор англомовної книги «UPA: they fought Hitler and Stalin: A brief overview of military aspects from the history of the Ukrainian Insurgent Army, 1942—1949» (1987), перших енциклопедично-довідкових видань з історії УПА «Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник I—II» (1994, 1995) та низки наукових публікацій.
Сфера наукових зацікавлень: структура та старшинські кадри УПА.
dovidnykupa@yahoo.com

Руслан Забілий
1975 р. н., історик. Закінчив Львівський національний університет ім. Івана Франка.
Магістр історії, директор Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України.
У 2008—2009 роках очолював Центр досліджень визвольного руху, відповідальний редактор наукового журналу «Український визвольний рух» (2008—2011). Автор низки статей з історії підрозділів УПА і тактики повстанської армії, упорядник збірника праць С. Фрасуляка — 'Хмеля' «Ремесло повстанця» (2007).
Сфера наукових зацікавлень: військова історія Української Повстанської Армії, дисидентський рух в Україні, діяльність репресивних органів Радянського Союзу.
zabilyj@upa.in.ua

Ігор Дерев'яний
1981 р. н., історик. Закінчив Львівський національний університет ім. Івана Франка. Магістр історії, науковий співробітник Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».
Упорядник та науковий редактор спогадів Володимира Порендовського «На трасі Тайшет–Лєна (Озьорлаґ у роках хрущовської відлиги 1955—1959)» (2008), автор низки статей.
Сфера наукових зацікавлень: репресивна політика окупаційних режимів щодо визвольного руху 1920—1950-х років.
ihorderevyanyy@gmail.com

Ольга Сало
1982 р. н., художник, дизайнер, громадський діяч. Закінчила Львівську національну академію мистецтв.
Автор оригінальних дизайн-розробок для Центру досліджень визвольного руху (2002—2011), зокрема виставок «1941. Злочини комуністичного режиму» (2006), «Українська повстанська армія. Історія нескорених» (2007), «Провідники визвольного руху» (2010), експозиції Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (2009); виставки «До світла воскресіння крізь терни катакомб» для Інституту історії Церкви Українського католицького університету (2009); Громадянської кампанії «Пора!» (2004), Громадянської мережі «Опора» (2005—2007) та ін.
olkasalo@gmail.com

Центр досліджень визвольного руху

www.cdvr.org.ua

Історія боротьби народу за визволення є основою національної ідеї держави. Саме на ній базується система суспільних цінностей та орієнтирів. Минуле українського народу, особливо його визвольна боротьба, протягом довгих років замовчувалося та спотворювалося тоталітарними режимами. Тому надзвичайно гострою є потреба нового, неупередженого погляду на історію українського визвольного руху.

Апогей спротиву українців припадає на XX століття — його найяскравішим виявом є боротьба Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії впродовж 1920—1950-х років. На жаль, сьогодні діяльність цих структур залишається найменш дослідженою ділянкою в українській історіографії.

Вивчення найрізноманітніших аспектів боротьби українців за національну та соціальну свободу є головною метою Центру досліджень визвольного руху.

Центр досліджень визвольного руху — незалежна наукова громадська організація, що вивчає різноманітні аспекти українського визвольного руху в XX столітті.

Сьогодні Центр досліджень визвольного руху це:

- єдиний **спеціалізований науковий центр** досліджень проблематики визвольного руху, історії Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії;
- центр **розроблення навчальних програм** та програм популяризації визвольного руху;
- **консультаційний центр**, що надає установам, організаціям та зацікавленим особам інформацію, експертні оцінки щодо історії визвольного руху, карально-репресивної політики окупаційних режимів в XX столітті;
- **унікальний архів** документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про визвольну боротьбу ОУН та УПА, діяльність репресивних структур на території України, дисидентський рух та масовий демократичний рух кінця 1980-х — початку 1990-х, Помаранчеву революцію 2004 року. У 2010 році спільно з Львівським національним університетом імені Івана Франка розпочато створення Електронного архіву визвольного руху;
- **спеціалізована бібліотека** з історії діяльності українського визвольного руху;
- центр розроблення та **аналізу політики національної пам'яті**, вивчення досвіду посткомуністичних країн Східної та Центральної Європи в подоланні наслідків тоталітаризму.

ЦДВР об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж, які досліджують питання визвольного руху українського та інших народів. Центр видає науковий збірник «Український визвольний рух», організовує наукові конференції та семінари, публікує наукові праці, спогади та документи, історики Центру ведуть авторські колонки в медіа.

ЦДВР розробляв програми доступу до архівів КГБ, в результаті Директор ЦДВР був запрошений в 2007 році Службою безпеки України для розсекречення архівів, що успішно й втілив у 2008—2010 роках.

ТЮРМА НА ЛОНЦЬКОГО

Центр досліджень визвольного руху у колишній в'язниці КГБ та Гестапо створив за сприяння Служби безпеки України та громади міста Львова Музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (Львів, вул. С. Бандери, 1), якому в 2009 році було присвоєно почесне звання Національного.

Видання Центру:

Науковий збірник «Український визвольний рух»

Науковий збірник містить документи, дослідження, спогади та інші матеріали, що розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху 1920—1950-х років, його структур та окремих особистостей.

- Український визвольний рух. Збірник 1. — Львів, 2003. — 208 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — Львів, 2003. — 194 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — Львів, 2004. — 304 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в XX столітті. — Львів, 2005. — 272 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 5. — Львів, 2005. — 240 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 6. — Львів, 2006. — 272 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 7. — Львів, 2006. — 312 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 8. — Львів, 2006. — 312 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 9. — Львів, 2007. — 320 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — Львів, 2007. — 352 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 11. — Львів, 2007. — 264 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 12. — Львів, 2008. — 224 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 13. — Львів, 2009. — 248 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 14. — Львів, 2010. — 224 с., іл.

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз. — Львів, 2002, 2006. — 212 с.

Книга містить понад 200 фотографій, які висвітлюють боротьбу УПА та збройного підпілля ОУН. Альбом є першою спробою комплексно розповісти читачеві мовою світлин про визвольну боротьбу українського народу в середині XX століття — одну із найбільш визначних та героїчних сторінок нашої історії.

Чайківський Богдан. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. — Львів, 2005. — 104 с., іл.

У книзі спогадів запропоновано невідомі факти з життя та діяльності Романа Шухевича. Бізнесовий компаньйон провідного діяча ОУН, Головного командира УПА Богдан Чайківський висвітлює діяльність Р. Шухевича як успішного підприємця, засновника рекламної фірми «Фама».

Галаса Василь. Наше життя і боротьба / Ред. В. В'ятрович. — Львів, 2005. — 272 с., іл.

У книзі спогадів провідного діяча ОУН Василя Галаси відображено становлення організованого націоналістичного руху в 1930—1940-х роках на Тернопільщині, розгортання масової збройної боротьби ОУН і УПА на Закерзонні у 1944—1947 роках, а також боротьбу українського підпілля на Волині у 1940—1950-х роках.

Порендовський Володимир-Ігор. В кігтях СТЕПЛАҐу (Кенґір 1949—1954) / Ред. В. В'ятрович. — Львів, 2005. — 272 с., іл.

Спогади діяча ОУН і УПА Володимира Порендовського знайомлять читача з важкими буднями українських політичних в'язнів сталінських концтаборів. Особливу увагу у книзі приділено Кенґірському повстанню — одному з найбільших повстань в'язнів у системі ҐУЛАҐу.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та його товаришів / Упоряд. М. Посівнич. — Львів, 2006. — 200 с., іл.

Документальне видання висвітлює складний період історії українського визвольного руху між двома світовими війнами. Крізь призму обвинувального акта Варшавського процесу ОУН 1935—1936 років представлено боротьбу українських націоналістичних організацій за незалежність України та місце у цих подіях провідника ОУН Степана Бандери.

В'ятрович Володимир. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів, 2006. — 140 с., іл.

Ця робота є першою, в якій головним об'єктом дослідження обрано формування позиції українських націоналістів щодо єврейського населення протягом 1920—1950 років. Опираючись на документи ОУН та УПА, які вперше вводяться в науковий обіг, автор спростовує численні стереотипи, що побутують як в історіографії, так і в суспільній свідомості.

Кук Василь. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний командир Української Повстанської Армії. — Львів, 2005, 2007. — 120 с., іл.

Ця книга про легендарного 'Тараса Чупринку' є особливою, адже її автор Василь Кук — це не тільки безпосередній учасник українського визвольного руху, боротьби, але й найближчий колега Романа Шухевича, його наступник на найвищих постах в ОУН та УПА. Тому в роботі можна знайти не лише невідомі загалу деталі з життя генерал-хорунжого 'Тараса Чупринки', а й оцінку, яку дають Р. Шухевичу як керівникові та людині найближчі колеги.

Стасюк Олександра. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.). — Львів, 2006. — 384 с., іл.

У монографії відтворено цілісну картину видавничої діяльності ОУН на українських землях періоду радянсько-німецької війни та повоєнного десятиліття. Досліджено видавничу політику організації, зокрема напрями видавничо-пропагандивної роботи, механізми контролю на ідеологічному, інтелектуальному, естетичному та граматичному рівнях. Показано схему діяльності пропагандистських структур і підпільних друкарень. Проаналізовано тематику друків, висвітлено еволюцію ОУН у сфері ідеології та політики.

Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський. — Львів, 2006. — 420 с.; іл.

Збірник містить документи і матеріали установчих зборів ОУН, відомих в історії під назвою Конгрес Українських Націоналістів. Основна частина оригінальних документів зі збірника Державного центрального архіву в Празі доповнена матеріалами з преси, документами, спогадами, ілюстраціями.

Кук Василь — 'Леміш'. Колгоспне рабство / Ред. В. В'ятрович. — Львів, 2007. — 264 с., іл.

У цьому виданні представлено одну з фундаментальних праць українського підпілля, присвячених проблемі колективізації. Автор ретельно розглядає засади роботи колгоспів, їхнє оподаткування державою, методи утримання компартійною верхівкою контролю над селянами.

В'ятрович В., Дерев'яний І., Забілий Р., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / Відповід. ред. В. В'ятрович. — Львів, 2007, 2008, 2011. — 352 с., іл.

Структурований і лаконічний виклад історії повстанської боротьби. Видання проілюстроване великою кількістю унікальних фотографій, документами і свідченнями учасників.

Viatrovych V., Hrytskiv R., Derevianyj I., Zabilyj R., Sova A., Sodol' P. The Ukrainian Insurgent Army: A History of Ukraine's Unvanquished Freedom Fighters. — Lviv, 2007, 2009 — 80 p.

Українська повстанська армія. Історія нескорених. Навчально-демонстраційний посібник / В. В'ятрович (відповід. ред.), І. Дерев'яний, Р. Забілий, П. Содоль. — Львів, 2007.

Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — 'Хмеля' / Ред. і упоряд. Р. Забілий. — Львів, 2007. — 424 с.

У збірнику вміщено спогади та праці підполковника УПА Степана Фрасуляка — 'Хмеля', видатного теоретика тактики збройної боротьби. По-своєму унікальний повстанський підручник «Українська партизанка» може стати важливим джерелом для оцінювання засад військового мистецтва УПА. У ньому виявляється систематичний та глибокий підхід до методів формування ефективної партизанської армії та ведення бойових дій на окупованій території.

Порендовський Володимир-Ігор. На трасі Тайшет–Лєна (Озьорлаґ у роках хрущовської відлиги 1955—1959). Спогади / Ред. І. Дерев'яний — Львів, 2008. — 176 с.
Ця книга є продовженням попередніх спогадів «У кігтях Степлаґу (Кенґір 1949—1954)» та ознайомить читача з подальшою долею автора після повстання у Кенґірі до сьогодення. Книга розкриває особливості змін у табірному житті політичних в'язнів після смерті Сталіна.

ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2. / Автор-упорядник Г. М. Іванущенко. — Суми, 2009. — 232 с., іл.
У збірнику поміщено нарис-огляд та документи з історії діяльності підпілля ОУН та окремих боївок УПА на теренах Сумщини. Видання розраховане на науковців, вчителів історії, учнів та всіх, хто цікавиться історією визвольного руху. Супроводжується ілюстративним матеріалом та науковими коментарями.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. Даниленко (упор.), Л. Аулова, В. Лавренюк. — Львів, 2010. — 472 с.
В науково-довідковому виданні розкрито зміст документів, які зберігаються у фондах Галузевого державного архіву СБУ і висвітлюють причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932—1933 років в Україні. Іменний та географічний покажчики вказують осіб, населені пункти, регіони та країни, згадані в архівних документах.

Посівнич Микола. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 рр. — Львів, 2010. — 368 с.
Монографія присвячена воєнно-політичній діяльності ОУН у 1929—1939 роках, формуванню воєнної доктрини та геополітичної стратегії українського визвольного руху. У дослідженні проаналізовано розвиток структури, підготовку військово-політичних кадрів та діяльність ОУН в Україні та на еміграції.

Порендовський Володимир-Ігор. Штафетні лінії. Спогади / Ред. Р. Забілий. — Львів, 2010. — 140 с., іл.
У книзі описано мережу підпільного зв'язку («штафетні лінії»), що існувала між керівництвом та організаційними лініями ОУН та УПА. Також яскраво змальовано картину суспільного життя в окупованій нацистами Галичині в 1943—1944 рр.

Іщук Олександр, Огороднік Валерій. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. — Коломия, 2010. — 195 с.
На основі архівних документів, спогадів очевидців, наукової та публіцистичної літератури зроблено спробу реконструювати життєвий шлях М. Арсенича від гімназійних років до посмертно одержаного звання генерала контррозвідки ОУН(б).

Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Львів, 2011.
Двотомний збірник документів та дослідження розповідають про маловивчену сторінку історії — польсько-українську війну 1942—1947 років. Автор розглядає причини, перебіг і наслідки довготривалого конфлікту між українцями та поляками на теренах сучасних Західної України і Східної Польщі. Показано вплив політичних процесів на перебіг військових дій, окрему увагу приділено спробам налагодження співпраці між українцями і поляками.
Документи українського підпілля, що увійшли в книгу, описують перебіг польсько-української війни та дають характеристику суспільним відносинам того часу. Більшість опубліковано вперше.

Виставкові проекти Центру:

• Виставка «Злочини комуністичного режиму. 1941»
Чотири повноколірні банери розповідають про масові розстріли в'язнів у червні 1941 року.

• Виставка «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених»
32 двометрові повноколірні банери представляють 19 розділів з історії УПА. На них розміщено близько півтисячі фото, документів з радянських та німецьких джерел та внутрішніх документів ОУН та УПА, більшість з яких публікуються вперше. Виставка експонувалася також у Східній та Західній Європі, США, Канаді, Австралії.

• Виставка «Провідники визвольного руху»
12 повноколірних двометрових банерів розповідають історію життя Євгена Коновальця, Степана Бандери, Романа Шухевича та Василя Кука.

З питань експонування виставок звертайтеся до Центру досліджень визвольного руху.

Партнери Центру:

Центр досліджень геноциду та резистансу Литви, кафедра історії факультету гуманітарних наук Університету Матея Бели (Словаччина), Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича Національної академії наук України, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Галузевий державний архів Служби безпеки України, Музей жертв геноциду «Тюрма КГБ» (м. Вільнюс, Литва), Львівська міська рада, Львівська обласна рада та Львівська обласна державна адміністрація, Інститут суспільних досліджень, Центр правових та політичних досліджень «Сім», Харківська правозахисна група, Українська Гельсінська спілка з прав людини.

►► *Повстанська пара: Петро Танасійчук – 'Кучерявий' (1925 – 1952) та Ганна Танасійчук (? – 1989), господарчий референт ОУН на Косівщині.*

Науково-популярне видання

В'ятрович Володимир
Забілий Руслан
Дерев'яний Ігор
Содоль Петро

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ
Історія нескорених
(видання третє)

Відповідальний редактор та упорядник
Володимир В'ятрович
Літературна редакція
Віктор Мартинюк, Олександр Оксимець
Дизайн
Ольга Сало
Технічний редактор
Петро Клим
Англійський переклад
Тетяна Трач
Менеджмент проекту
Ярина Ясиневич

Центр досліджень визвольного руху
вул. Козельницька, 4,
Львів, 79026
тел./факс: +38 032 247-45-22
www.cdvr.org.ua
www.upa.in.ua
e-mail: history@cdvr.org.ua

Підписано до друку 29.06.2011
Формат 60x84/8
Друк офсетний

«Добрий друк»
вул. Наукова, 3, Львів

Друк ТзОВ «Часопис»
м.Львів, вул. Сихівська 10/183
тел.: +38 096 274-83-36